

ПАМ'ЯТІ ТРИДЦЯТИ

На Аскольдовій могилі
Поховали їх -
Тридцять мучнів українців
Славних, молодих...
На Аскольдовій могилі
Український цвіт! -
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ.
На кого посміла знятись
Зрадницька рука?
Квітне сонце, грає вітер
І Дніпро-ріка...
На кого завзявся Каїн?
Боже, покарай! -
Понад усе вони любили
Свій коханий край.
Вмерли в Новім Заповіті
З славою святих. -
На Аскольдовій могилі
Поховали їх.

П. Тичина

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

БІЙ ПІД КРУТАМИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ

БІЙ ПІД КРУТАМИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

**БІЙ ПІД КРУТАМИ
В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ**

Київ 2013

УДК 94(477)"1918.01.29"
ББК 63.3(4Укр)61
Б59

Рекомендовано до друку Вченою радою
Українського інституту національної пам'яті
(Протокол № 10 від 24 жовтня 2013 р.)

Бій під Крутами в національній пам'яті: Збірник
Б59 документів і матеріалів / Упорядники: О. М. Любовець (керівник);
О. М. Березовський, С. В. Бутко, А. О. Тищенко, І. В. Цимбал. –
К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. – 288 с.
ISBN 978-966-8809-90-3

Збірник присвячений бою під Крутами 29 січня 1918 р. Містить архівні документи, спогади, фотодокументи, друковані видання, що показують особливості відбиття в національній пам'яті цієї події, формування культу Героїв Крут та заходи щодо їхнього вшанування.

Розраховано на спеціалістів і широке коло читачів.

УДК 94(477)"1918.01.29"
ББК 63.3(4Укр)61

ISBN 978-966-8809-90-3

© Український інститут
національної пам'яті, 2013

ПОСТАНОВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ № 261-VII ПРО ВІДЗНАЧЕННЯ ПОДВИГУ ГЕРОЇВ БОЮ ПІД КРУТАМИ

29 січня 2013 року виповнилося 95 років з часу бою на залізничній станції Крути між військовими підрозділами Української Народної Республіки та російською більшовицькою армією під командуванням М. Муравйова. Бій під Крутами був одним з етапів неоголошеної війни Радянської Росії проти незалежної України у 1917–1920 роках.

Особливістю бою під Крутами є те, що в ньому на захист Української Народної Республіки в умовах політичної та управлінської неспроможності тогочасної української влади добровільно стали київські студенти, гімназисти та юнаки військової школи супроти ворога, який мав багаторазову чисельну перевагу.

Саме тому бій під Крутами, незважаючи на те, що він завершився військовою поразкою для Української Народної Республіки, на довгі часи став для патріотів України прикладом героїчного подвигу і звитяги в ім'я України та її незалежності. Подвиг крутянців навчає, що свобода і доля України залежать від готовності кожного українського громадянина поважати і захищати інтереси своєї країни.

Ще в 1918 році на похороні загиблих під Крутами українських студентів біля Аскольдової могили у Києві голова Центральної Ради Української Народної Республіки Михайло Грушевський назвав їх героями України, а поет Павло Тичина присвятив їм вірш «Пам'яті тридцяти». У ХХ столітті подвиг крутянців надихав до боротьби за незалежність України десятки тисяч українців, зокрема членів Організації українських націоналістів та Української повстанської армії.

У часи радянського окупаційного режиму історія бою під Крутами, як і вся визвольна боротьба українців, замовчувалася або фальсифікувалася. Саме тому нині, на двадцять першому році незалежності України, багато українських громадян не знають про бій під Крутами, не володіють правдивою інформацією про боротьбу за незалежність України та про те, скільки українців віддали своє життя в цій боротьбі, і, як наслідок, не цінують свободи і незалежності нашої країни.

Заходи держави щодо відзначення та збереження пам'яті про подвиг героїв бою під Крутами слід визнати недостатніми. Більше того, починаючи з 2010 року в освітній та інформаційній політиці центральної виконавчої влади розпочалися дії, спрямовані на обмеження висвітлення інформації про бій під Крутами та інші сторінки боротьби за незалежність України, повернення до радянського трактування історії України,

Бій під Крутами в національній пам'яті

в якому визвольна боротьба маргіналізована. Зокрема, в новому підручнику історії України для учнів п'ятих класів не подана інформація про бій під Крутами, Українську повстанську армію, дисидентський рух, применшено злочин Голодомору 1932–1933 років.

Такі дії суперечать запитам українського суспільства, яке щорічно за своєї ініціативи вшановує борців за волю України, зокрема подвиг героїв бою під Крутами. Щорічно в цих відзначеннях беруть участь десятки тисяч українських громадян.

Зважаючи на те, що відзначення подвигу героїв бою під Крутами та інших пам'ятних дат боротьби за незалежність України має важливе значення для патріотичного виховання української молоді, збереження пам'яті про боротьбу за волю України, зміцнення пошани українських громадян до незалежності України та для формування єдиної і сильної української нації, Верховна Рада України постановляє:

1. Підтримати щорічне відзначення подвигу героїв бою під Крутами на державному рівні.

2. Рекомендувати Президенту України присвоїти звання «Герой України» українським студентам, полеглим в бою під Крутами.

3. Рекомендувати Кабінету Міністрів України:

– у місячний термін з дня прийняття цієї Постанови утворити організаційний комітет з підготовки та проведення заходів щодо відзначення подвигу героїв бою під Крутами, включивши до його складу представників центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій;

– у місячний термін після утворення зазначеного організаційного комітету розробити та затвердити план заходів, пов'язаних із відзначенням подвигу героїв бою під Крутами, вирішити питання щодо фінансового та матеріально-технічного забезпечення цих заходів. У плані заходів передбачити:

– забезпечення в необхідному обсязі щорічного бюджетного фінансування Меморіального комплексу «Пам'яті Героїв Крут», що знаходиться біля станції Крути (Чернігівська область, Борзнянський район, село Пам'ятне);

– проведення в день бою під Крутами урочистих громадських зборів та панахиди за полеглими героями біля Меморіального комплексу «Пам'яті Героїв Крут» на станції Крути та біля поховань крутянців на Аскольдовій могилі, покладення квітів до пам'ятників і пам'ятних знаків, пов'язаних із цією подією;

– впорядкування пам'ятників та місць поховань загиблих у боротьбі за незалежність України в минулому столітті;

– здійснення Українським інститутом національної пам'яті впродовж 2013 року підготовки і друку масовим тиражем науково-популярного видання, присвяченого бою під Крутами та боротьбі за незалежність України 1917–1920 років, забезпечення поширення цього видання в мережі

бібліотек середніх і вищих навчальних закладів та в мережі роздрібно-книжкової торгівлі;

– забезпечення бюджетного фінансування на конкурсних засадах на знімання у 2013–2014 роках популярного художнього фільму та документального фільму, присвячених подвигу героїв бою під Крутами та боротьбі за державну незалежність України у 1917–1920 роках;

– відкриття експозицій та книжкових виставок у діючих музейних установах, бібліотеках, у середніх та вищих, зокрема військових, навчальних закладах, присвячених подвигу героїв бою під Крутами та боротьбі за державну незалежність України;

– організацію в загальноосвітніх та вищих навчальних закладах спортивних і туристичних змагань, тематичних воєнно-історичних читань, уроків патріотичного виховання, виховних годин, вечорів-реквіємів, інших освітньо-виховних заходів, присвячених подвигу героїв бою під Крутами та іншим подіям української боротьби за незалежність;

– доповнення навчальних програм для загальноосвітніх навчальних закладів вивченням подвигу героїв бою під Крутами та інших сторінок боротьби за державну незалежність України;

– забезпечення у січні–лютому кожного року безкоштовного проїзду залізничним транспортом екскурсійних груп учнів загальноосвітніх навчальних закладів з усіх регіонів країни до Меморіального комплексу «Пам'яті Героїв Крут» на станції Крути.

4. Рекомендувати місцевим державним адміністраціям та органам місцевого самоврядування здійснити необхідні заходи щодо відзначення подвигу героїв бою під Крутами на місцевому рівні, зокрема:

– назвати вулиці, площі, сквери, заклади культури і навчальні заклади комунальної форми власності на честь героїв бою під Крутами;

– впорядкувати пам'ятники та місця поховань загиблих у боротьбі за незалежність України в минулому столітті;

– надати дієву допомогу громадським організаціям у здійсненні відповідних заходів.

5. Рекомендувати Державному комітету телебачення і радіомовлення України організувати тематичні теле- і радіопередачі, присвячені бою під Крутами, та забезпечити висвітлення в засобах масової інформації заходів, присвячених бою під Крутами та боротьбі за державну незалежність України у XX столітті.

6. Контроль за виконанням цієї Постанови покласти на Комітет Верховної Ради України з питань культури і духовності.

7. Ця Постанова набирає чинності з дня її прийняття.

Голова Верховної Ради України
м. Київ

В. РИБАК

16 травня 2013 року.

Урядовий кур'єр. – 2013. – 5 червня.

ВІД УПОРЯДНИКІВ

Пропонований увазі читачів збірник документів і матеріалів присвячений бою під Крутами 16 (29) січня 1918 р.

Збірник починається статтею «Бій під Крутами: історія, символ, пам'ять», в якій на основі аналізу спогадів та попереднього історіографічного доробку відтворено перебіг бою під Крутами, охарактеризовано існуючі міфи та стереотипи, прослідковано під впливом яких чинників у національній пам'яті формувався культ Героїв Крут і як протягом майже століття вшановувався їхній героїзм і жертвність.

Документи і матеріали збірника підібрано з різних джерел – архівні матеріали, газети, журнали, окремі видання та попередні збірники, присвячені цій події. Вони розміщені у трьох розділах. Представлені матеріали наводяться мовою оригіналу зі збереженням їх мовно-стилістичних особливостей і зазначеної дати виходу. Більшість з них уже публікувалася, однак частина вперше вводиться до наукового обігу. Посилання поставлені на першоджерела (газети, журнали, архіви), хоча частина цих документів уже були надруковані у попередніх збірниках.

У першому розділі вміщено сучасні офіційні документи – розпорядження, укази, вітальні промови Президентів України з нагоди відзначення роковин бою під Крутами та вшанування подвигу Героїв Крут на державному рівні.

Окремим розділом подані офіційні документи і матеріали преси 1918 р., які відтворюють тогочасну атмосферу, відбивають реакцію політичного проводу УНР і суспільства на цю подію й свідчать, що урочисті заходи щодо пережахання загиблих у бою фактично заклали підвалини формування культу Героїв Крут.

Найрозлогішим є розділ, який містить спогади та статті, які побачили світ у післяреволюційний період до сьогодення. Критерієм відбору стало відображення виникнення серед зарубіжних українців традиції вшанування пам'яті полеглих у бою під Крутами, перетворення їх у національних героїв і символ відданості та жертвності в боротьбі за ідеали свободи й незалежності України. Підібрані матеріали показують тяглість цієї традиції, засвідчуючи як на героїці Крут виховувалися кілька поколінь українців і як ця традиція відроджувалася в умовах незалежної України.

У розділі фотодокументів вміщено світлини учасників бою, церемонії перепоховання загиблих у березні 1918 р., фото низки документів і сучасні фотографії акцій вшанування Героїв Крут.

Упорядниками збірника була здійснена значна робота щодо впорядкування бібліографії. До списку наявної літератури з теми було включено статті з газет і журналів, окремі видання та збірники, які побачили світ з 1918 р. й до сьогодення.

БІЙ ПІД КРУТАМИ: ІСТОРІЯ, СИМВОЛ, ПАМ'ЯТЬ

Військово-політична ситуація в Україні наприкінці 1917 – на початку 1918 рр.

Бій під Крутами є складовою історії Української революції 1917–1920 рр.

На кінець 1917 р. Українська революція пройшла складний і, загалом, результативний шлях. Під проводом Центральної Ради національний ентузіазм, прагнення нації до всебічного відродження вдалося втілити в реальні досягнення. Так, всупереч величезній протидії Тимчасового уряду, було запроваджено автономію України. А після збройного повалення Тимчасового уряду й приходу до влади в Петрограді більшовицької Ради Народних Комісарів (Раднаркому), Центральна Рада отримала реальні можливості проголосити незалежність України та зосередити свої зусилля на внутрішній розбудові держави. Підґрунтям цього міг слугувати один із перших документів Раднаркому «Декларація прав народів Росії», яка урочисто проголошувала рівність і суверенність народів Росії та їх право на вільне самовизначення аж до відокремлення й утворення власної держави.

7 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада видала Третій Універсал, в якому декларувалося створення Української Народної Республіки (УНР) у межах дев'яти губерній. УНР проголошувалася складовою федеративної Російської республіки. У документі наголошувалося, що до скликання Установчих зборів України вся повнота влади знаходиться в руках Центральної Ради та Генерального Секретаріату.

Однак політичні орієнтації проводу УНР відразу ввійшли в рішучу суперечність з курсом Раднаркому, вилилися в антагоністичний конфлікт двох революцій: соціальної (у загальноросійському масштабі, що захоплювала в сферу свого вибухоподібного розвитку й український простір) і національно-визвольної, розрахованої на демократичне розв'язання українського питання.

Суть конфлікту між Раднаркомом і Центральною Радою полягала в тому, що більшовики вважали вправі поширити свою владу на всю територію колишньої Російської імперії. Реалізації цього плану в Україні завжала Центральна Рада. Для лідерів більшовизму суть конфлікту представлялася не як зіткнення національних інтересів УНР і Росії, а як соціально-класовий конфлікт. Проти Центральної Ради розпочалася жорстка ідеологічна боротьба, головною тезою якої стало те, що УЦР не представляла інтереси селянства й робітництва, а була контрреволюційною та буржуазною. Це, звісно, не виглядало незаперечно, бо провідне становище в УЦР мали соціалістичні партії та більшість її членів були наді-

Бій під Крутами в національній пам'яті

слані робітничими, селянськими та іншими представницькими з'їздами. Більшовики активно підтримували ліві групи в УСДРП і УПСР, які утворилися всередині цих партій у листопаді 1917 р., і виступали за радянську систему влади. В основних промислових районах, де більшовики мали серед російськомовного робітництва істотний вплив, розпочався збройний тиск на українську адміністрацію, проходив процес проголошення та встановлення радянської влади. Наприкінці листопада у Могилеві при ставці було утворено польовий штаб, який готувався до боротьби не тільки з прихильниками старого режиму, а й з Центральною Радою.

3 грудня 1917 р. до Києва надійшла радіотелеграма за підписом голови Раднаркому В. Леніна та наркома закордонних справ Л. Троцького з ультиматумом Центральній Раді. Починався документ з того, що Раднарком визнає УНР, її суверенність і право відокремитися від Росії або вступити з нею в договір про федеративні відносини. Водночас, Центральна Рада звинувачувалася у невизнанні радянської влади. «Ця двозначна політика, – заявлялося в документі, – позбавляє нас можливості визнати Раду як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української республіки». Ультиматум містив конкретні вимоги – відмовитися від дезорганізації фронту (йшлося про утворення Українського фронту), не дозволяти козачим формуванням перейти через Україну з фронту на Дон, пропустити більшовицькі війська на Південний фронт, припинити роззброєння радянських полків і червоногвардійців. На роздуми відводилося 48 годин, у разі відхилення ультимативних вимог РНК оголошував Центральну Раду «в стані відкритої війни проти радянської влади в Росії і на Україні»¹. Генеральний Секретаріат відкинув цей ультиматум.

Після відхилення ультиматуму, починаючи з 5 грудня 1917 р., Центральна Рада перебувала в стані війни з Раднаркомом Росії. Встановивши 9 грудня радянську владу у Харкові, більшовицькі війська в середині грудня оволоділи важливими залізничними вузлами – Лозовою, Павлоградом, Синельниковим, що дало змогу блокувати каледінські війська на Дону і Донбасі та створити вигідний плацдарм для вирішальних боїв з УНР. Діями радянських військ керував харківський центр, до складу якого входили В. Антонов-Овсієнко, М. Муравйов та Г. Орджонікідзе.

Близько місяця військовий конфлікт протікав мляво, бо Раднарком спочатку не диспонував скільки-небудь серйозними військовими силами. Однак після I-го Всеукраїнського з'їзду рад у Харкові (11–12 грудня 1917 р.), проголошення України радянською республікою, оформлення двох центрів влади (Центральна Рада і Генеральний Секретаріат – Центральний виконавчий комітет Рад України і Народний Секретаріат), які не лише не визнавали один одного, а й накопичували взаємну ворожість, антагонізм, стало очевидним: відвернути воєнне зіткнення просто неможливо.

У Києві 15 грудня 1917 р. було утворено Особливий комітет з оборони України (С. Петлюра, М. Порш, В. Єщенко). 18 грудня полковника Ю. Капкана призначили командувачем усіма українськими військами.

¹ Киевская мысль. – 1917. – 5 декабря.

26 грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат прийняв рішення про створення армії УНР на засадах добровільності та оплати.

Позиція Народного Секретаріату посилювалася військовою допомогою з боку Радянської Росії, яка почала надходити з середини грудня 1917 р. Основною ударною силою були частини регулярної російської армії, що перейшли на бік більшовиків, підрозділи моряків та червоногвардійці промислових центрів України та Росії. Усього за підрахунками фахівців на початок січня 1918 р. в Україну з Росії прибуло 32 тис. червоногвардійців і солдатів¹. 22 тис. з них через Харків спрямовувалися через Микитівку (Донбас) у напрямку Ростова-на-Дону. Решта частина військових формувань відправлялася Лівобережжям – через Катеринослав (нині – Дніпропетровськ), Олександрівськ (нині – Запоріжжя) на Одесу, Миколаїв і Херсон.

Події на каледінському фронті, Сході й Півдні України розвивалися дуже стрімко й виявилися загалом сприятливими для більшовиків. Українізовані частини старої армії виявилися у переважній більшості деморалізованими і небоєздатними. Часто при наближенні червоних частин, попередньо розагитовані більшовицькими пропагандистами, вони оголошували про свій нейтралітет. У результаті червоні війська, очолювані М. Муравйовим, просувалися прискореним темпом і займаючи повіт за повітом, оволоділи Катеринославом, Олександрівськом. Все це дало змогу більшовикам паралельно перенести у практичну площину плани походу і на Київ.

Створення Студентського куреня Січових Стрільців

Швидке просування червоних військ (5 січня 1918 р. було зайнято Полтаву) поставило перед Центральною Радою нагальну проблему оборони Києва. Загалом у Києві нараховувалося до 20 тис. військових, але частина з них під впливом більшовицької пропаганди оголосила нейтралітет і не брала участі у боротьбі. Опорою української влади стали окремі загони Вільного козацтва, Гайдамацький Кіш Слобідської України, Галицький курінь Січових стрільців Є. Коновальця, полк ім. К. Гордієнка під командуванням В. Петрова та невеличкі за чисельністю добровольчі формування.

В умовах загрози взяття Києва патріотизм виявила студентська та учнівська молодь. 5 (18) січня 1918 р. на зборах студентів молодших курсів Київського університету св. Володимира і новозаснованого Українського народного університету, скликаних за ініціативою студентів-галичан, було ухвалено приступити до створення Студентського куреня Січових Стрільців для участі у боротьбі проти більшовицьких військ. Збори вирішили, що до куреня мають записатися всі студенти-українці. Щодо можливих відмов пропонувалося оголошувати бойкот й «виключення з української студентської сім'ї»².

¹ Солдатенко В. Ф. Крути: ще раз про історію, політику та кон'юктуру // Наукові записки / Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2005. – С. 88.

² Нова Рада. – 1918. – 8 січня.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Крім студентів, до складу куреня було залучено учнів двох старших класів 2-ї Української імені Кирило-Мефодіївського братства гімназії. Загалом записалося близько 200 осіб. Військові власті призначили командиром старшину (сотника) Омельченка – штабс-капітана російської армії, який у 1917 р. вступив до Українського народного університету. Його заступником був гімназист 8-го класу, прапорщик Павло Кольченко. Спогади про створення Студентського куреня залишили І. Лоський та С. Довгаль¹.

Студентів і гімназистів зібрали у казармах Констянтинівського військового училища на Печерську, де вони протягом 5-6 днів отримали перші навички військової справи. Зрозуміло, що за такої короткої термін неможливо було чомусь навчитися. Пізніше, колишній генерал УНР О. Удовиченко у своїй книзі відверто написав з приводу військової підготовки Студентського куреня: «... Сформовано Студентський курінь у складі 200 юнаків. Цьому куреневі доручено було нести охорону інших державних установ. Муштрова підготовка куреня була примітивна, а щодо бойової – то майже ніякої»².

13 (26) січня до навчального закладу повернулася частина юнкерів Першої військової школи (близько 300 чоловік). Вони розповіли про скрутне становище на фронті, про відсутність необхідної чисельності військ, про те, що Бахмач практично нікому захищати. Можливо, тривожна інформація юнкерів виявилася додатковим стимулом у рішенні студентів і учнів відправитися на фронт на захист Батьківщини.

Вище державне керівництво було добре поінформоване про патріотичний рух молоді й морально та ідейно підтримало його. 11 (24) січня 1918 р. у «Новій Раді» – одній із поважніших газет Центральної Ради – з'явилося звернення «До українського студентства» за підписом Української фракції центру університету св. Володимира. У зверненні студентів-українців закликали «прийти на підмогу своєму краю і народові, однакостайно ставши під прапор борців за волю України проти напасників, які хочуть придушити все, що здобуто нами довгою, тяжкою героїчною працею» і записатися до Студентського куреня Січових Стрільців³. Ті, хто записалися, повинні були негайно з'явитися в казарми.

Подібні матеріали друкувалися й іншими органами преси.

Настрої студентства підігравалися також тогочасними найвагомішими державними документами. Так, у Четвертому Універсалі, ухваленому Центральною Радою в ніч на 22 січня 1918 р., говорилося: «До так званих «більшовиків» та інших напасників, що нищать та руйнують наш край, приписуємо правительству Української Народної республіки твердо й рішуче взятися до боротьби з ними, а всіх громадян нашої Республіки

¹ Див.: Лоський Ігор. Спогади: Історія формування Студентського Куреня і опис перебігу Крутянського бою // Зарицький В. Крутянська подія. – Чикаго, 1972. – С. 27–29; Довгаль С. Спогади про утворення студентського куреня українських січових стрільців і його участь в українсько-радянській війні 1917–1919 рр. (У викладі Б. Мартоса) // Мартос Б. Визвольний здвиг України. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – С. 265–267.

² Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія, організація і бойові сили 1917–1921. – К., 1995.

³ Нова Рада. – 1918. – 11 січня.

закликаємо, на жаліючи життя, боронити добробут і свободу нашого народу. Наша Народна Українська Держава повинна бути захищена від насланих з Петрограда найманих насильників, які топчуть права Української Республіки»¹.

Увечері 14 (27) січня 1918 р. Перша військова школа та студентська сотня вирушили на фронт, куди й прибули на ранок 15 (28) січня. З огляду на те, що рештки українських військ на той момент уже відійшли з-під Бахмача, юнкери та студенти зупинилися у Крутах, де й провели цілий день. Більшість з них відправилися на риття окопів уздовж залізничної колії між Крутами і Плисками, інші вели розвідку та роззброювали ешелони військ старої російської армії.

***Бій під Крутами: хід військових дій,
чисельність військ, втрати***

Зранку 16 (29) січня 1918 р. українські війська готувались до бою. Загальне керівництво підрозділами здійснювали начальники Першої юнацької школи штабс-капітани Ф. Тимченко та П. Богаєвський. Їхній штаб розташовувався в ешелоні, що стояв на самій станції. В ешелоні був окремий вагон з набоями та зброєю. Безпосередньо керівництво частинами на позиціях здійснював сотник А. Гончаренко, пункт спостереження якого був поруч з самою залізницею в будці шляхового оглядача.

Відтворити події 16 (29) січня 1918 р. в деталях непросто, бо дійшло надзвичайно мало достовірної інформації про перебіг бою, чисельність задіяного війська, озброєння, командний склад і загальні втрати.

Основним джерелом були й залишаються спогади учасників і відомості тогочасної преси. На сьогодні поки що не знайдено жодного офіційного документа, де б висвітлювалися обставини бою. Тому найдостовірнішим джерелом залишаються спогади учасників бою (І. Шарого, І. Лоського, А. Гончаренка, Б. Монкевича, Л. Лукасевича), однак вони також містять багато суперечностей, неточностей, а інколи й факти, які спростовують один одного. Цінним джерелом є слідча справа М. Муравйова, в якій висвітлюються обставини розстрілу студентської чоти².

Узагальнюючи існуючі свідчення можна у загальних рисах відтворити перебіг бою та приблизно визначити чисельність наявного війська: чотири сотні Першої київської юнацької школи ім. Б. Хмельницького (близько 400 юнкерів) та Перша сотня студентського куреня Січових Стрільців (116-130 вояків), 20 старшин. На озброєнні вони мали 16 кулеметів і гармату на залізничній платформі. На них наступали явно чисельніші загони революційних військ більшовицької Росії, які складалися з червоногвардійців, балтійських матросів у супроводі артилерії й бронепоезда.

Українські підрозділи зайняли позиції перед станцією Крути. Ліворуч від насипу розташовувалися студенти та вояки куреня «Смерть», праворуч – юнкери військової школи. Студентська сотня була поділена на чотири чоти

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1997. – Т. 2. – С. 103.

² Гриневич В. А., Гриневич Л. В. Слідча справа М. А. Муравйова: Документальна історія. – К., 2001. – 336 с.

Бій під Крутами в національній пам'яті

по 28–30 осіб. Три чоти розмістилися на позиціях, де почали споруджувати шанці. Одна чота, яка складалася з осіб молодшого віку та тих, що не вміли стріляти, була відведена до резерву та розташувалася між позиціями та станцією. Щоб підсилити студентів, на лівий фланг їхніх позицій були переведені підрозділи куреня «Смерті». Загальне керівництво лівою ділянкою фронту здійснював сотник Омельченко. Йому безпосередньо підлягали на позиціях близько 90 студентів та 50–60 вояків, у резерві – до 30 студентів і гімназистів.

На правому фланзі стояла Перша Українська військова школа імені Б. Хмельницького. Позицію юнкерів посилювала штучна перешкода – насип залізничної гілки Гребінка – Крути. Тому юнкери не будували шанці, а просто укріпилися за насипом. Безпосередньо на позиції було виведено 1-у, 2-у та 3-ю юнацьку сотні (до 180 вояків). 4-а юнацька сотня (до 60 вояків) лишилася на крайньому правому фланзі, між насипом та станцією, щоб дати відсіч можливій обхідній групі супротивника. Очоловати правий фланг було доручено хорунжому Бабію.

У розпорядженні українських військ під Крутами була одна гармата, яка пересувалася на залізничній платформі по колії. Ця гармата мала гучну назву «панцерного потяга». Обладнана вона була ще в грудні 1917 р. полком імені Б. Хмельницького для дій на залізницях. Начальником цієї гармати був офіцер-гарматник, сотник Богданівського полку С. Лощенко.

Наступ більшовиків на станцію розпочався зранку 16 (29) січня 1918 р. На лівому фланзі наступали переважно матроси-балтійці та сибіряки з армії Р. Берзіна. Правий фланг штурмували в основному московські червоногвардійці П. Єгорова. Несподівано для себе вони натрапили на щільний вогонь юнкерів і студентів. Тому атака почалася з неочікуваних і помітних втрат, особливо на правому фланзі. Істотно допомагала гармата С. Лощенка, який вів прицільний вогонь по тилах тих, хто наступав.

Менш вдалою була оборона на лівому фланзі – тут, незважаючи на опір, червоні частини все ближче просувались до станції. Захисникам Крут не вистачало набоїв, кулемети, які швидко перегрівалися на морозі, стали псуватися. Потяг командування з вагоном боєприпасів знаходився за кілька верст від поля бою. А. Гончаренко наказав С. Лощенку на платформі з гарматою вирушити до потягу за набоями.

Біля 14-ї години платформа з гарматою від'їхала за набоями. У цей час на правому фланзі, розпочався рішучий наступ червоногвардійців. Командир правого флангу хорунжий Бабій загинув. Удар загону петроградських червоногвардійців прийняла на себе 4-а юнацька сотня, однак стримати його виявилася неспроможною. За таких обставин сотник А. Гончаренко видав наказ студентам та юнкерам відступати. Юнацькі сотні, що стояли поруч зі станцією, відводив сам А. Гончаренко. 3-я та 4-а сотні відходили самостійно.

Тим часом правий студентський фланг продовжував залишатись в окопах. Юнкерам відступати було легше – прикриваючись залізничним насипом вони могли відійти майже без втрат. У студентів попереду, і

позаду було голе поле. Якщо б вони просто з окопів стали відступати, їх би постріляли в спину. Тому командир студентів сотник Омельченко вирішив спочатку багнетною атакою відбити ворога, а потім уже відходити. Певно, то була помилка Омельченка, за яку довелося дорого заплатити, – під орудою сотника були практично ненавчені студенти, які мусили битися на багнетах з професійними вояками. Наслідки рукопашного бою, звісно, виявилися невдалими для українських підрозділів. Кілька студентів були поколоті багнетами, а крім того, у першу мить атаки забито кулею Омельченка, який йшов попереду лави. Врятували становище рештки куреня «Смерті», які завадили оточити та знищити студентів. Крім того, допомогла і резервна студентська чота зі станції.

Тоді, коли студенти пішли на ворога в багнетну атаку, юнкери продовжували відступати. Забираючи вбитих та поранених, вони обминули станцію та рушили до штабового потягу, поруч з яким зупинилась і платформа С. Лоценка. Оскільки студентів та юнкерів розділяв залізничний насип, останні не знали про те, що студенти, замість відступу, зав'язали рукопашний бій. Останні ж, в свою чергу, не думали, що юнкери залишили станцію Крути без прикриття і почали відступати у напрямку села Крути, що знаходилось неподалік залізниці. Щасливо обминувши його, рештки куреня «Смерті» та трьох студентських чот перейшли вузькоторову залізницю до Чернігова та спрямувалися до ешелону.

Близько 17-ї години юнкери та студенти різними шляхами дісталися до потягу, який чекав їх у кількох кілометрах від станції. Руйнуючи за собою залізничну колію, вони рушили до Києва. За деякими даними на станції Бобрик вони з'єдналися з Гайдамацьким кошем Слобідської України. Пізніше у своїх спогадах А. Гончаренко написав, що на станції Бровари передав «релятивний звіт» про бій С. Петлюрі в присутності начальника штабу О. Удовиченка, зазначивши, що він зберігається «на схованці у Києві»¹. Однак цей документ досі не вдалося виявити. За іншими відомостями Гайдамацький кіш відбув того дня до Києва для боротьби з повстанням, яке розпочалося на заводі «Арсенал».

Вже у потязі з'ясувалося, що не вистачає однієї студентської чоти. Ця чота в складі 29 студентів та гімназистів стояла найближче до станції. Не маючи керівників та конкретних вказівок, ця чота пішла просто до Крут, які вже були захоплені червоними, і потрапила в полон. Разом із ними до полону потрапили й п'ятеро поранених під час багнетної атаки студентів. Полонених тимчасово передали в розпорядження Богданова – представника Народного Секретаріату при військах П. Єгорова. Богданов розпорядився відправити п'ятьох поранених студентів до Харкова. Невдовзі до них приєднали ще двох студентів. Так семеро студентів були відправлені до Харкова і залишилися в живих (ім вдалося втекти).

Що ж до решти, то, за наказом командуючого більшовицькими військами під Крутами П. Єгорова всі вони були розстріляні. Під час

¹ Гончаренко А. Бій під Крутами // За державність: Матеріали до історії війська українського. – 1939. – 36. 9. – С. 152.

Бій під Крутами в національній пам'яті

розстрілює один із студентів-галичан почав співати «Ще не вмерла Україна», яку підхопили інші. Однак кулі не дали їм dospівати.

Зараз важко назвати точну цифру втрат українського війська й назвати імена всіх полеглих під Крутами бійців. У літературі найчастіше подається цифра, наведена А. Гончаренком у споминах: «Втрати сягали: до 250 юнаків, одна чота (до 30 людей) студентів і 10 старшин»¹. Істотні уточнення до цих свідчень зробив В. Зарицький у збірнику «Крутянська подія», зазначивши у примітках до спогадів А. Гончаренка, що терміном «втрати» означено не лише вбитих, а й поранених та тих, хто пропав безвісти². Ця цифра використовується й сучасними вітчизняними істориками, хоча у багатьох публікаціях без будь-яких застережень йдеться про 25–300 полеглих юнаків (студентів) – «300 українських спартанців».

І досі в українській історіографії точиться дискусія: чи були доцільні ці втрати, чи мала право українська влада так використовувати патріотизм юнаків, чи мав цей бій політичні чи стратегічні наслідки?

Сучасні дослідники дають неоднозначні відповіді на ці та інші складні запитання, по-різному оцінюють й історичне значення бою. Частина істориків вважає бій під Крутами локальною військовою операцією³. Серед дослідників багато й таких, хто результат бою розцінює як наслідок невдалої військової політики Центральної Ради. Так, наприклад, О. Реєнт з цього приводу зазначає, що молоді захисники Крут заплатили своїм життям за нерозпорядливість і недалекоглядність українських політиків⁴. Загалом це був, практично, єдиний скільки-небудь помітний бій на захист УНР і Центральної Ради⁵.

Перепоховання та вшанування полеглих бійців

Спочатку у вирі тогочасних подій ані бій під Крутами, ані його учасники не привернули уваги громадськості. Про подробиці бою українське суспільство дізналося лише, коли Центральна Рада повернулася до Києва 9 березня 1918 р. Це питання було піднято близькими й друзями загиблих, які зажадали їхнього перепоховання та покарання винних у їхній смерті.

9 березня 1918 р. «Нова Рада» вмістила такі рядки: «Гурток родичів звертається до всіх батьків і родичів студентів, середньошкільників і інших, що входили в склад січового стрілецького куреня і загинули в бою та розстріляні після бою біля Крут 16 січня с. р. і пропонує піднести загальне прохання про розкопку могил, щоб розпізнати і перевезти їх тіла з Крут, а також поховати у Києві»⁶.

Вихід із непростой ситуації був знайдений М. Грушевським. На засіданні Малої Ради 9 березня 1918 р. він запропонував вшанувати

¹ Гончаренко А. Бій під Крутами // За державність: Матеріали до історії війська українського. – 1939. – Зб. 9. – С. 152.

² Зарицький В. Крутянська подія. – Чикаго, 1972. – С. 51.

³ Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918 рр.: Утворення та боротьба за державу. – Л., 1997. – С. 167.

⁴ Реєнт О. П. Українська Центральна Рада та діяльність її військових структур // Військове будівництво в Україні у XX столітті: історичний нарис, події, портрети. – К., 2001. – С. 49.

⁵ Солдатенко В. Ф. Збройні сили в Україні (грудень 1917 – квітень 1918 рр.) // УІЖ. – 1992. – № 12. – С. 52.

⁶ Нова Рада. – 1918. – 9 березня.

пам'ять загиблих під Крутами і перенести їхні тіла до Києва на Аскольдову могилу. Зібрання вшанувало пам'ять героїв вставанням й ухвалило «прийняти похорон на кошт держави»¹.

Для організації перепоховання було створено комітет зй влаштування похорон студентів-січовиків. 13 березня 1918 р. комітет через повідомлення у «Новій Раді» запросив батьків і родичів їхати розпізнавати убитих на ст. Крути². Процес впізнання та перевезення тіл тривав кілька днів. Преса почала друкувати імена загиблих. 16 березня з'явився некролог про смерть Володимира Шульгина³. 19 березня «Нова Рада», «Киевская мысль» та інші газети розмістили списки загиблих, яких планували перепоховати на Аскольдовій могилі. Наведені списки мали певні відмінності у написанні прізвищ, а також не співпадала й кількість осіб («Нова Рада» наводила 17 прізвищ, а «Киевская мысль» – 16)⁴. На жаль, тоді, «по свіжих слідах», ніхто не провів відповідної роботи щодо уточнення вірності написання прізвищ й кількості перепохованих і всі ці неточності згодом потрапили до розвідок, присвячених бою під Крутами.

Загалом, трагічна загибель молоді одразу набула резонансу й стала аргументом у політичній боротьбі, яка точилася всередині політичного проводу. Опоненти Центральної Ради використовували це як аргумент у протистоянні з нею й саме на неї поклали всю відповідальність за трагічні наслідки бою. У пресі з'явилася низка статей, в яких йшлося про прорахунки керівництва у внутрішній та військовій політиці, наслідком чого стала поразка УНР у війні з Радянською Росією. Деякі автори прямо заявляли, що покинута власним народом і армією Центральна Рада вирішила захиститися «від добре озброєної більшовицької армії кількома сотнями шкільної молоді»⁵. Хоча найчастіше не називалися конкретні імена, кожен добре розумів, що йдеться, передусім, про вище політичне й військове керівництво УНР, зокрема, М. Грушевського та С. Петлюру. В таких обставинах лідери Центральної Ради прагнули зменшити суспільну напругу навколо подій під Крутами через влаштування урочистого перепоховання та зведення загиблих у ранг героїв, які віддали свої молоді життя за волю та свободу Батьківщини.

Велелюдні похорони відбулися 19 березня 1918 р. На вокзалі, куди привезли останки загиблих, о другій годині дня зібралися їхні рідні, студенти, гімназисти, вояки, духовенство, хор під орудою О. Кошиця, багато киян. Заупокійну відправу відслужив єпископ Нікодим. Візники з трунами рушили від вокзалу. Біля будинку Центральної Ради до траурного походу з жалібно-урочистим словом звернувся М. Грушевський. Зокрема, він зазначив: «Вони щасливі, що могли купити своєю кров'ю вартости своєму народові! Батьки, брати, сестри тих, котрих ми сьогодні ховаємо! Стримайте сльози, що котяться з ваших очей, як стримую я. Бо ж ті,

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1997. – Т. 2. – С. 191.

² Нова Рада. – 1918. – 13 березня.

³ Там само. – 16 березня.

⁴ Див.: Нова Рада. – 1918. – 19 березня; Киевская мысль. – 1918. – 19 березня.

⁵ Нова Рада. – 16 березня.

Бій під Крутами в національній пам'яті

котрих ви ховаєте, доступили найвищого щастя – вмерти за отчизну! Їх слава і вдячна пам'ять про них житиме з нашою свободою разом, серед народу нашого однині до віку!»¹.

Тодішня преса широко висвітлювала перепоховання героїв: «Похорон жертв боротьби за волю України» – «Народня Воля», «Два похорони» – «Боротьба», Всеволод Чаговець «Pro patria mori» – «Киевская мысль» та ін. Практично всі газети переказали промову М. Грушевського.

Подвиг молодих героїв надихнув Павла Тичину на вірш «Пам'яті тридцяти» (названу цифрою важко пояснити, якщо не зважати на поетичну схильність до гіпербол):

На Аскольдовій Могилі
Поховали їх –
Тридцять мучнів українців,
Славних, молодих ...
На Аскольдовій Могилі
Український цвіт! –
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ.
На кого посміла знятись
Зрадника рука? –
Квітне сонце, грає вітер
І Дніпро-ріка ...
На кого завзявся кайн?
Боже, покарай! –
Понад все вони любили
Свій коханий край.
Вмерли в Новім Заповіті
З славою святих. –
На Аскольдовій Могилі
Поховали їх!

Після перепоховання почали з'являтися публіцистичні статті про учасників бою, які загинули: В. Дурдуківський «Плач за дітьми»², С. Єфремов «Дорогою ціною»³, Л. Старицька-Черняхівська «Пам'яті юнаків-героїв, замордованих під Крутами»⁴ та ін. Ці статті були пронизані, поряд із сумом і біллю за молодими людьми, захопленням їхніми мужністю, відвагою та відданістю Батьківщині. Учасники бою отримали одночасно ореол і мучеників, і героїв. Щодо них використовувалися піднесені епітети: «цвіт наш», «наймолодша генерація нашої інтелігенції», «любі, дорогі сини України», «молоді замучені діти», «незабутні герої-юнаки» і т.п. Л. Старицька-Черняхівська порівняла їх із учасниками Дитячого хрестового походу, які

¹ Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. – К., 1991. – С. 85.

² Нова Рада. – 1918. – 20 березня.

³ Там само.

⁴ Там само. – 24 березня.

«гинули лавами, з повною вірою в Царство Небесне і в вічне життя», із героями-юнаками Греції та Риму. В усіх статтях проходила думка, що їхній подвиг, пам'ять про них буде жити вічно і Україна їх не забуде.

Протягом весни на шпальтах газет друкувалися заклики до збору коштів на вшанування пам'яті загиблих, різні громадські установи й приватні особи розміщували повідомлення про перерахування грошей на ці цілі.

Незважаючи на те, що у пресі з'являлися й прикрі для політичного проводу висловлювання щодо їхнього «безголов'я», загальній настрої, у тому числі й родичів загиблих, явно змістився у бік відчуженості владі, яка виказала до загиблих такі підкреслені почесні на вищому державницькому рівні та взяла зобов'язання надалі ще більше вшановувати молодих героїв.

Так починав закладатися патріотичний культ Героїв Крут, оформлюватися міф і легенда Крут.

Уже у 1918 р. було багато зроблено для увіковічення пам'яті молодих героїв. «Військово-Науковий вісник» видав брошуру «Позбавлення України від більшовиків», присвячену пам'яті загиблим під Крутами¹. У цьому ж році почали друкуватися й перші спогади учасників бою. Так, тижневик «Народня справа» опублікував розповідь студента університету Св. Володимира Івана Шарого². Спогади були надруковані після урочистого перепоховання загиблих у бою вояків. Це, мабуть, справило враження на І. Шарого, бо його оповідь написана у піднесеному тоні. Розстріляні бійці названі «славними героями народними», які «вмерли славною смертю», «віднесли на вівтар своєї Батьківщини» своє молоде життя.

У червні 1918 р. у «Військово-науковому віснику Генерального Штабу» вийшли спогади за підписом С-ко Б.³ Тут тональність розповіді була іншою. Автор спокійно, буденно, без зайвого пафосу, оповів про подорож студентського куреня на фронт, перебіг бою й відступ. Стаття була просякнута болем за загиблими.

Навесні-влітку 1918 р. у Києві розпочався збір коштів на пам'ятник «жертвам Бахмача, Крут і Києва». З усуненням Центральної Ради від влади, ці заходи підтримав гетьман П. Скоропадський, який готовий був у разі потреби надати державну грошову допомогу⁴. На жаль, реалізувати ідею встановлення пам'ятника тоді не вдалося.

Подвиг молоді під Крутами було вшановано й українським кінематографом. Так, у червні в одному з київських кінотеатрів стали демонструвати серію кінострічок, серед яких був і фільм «Похорон юнаків, замордованих під Крутами»⁵.

¹ Позбавлення України від більшовиків: Пам'яті загиблих під Крутами. – К.: Друкарня Генерального Штабу, 1918. – 27 с.

² Шарий Іван. Січовики під Крутами (Репортаж учасника бою два місяці після битви під Крутами) // Народня справа. – 1918. – № 12–13. – 13 квітня. – С. 16–21.

³ С-ко Б. Спогади про Крутські події // Військово-науковий вісник Генерального Штабу. – 1918. – Вип. 3. – С. 42–46.

⁴ Народня справа. – 1918. – 7 вересня.

⁵ Відродження. – 1918. – 3 червня.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Значний зусиль щодо увічнення пам'яті гімназистів доклав директор Другої української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства Г. Козленко, який, спираючись на рішення педагогічної ради гімназії, звернувся 17 липня 1918 р. до Міністерства освіти з проханням «Заснувати при Гімназії стипендії імені учнів Гімназії, забитих в боях з більшовиками під Крутами: 8 кл. – Ганкевича Миколи, Дубинського Юрія і Кольченка Павла; 7 кл. – Піпського Григорія, Сорокевича Івана; 6 кл. – Гнаткевича Василя, Соколовського Андрія і Терновського Євгена». На його переконання, заснування іменних стипендій «ще більше піднесло б вгору їх імена»¹.

Традиція вшанування Героїв Крут була перервана із встановленням радянської влади на основній частині українських земель і створенням УСРР. Було докладено багато зусиль, щоб викреслити з пам'яті суспільства героїчний ореол Крут як символу боротьби за українську незалежність. А в 1936 р. було зруйновано Аскольдову могилу як місце пам'яті і місце вшанування учасників бою.

У радянській історичній літературі бій під Крутами розглядався в контексті встановлення влади рад в Україні. Тому українські захисники з героїв і борців за незалежність України перетворилися на «контрреволюційне, реакційне студентство», яке відстоювало позиції старого режиму й заважало утвердженню влади робітників і селян. Водночас, починаючи з праці В. Антонова-Овсієнка «Записки о гражданской войне», у всіх працях радянських істориків була присутня теза про запеклий бій, а перемога під Крутами завжди оцінювалася як серйозний здобуток Червоної армії.

Загалом, офіційний радянський пропаганді вдалося досягти свого: в свідомості українського суспільства було стерто пам'ять про Героїв Крут як символу геройського чину й самопожертви української молоді. Радянська молодь виховувалася у патріотичному дусі на інших зразках, символами героїзму яких стали захисники радянської влади.

Формування культу Героїв Крут в українській діаспорі

Традиція вшанування пам'яті Героїв Крут продовжилася за межами Радянської України – на теренах, що належали у міжвоєнний період Польщі, Румунії й Чехословаччині, а також там, де існувала українська діаспора.

Початок формуванню культу Героїв Крут поклала галицька пластова молодь. У 1926 р. у Львові організувався «Курінь старших Пластунів імені бою під Крутами». На той момент західноукраїнська громадськість дуже мало знала про події під Крутами, в українських часописах тільки почали з'являтися статті та спогади. Тому, саме львівські пластуни стали першими, хто цілеспрямовано почав поширювати знання про героїчний вчинок українських студентів і учнів, підносити їхню жертвовність та відданість власному народові. Наступного року «Курінь Бою під Крутами» об'єднався з іншою пластовою організацією – «Лісо-

¹ Білокінь С. Крутяни // Крути. Січень 1918 року. – К., 2010. – С. 730.

вими Чортами». За ініціативою нової організації, день пам'яті Героїв Крут став курінним святом, яке почало щороку відзначатися. У 1930 р. польська влада заборонила діяльність пластунських осередків, наслідком чого стало перенесення «старшими пластунами» своєї діяльності у студентські організації, в тому числі й традиції вшанування пам'яті Героїв Крут.

Поширенню цієї традиції сприяла філія Товариства Наукових викладів імені Петра Могили у Львові, яке у дванадцяті роковини бою влаштувало перші всестудентські сходи, присвячені пам'яті героїв.

25 січня 1931 р. львівське студентство на своєму віче ухвалило, що щороку 29 січня студенти будуть проводити одноденне голодування, а заощаджені гроші передавати на підтримку політ'язнів.

21–22 березня 1931 р. II-га Студентська конференція у Львові прийняла постанову, згідно з якою роковини бою під Крутами проголошувалися українським всестудентським святом, а обов'язок проводити одноденне голодування й грошова допомога політ'язням поширювалися на всіх студентів. Голодування проводилося щороку до 1939 р.

Саме галицьке студентство розробило з цих роковин цілий святковий ритуал, метою якого стало поклоніння героїзму та мужності крутян. Заходи, приурочені до цієї дати, ставили своєю метою виховання серед української молоді почуття патріотизму й готовності віддати життя за волю України. Значний внесок у цій справі зробив часопис «Студентський шлях», в якому протягом 1931–1933 рр. регулярно публікувалися матеріали, статті та спогади про Крутянську подію. У 1932 р. бібліотека часопису видала 10-тисячним накладом брошуру «Бій під Крутами: В чотирнадцяті роковини героїського безумства». За ініціативою часопису проходив збір матеріалів щодо вшанування «героїського чину».

7 лютого 1932 р. у Львівському міському театрі відбулася перша прилюдна академія, влаштована львівськими студентами на честь Героїв Крут. З 1932 р. щорічно у студентських осередках проводилися вечори пам'яті, спеціально для яких розроблялися сценарії, з обов'язковим співанням українських пісень і декламуванням віршів. Часто-густо у план проведення подібних заходів включалося читання рефератів із історичною довідкою про бій та його значення для визвольної боротьби українського народу.

Поступово культ Героїв Крут поширюється й за межі Галичини – дні пам'яті роковин цієї події проходять у Празі та інших містах Європи. З середини 1930-х років подібні заходи стають невід'ємною частиною громадського життя українців за кордоном, насамперед, у Польщі, Чехословаччині, Югославії.

З кінця 1920-х і протягом 1930-х років в емігрантських українських газетах і журналах виходило багато праць, присвячених бою під Крутами. Значну питому вагу серед них займали спогади учасників бою, в яких вони намагалися спростувати деякі міфи та максимально відтворити картину бою. Так, світ побачили спогади курсанта Першої Української

Бій під Крутами в національній пам'яті

військової школи Михайла Михайлика¹, бійця студентської сотні – студента Ігоря Лоського².

У 1929 р. було опубліковано нарис Бориса Монкевича «Бій під Крутами»³. Колишній старшина армії УНР розглядав бій під Крутами у контексті боротьби України за незалежність і одним із перших спробував дати йому виважену оцінку. На його думку, бій у стратегічному відношенні не мав великого значення, але у моральному плані його можна вважати «українським Ватерлоо».

Нарис Б. Монкевича започаткував низку праць колишніх військових діячів УНР, які виклали власний погляд на Крутянську подію та її роль в історії України. У 1937 р. вийшла стаття колишнього полковника В. Лиманця «Крути: відродження української стратегії»⁴. Значення бою він вбачав у тому, що «В Крутах уперше після Полтавської баталії були положені національно-моральні підвалини української збройної сили», а Крутянські молоді герої «дали новітньому Українському війську непереможну моральну силу»⁵. Саме військові у своїх працях обґрунтовували думку, що після Крут почалося поступове усвідомлення українцями, що незалежність Батьківщини виборюється у жорстокій, кривавій боротьбі. І саме в цьому вони вбачали глибокий символічний зміст Крутянського бою. Однак і ці праці не були бездоганними у фактологічному відношенні.

Значний резонанс мали спогади керівника бою – сотника А. Гончаренка, надруковані у збірнику «За державність»⁶. Він описав події під Крутами сухою мовою військового рапорту і супроводив схемою бою. На сьогодні вони залишаються базовим джерелом відомостей про Крутянську подію.

Загалом, у переважній частині статей, приурочених роковинам бою, автори намагалися осмислити історичний досвід для подальшого українського державотворення та підкреслити виховне значення події, насамперед, для молодого покоління. Ніякої фактологічної новизни ці праці не несли, головна мета авторів полягала в тому, щоб підтримувати у свідомості українства пам'ять про Героїв Крут і на їхньому прикладі виховувати нові покоління борців за свободу й незалежність України.

Актуалізація теми Крут в українській періодичній літературі не пройшла марно. Слідом за студентством подібні акції з залученням широкої громадськості почали влаштовуватися культурно-просвітніми товариствами. З середини 1930-х років заходи щодо вшанування Героїв Крут стали святами місцевих громад і проводилися щорічно майже у кожному населеному пункті Галичини, про що свідчать донесення польської поліції.

¹ Михайлик М. День 16 січня 1918 р. (ст. ст.) // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 2. – С. 11–13; Його ж: Виступ Першої Української Військової Школи // Там само. – С. 18–22.

² Лоський І. Спогади про події під Крутами // Літературно-науковий вісник. – 1926. – Кн. 4. – С. 309–313; Його ж: Крути. Уривок зі споминів // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 2. – С. 2–4.

³ Монкевич Б. Бій під Крутами // Поступ. – 1929. – С. 59–65.

⁴ Лиманець В. Крути: відродження української стратегії // Табор. – 1937. – № 33. – С. 6–12.

⁵ Там само. – С. 10.

⁶ Гончаренко А. Бій під Крутами (Спогади) // За державність: Матеріали до історії війська українського. – 1939. – 36. 9. – С. 145–152.

З середини 1930-х років образ Крут стає предметом натхнення літераторів і поетів, які присвячують йому свої вірші, поеми, сценарії вистав тощо. В цей час світ побачили «Крутянська пісня» В.І Антоновича, «З варягів» Є. Маланюка, «Дума про скривавлену сорочку» О. Лятуринської, поема М. Оверковича «Крути», інсценізація Ф.Косовського «Крути», поезії О. Степановича, В. Лисянського, В. Янева та багатьох інших.

Героїка Крут знайшла своє відбиття й в образотворчому мистецтві. Журнал «Гуртуймося» опублікував низку гравюр на тему Крут і Базару. Леонід Перфецький створив картину «Бій під Крутами», яка експонувалася на баталістичній виставці в Парижі у 1931 р. Її репродукцію надрукував часопис «Літопис Червоної Калини»¹. Під такою ж назвою в 1936 р. О. Клинка написав власну картину (у 1952 р. її було знищено). Копія картини зараз знаходиться у Львівському державному військовому лицей ім. Героїв Крут.

Символом українського патріотизму та зразком для наслідування бій під Крутами став для членів Організації українських націоналістів (ОУН), утвореної у 1929 р. Насамперед, цьому сприяла та обставина, що серед засновників і учасників партії були активні діячі Української революції, які високо оцінювали подвиг юнаків-крутян.

Загалом, у міжвоєнний період серед української діаспори спостерігається надмірна романтизація та гіперболізація бою під Крутами, що, з одного боку, сприяло утвердженню через подвиг крутян української національної ідентичності, а з іншого – заважало об'єктивному висвітленню бою, поширенню неправдивої інформації й закріпленню у свідомості суспільства певних усталених міфів і стереотипів.

Особливого наголосу культ Героїв Крут набув у роки Другої світової війни. Він поширився серед вояків УПА, які перетворили його на традицію національного свята. Політичний відділ УПА націлював командний склад на ті події в історії України, які мали для вояків найбільший виховний ефект. До таких подій відносився й бій під Крутами. Так, у підрозділі «Історія» розділу II «Навчання в УПА» «Програми виховних гутірок, докладів і лекцій в УПА» за жовтень 1943 р. був вміщений окремий пункт «Крути. Героїзм української молоді». В «Інструкції для виховників про роботу у відділах» (1943 р.) введено розділ «Матеріали з історії України і вказівки до їх використання при вихованні боеків і патріотів»². У 1944 р. одному із з'єднань групи «Тютюнник» було присвоєно назву «Крути», яке діяло на терені Рівненщини та Житомирщини.

На окупованій німецькими військами території також відродилася традиція вшанування пам'яті Героїв Крут. Святкові концерти та збори пройшли у Харкові, Рівному, Сумах, Крем'янці та інших містах, а також у селищах Волинської, Рівненської та Львівської областей³.

Після Другої світової війни тема Крутів стала невід'ємною частиною громадського життя української діаспори по всьому світу. Громадськість продовжувала урочисто відзначати роковини бою, надаючи їм визначального героїчного забарвлення. У масовій свідомості закордонних українців

¹ Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 7–8.

² Волинь і Полісся: УПА та запліля 1943–1944. Документи і матеріали. – К. – Торонто, 1999. – С. 74.

³ Нова Україна (Харків). – 1942. – 3 лютого; Волинь (Рівне). – 1942. – 22 лютого, 1 березня.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Крути остаточно закріпилися як символ боротьби за незалежність України та як заклик до дії.

Тим часом історія Української революції загалом і бою під Крутами зокрема, набувала вигляду, дедалі відірванішого від реальності. Цьому сприяли, насамперед, суб'єктивні причини – живих свідків подій залишалося все менше, нових джерел не з'являлося. У поширенні міфологізованого сприйняття події, не останню роль відігравали публікації у діаспорних часописах і вихід окремих праць, в яких із статті до статті перекочували неточності, помилки й перекоханості.

Плутанина навколо Крутянської події ще збільшилася з появою ювілейної праці С. Збарзького «Крути: У 40-річчя великого чину 29 січня 1918 – 29 січня 1958», яка вийшла друком у Мюнхені в 1958 р. і Нью-Йорку у 1959 р. Некритичне ставлення упорядника до відбору матеріалів призвело до появи у книзі двох різних версій створення Студентського куреня, неточностей в описі бою, озброєнні його учасників і т.п.

За відновлення історичної правди виступили колишні вояки армії УНР, які були переконані в тому, що, неправдиво згадуючи про Крути, «ми тим самим понижуємо або просто перекреслюємо збройну боротьбу такої молоді армії»¹. У 1972 р. у Чикаго вийшов збірник «Крутянська подія», упорядником якого виступив колишній полковник армії УНР В. Зарицький. Він зібрав свідчення учасників бою та військових діячів часів Української революції. Автори збірника виявили й спростували найбільш поширені стереотипи щодо фальсифікації Крутянського бою. Матеріали брошури й досі становлять значний інтерес для істориків та широкого загалу.

Міфи й стереотипи Крут та їх вплив на національну пам'ять

Аналіз наявної літератури з теми Крут дає змогу виділити кілька основних міфів щодо перебігу бою та чисельності учасників, які найчастіше зустрічаються у дослідженнях і художній літературі, і які, завдяки цьому вмонтувалися у свідомості значної частини суспільства, стали складовим елементом національної пам'яті.

Одним із найпоширеніших є міф про 300 студентів. Ще під час перепоховання загиблих студентів 19 березня 1918 р. на Аскольдовій могилі відомий український поет Микола Зеров, виголошуючи скорбне слово, порівняв їх подвиг із легендарними 300 спартанцями під Фермопілами. Це порівняння стало невід'ємним атрибутом Крутянської події. Автори як досліджень, так і спогадів і мемуарів прямо називали Крути «українськими Фермопілами». Під такими назвами у пресі та часописах з'являлися статті та розвідки². З «легкої руки» авторів цих доробок історичну метафору намагалися поступово наповнити конкретним змістом.

¹ Битинський М. Про Крутянські фальші // Зарицький В. Крутянська подія. – Чикаго, 1972. – С. 50.

² Див.: Крезуб «Українські Термопіли»: В десяту річницю бою під Крутами // Літературно-науковий вісник. – 1928. – Кн. 2. – С. 105–109; Фіголь А. Бій під Крутами // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 2. – С. 2; Шандрук П. Термопіли–Крути // Гуртуймося. – 1934. – Ч. 2. – С. 1–2; Федюк С. Крути – українські Термопіли // Батьківщина. – Рівні, 1946. – Ч. 3 (16). – 29 січня; Соханівський В. Ще про Термопіли і Крути // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1967. – 18 лютого та ін.

Реалії бою швидко почали трансформуватися у привабливий міф про 300 студентів, які самі протистояли переважаючим силам більшовиків і практично всі загинули.

Зміщуючи акценти, апологети так званого «студентського міфу» на перший план висували студентів та учнів. Інші учасники бою або замовчувалися взагалі, або згадувалися побіжно. Тобто лаври героїв і мучеників у боротьбі за незалежність України повністю віддавалися студентам. Чим далі, тим більше поширювався стереотип «300 спартанців під Фермопілами – 300 студентів під Крутами».

Однак наявні документи та спогади спростовують варіативні оформлення відзначеної міфотворчості. Вище вже наводилася чисельність українського війська – близько 500 осіб, серед яких студенти й учні не становили чисельної переваги, більше того, складали десь близько четвертої його частини. До того ж очевидці зазначають, що основний тягар бою ліг на юнкерів Першої української військової школи ім. Б. Хмельницького. Поширення «студентського міфу» слід пов'язувати з тим, що культ Героїв Крут сформувався передусім у середовищі студентства, яке головну увагу зосередило на вшануванні пам'яті саме студентської молоді.

Тривалий час у літературі поширювалася думка щодо негідної поведінки старшини, яка, замість керування боєм, по суті, відмежувалася від рядових вояків і у штабному вагоні займалася пияцтвом. Одним із авторів подібних тверджень виступив відомий український історик Д. Дорошенко. У 1921 р. у збірнику, присвяченому Січовим Стрільцям, з'явилася його стаття «Пам'яті тих, що полягли під Крутами», де було намальовано картину «офіцерської зради»¹. Авторитет знаного історика відіграв не останню роль у тому, що серед суспільства формувалося негативне ставлення до українського військового керівництва.

Цю тезу намагався спростувати у своїх спогадах А. Гончаренко, пояснюючи причину «втеч» з місця бою офіцерів П. Богаєвського і Ф. Тимченка. За його версією згадані старшини представляли військово-адміністративну владу Чернігівської губернії й не мали в своєму підпорядкуванні військ. Вони від'їхали до Ніжина начебто ще перед початком бою, сподіваючись порозумітися з українізованим полком ім. Т. Шевченка та привести його на допомогу. Однак, розпропагований більшовиками полк оголосив про нейтралітет і їхні наміри зазнали невдачі.

У своїх спогадах А. Гончаренко також спростовував чутки щодо неорганізованого, майже панічного відступу українських формувань з-під Крут, внаслідок якого збільшилися втрати. Він доводить, що вояки відступили дисципліновано, забираючи вбитих і поранених товаришів, а перед від'їздом встигли ще зруйнувати залізничну колію. Полон і загибель однієї чоти Студентського куреня він пояснював складними обставинами бою.

Д. Дорошенка можна вважати автором ще одного міфу – твердження про «напівдітей, які ніколи до того не тримали в руках зброї» (у назвній вище праці). Як зазначалося вище, значною мірою це стосувалося

¹ Дорошенко Д. Пам'яті тих, що полягли під Крутами // Давній Р. Про Січових Стрільців. – Відень, 1921. – С. 75–79.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Студентського куреня. Однак основну військову силу становили юнкери, які мали військову підготовку, а дехто навіть встиг взяти участь у бойових діях на фронтах Першої світової війни. Книга Д. Дорошенка витримала кілька перевидань і була достатньо поширеною, що стало джерелом викривленої в деяких аспектах інформації про хід і результати бою.

Інкони у літературі зустрічаються твердження, ніби військом під Крутами керував безпосередньо С. Петлюра. Джерелом цієї інформації став звіт М. Муравйова після взяття станції Крути. Мабуть, шукаючи пояснення значних втрат під Крутами (до цього їх практично не було), а також деяку затримку війська у просуванні на Київ, він доповів, що українськими військами керував «сам С. Петлюра»¹, а бій виявився тяжким і кровопролитним.

У післявоєнний період з'явилося твердження про те, що Студентський курінь був сформований Галицько-Буковинським куренем Січових Стрільців під командою Є. Коновальця, і що саме він відправив студентів на фронт. Дійсно, як зазначалося вище, ініціатива створення Студентського куреня Січових Стрільців належала галицьким студентам, однак вони не мали жодного відношення до Січового Стрілецтва Є. Коновальця. Особисто Є. Коновалець ніколи і ніде не згадував про це.

Загалом у процесі формування культу Крут чітко прослідковується два підходи. Один був закладений ще у 1918 р. лідерами Центральної Ради і, насамперед, М. Грушевським. Згідно з ним бій під Крутами визначався як сумна, трагічна подія і мав віктимну риторичку. Інший – сформований на терені Західної України у міжвоєнний період – представляв цю подію переважно у піднесених тонах як вияв героїзму та патріотизму. Обидва ці підходи мали безпосередній вплив на формування уяви нащадків щодо бою під Крутами.

Вшанування пам'яті героїв бою під Крутами в незалежній Україні

На теренах сучасної України питання про увічнення пам'яті героїв Крут актуалізувалося у 1990-х роках минулого століття.

У 1990 р. студенти з Києва та Львова встановили березовий хрест на місці, де відбувся бій українських військових частин з військами М. Муравйова. У 1991 р. наприкінці січня було вдруге встановлено березовий хрест з вінком з колючого дроту, і 29 січня в присутності представників більшості областей України проводиться його освячення та панахида за полеглими героями.

У 1998 р. до 80-ї річниці бою під Крутами було насипано високу могилу та встановлено хрест із металу. Навколо могили були встановлені чавунні плити, виготовлені у Львові, з написом усіх областей України. 29 січня пройшли велелюдні урочисті заходи, в яких взяли участь представники від усіх областей України.

З того часу кожного року 29 січня в Крутах проходять урочисті заходи.

¹ Див.: Директиви командовання фронтів Красної Армії (1917–1922 гг.). Сборник документов: В 4 т. – М., 1971. – Т. 1. – С. 42.

Вперше на державному рівні вшанування Героїв Крут відбулося за президенства Л. Кучми. 24 січня 2003 р. у зв'язку з 85-річчям бою він видав розпорядження «Про вшанування пам'яті Героїв Крут». Розпорядження зобов'язувало Кабінет Міністрів України, Міністерство освіти України, Міністерство оборони України, Державний комітет інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України провести низку заходів щодо вшанування пам'яті Героїв Крут з метою виховання у молоді патріотизму та поваги до історичного минулого.

За президенства В. Ющенка бій під Крутами став невід'ємним елементом формування політики історичної пам'яті. Було видано одне розпорядження та чотири укази Президента України щодо вшанування подвигу Героїв Крут.

У 2005 р. за ініціативою Президента України почав розроблятися проект меморіально-музейного комплексу «Пам'яті Героїв Крут» поблизу однойменного населеного пункту. У 88-мі роковини на місці битви на державному рівні була проведена перша масова церемонія вшанування пам'яті загиблих. У ній взяли участь представники української влади, політичних партій, громадських та освітніх товариств.

Того ж року В. Ющенко звернувся до київського міського голови О. Омельченка і депутатів київської міської ради з пропозицією увічнити пам'ять Героїв Крут у назвах проспектів, вулиць, площ, парків, скверів, станцій Київського метрополітену.

25 серпня 2006 р. на залізничній станції Крути відкрився меморіал «Пам'яті Героїв Крут» у вигляді 10-ти метрової червоної колони, яка символізувала колону Київського університету на 7-ми метровому насипі. Ця колона символізує участь у бою Студентського куреня Січових Стрільців. Відкриття пам'ятника супроводжувалося велелюдним мітингом за участю Президента України та інших урядових осіб.

У 2008 р. на державному рівні відзначалася 90-та річниця бою під Крутами. У зв'язку з цим було видано Указ Президента України, яким передбачалося проведення відповідних заходів. Зокрема, покладання квітів до могил і інших пам'ятних місць; проведення тематичних вечорів, конференцій; організацію експозицій та виставок; видання наукових праць, збірників документів та матеріалів з історії Української революції 1917–1921 рр.; створення художнього фільму, присвяченого Героям Крут¹.

У межах святкування 90-ї річниці меморіал «Пам'яті Героїв Крут» було доповнено сімома вагонами і відкритою залізничною платформою військового ешелону, стилізованою під платформи початку ХХ ст. Своїм виглядом вагони подібні до тих, на яких їхали на фронт учасники бою. 14 жовтня 2008 р. відбулося урочисте відкриття музею «Героїв Крут», в експозиціях якого представлено біля 500 предметів й архівних матеріалів. Ідея створення музею у залізничних вагонах належить народному художнику України А. Гайдамаці. За основу він взяв визначення вітчизняних

¹ Урядовий кур'єр. – 2007. – 7 листопада.

Бій під Крутами в національній пам'яті

істориків війни як «ешелонної війни» і тому один із її епізодів вирішено було відтворити в вагонах.

Традиція вшанування пам'яті Героїв Крут продовжує розвиватися. Щорічно на Аскольдовій могилі проходять урочисті заходи, в яких беруть участь Президент України, Прем'єр-міністр України, вищі посадові особи. Зібрання громадськості проходять у великих містах України, до їх проведення долучаються політичні партії, громадські та просвітницькі організації.

16 травня 2013 р. Верховна Рада України ухвалила постанову «Про відзначення подвигу героїв бою під Крутами». Відповідно до цієї постанови розроблено низку заходів, які передбачають проведення в день бою під Крутами урочистих громадських зборів та панахиди за полеглими героями біля Меморіального комплексу «Пам'яті Героїв Крут» на станції Крути та біля поховань крутянців на Аскольдовій могилі; впорядкування пам'ятників та місць поховань загиблих у боротьбі за незалежність України; відкриття експозицій та книжкових виставок; організацію в загальноосвітніх і вищих навчальних закладах спортивних і туристичних змагань, тематичних военно-історичних читань, уроків патріотичного виховання, виховних годин, вечорів-реквіємів, інших освітньо-виховних заходів, присвячених подвигу героїв бою під Крутами та іншим подіям української боротьби за незалежність та ін¹.

Значний внесок у наукове забезпечення політики щодо вшанування Героїв Крут роблять сучасні вітчизняні дослідники. До висвітлення цієї проблеми долучилися фахові історики С. Білокінь, О. Божко, О. Бойко² та ін. Протягом останніх років світ побачили кілька збірників матеріалів про Крути, в яких містяться спогади, наукові праці, публіцистика, літературні твори, що представляють різні версії трактування Крутянського бою³. У 2009 р. Український інститут національної пам'яті підготував електронне видання «Герої Крут: Трагічні події 29 січня 1918 року та вшанування пам'яті (до 91-ї річниці подій)»⁴. До нього ввійшли документи, фотодокументи та публікації преси. Продовжує цю традицію й пропонувані збірники.

¹ Урядовий кур'єр. – 2013. – 5 червня.

² Білокінь С. Крутяни // На службі Клію: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності / Гол. ред. М. Брайчевський, О. Домбровський, І. Гирич. – Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С. 444–459; Те саме // Крути. Січень 1918 року: Док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Іст.-культурол. Т-во «Герої Крут»; упоряд. Я. Гаврилюк. – К., 2010. – С. 700–731; Бойко О. Крути (бій під Крутами) // Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К., 2002. – С. 376–377; Ії ж. Символ українського героїзму: бій під Крутами: факти й оцінки // День. – 2008. – 2 лютого, (№ 19). – С. 7; Ії ж. Бій під Крутами: історія вивчення // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 43–54; Ії ж. Героїчна сторінка Української революції. Бій під Крутами // Історія в сучасній школі. – 2013. – № 1. – С. 44–47; Божко О. Крути в документальних свідченнях // Київська старовина. – 1996. – Ч. 2–3. – С. 47–55.

³ Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року / упор. І. Ільченко. – Дрогобич, 1995. – 348 с.; Героїка трагедії Крут / Упор. В. Сергійчук, Я. Гаврилюк. – К., 2004. – 352 с.; Крути: 29 січня 1918 р. / Упор. О. Бойко; передмова І. Юхновський. – К., 2007. – 96 с.; Крути: Збірка у пам'яті героїв Крут / Упор. Зінкевич О., Зінкевич Н. – К., 2008. – 422 с.; Крути: проблема державотворення – від доби Української революції 1917–1921 років до сьогодення: Матеріали Всеукр. наук. конф., Крути, 29 січня 2009 р. – Чернігів-Ніжин, 2011. – 136 с.; Крути. Січень 1918 року: Док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Іст.-культурол. Т-во «Герої Крут»; Упоряд. Я. Гаврилюк. – К., 2010. – 880 с. та ін.

⁴ Герої Крут: Трагічні події 29 січня 1918 року та вшанування пам'яті (до 91-ї річниці подій). – Документи, фотодокументи та публікації преси. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2009 (Електронне видання).

**СУЧАСНІ
ОФІЦІЙНІ
ДОКУМЕНТИ**

**РОЗПОРЯДЖЕННЯ
ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 12/2003-рп
ПРО ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ГЕРОЇВ КРУТ**

З метою утвердження високої політичної культури у суспільстві, виховання у молоді патріотизму, поваги до історичного минулого Українського народу, вшанування пам'яті полеглих за незалежність Батьківщини та у зв'язку з 85-ю річницею героїчної загибелі юнаків у бою під Крутами:

1. Кабінету Міністрів України вжити заходів щодо вшанування пам'яті Героїв Крут, зокрема, забезпечити впорядкування пам'ятних місць, організацію виставок, присвячених подвигу патріотів, проведення тематичних вечорів, конференцій тощо у вищих, у тому числі військових, навчальних закладах.

2. Міністерству освіти і науки України, Міністерству оборони України забезпечити проведення в загальноосвітніх навчальних закладах, військових ліцеях та ліцеях з посиленою військово-фізичною підготовкою уроків патріотизму, присвячених вшануванню пам'яті Героїв Крут.

3. Державному комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України забезпечити широке висвітлення у засобах масової інформації заходів щодо вшанування пам'яті Героїв Крут.

Президент України
м. Київ, 24 січня 2003 року

Леонід КУЧМА

<http://www.president.gov.ua/documents/971.html>

**РОЗПОРЯДЖЕННЯ
ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 10/2006-рп
ПРО ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ГЕРОЇВ КРУТ**

З метою виховання у громадян поваги до історичного минулого Українського народу, вшанування пам'яті захисників Вітчизни та у зв'язку з 88-ю річницею героїчної загибелі юнаків у бою під Крутами:

1. Кабінету Міністрів України:

– організувати разом із Київською міською та Чернігівською обласною державними адміністраціями здійснення заходів щодо вшанування пам'яті Героїв Крут, передбачивши, зокрема, впорядкування відповідних пам'ятних місць;

– забезпечити відкриття тематичних експозицій та виставок, проведення у вищих, у тому числі військових, а також загальноосвітніх навчальних закладах тематичних вечорів, конференцій, інших виховних заходів;

– розглянути можливість створення художнього фільму, присвяченого Героям Крут та подіям доби Української революції 1917–1921 років.

2. Державному комітету телебачення і радіомовлення України забезпечити широке висвітлення у засобах масової інформації заходів щодо вшанування пам'яті Героїв Крут, організувати цикли тематичних радіо- та телепередач, виступи у засобах масової інформації вчених, представників громадськості.

Президент України
21 січня 2006 року

Віктор ЮЩЕНКО

<http://www.president.gov.ua/documents/3855.html>

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 15/2007 ПРО ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ГЕРОЇВ КРУТ

З метою виховання у громадян, особливо молоді, поваги до історичного минулого Українського народу та у зв'язку з 89-ю річницею героїчної загибелі юнаків у бою під Крутами **постановляю:**

1. Кабінету Міністрів України забезпечити здійснення заходів із вшанування пам'яті Героїв Крут, зокрема організацію експозицій та виставок, присвячених подвигу патріотів, проведення тематичних вечорів, конференцій, інших виховних заходів у вищих, у тому числі військових, навчальних закладах, а також уроків патріотизму у загальноосвітніх навчальних закладах.

2. Київській міській та Чернігівській обласній державним адміністраціям забезпечити впорядкування пам'ятних місць, покладення квітів до могил Героїв Крут, монументів, присвячених увічненню їх пам'яті.

3. Державному комітету телебачення та радіомовлення України забезпечити широке висвітлення заходів щодо вшанування пам'яті Героїв Крут, організувати цикли тематичних радіо- та телепередач, виступи у засобах масової інформації відомих учених, політичних та громадських діячів.

Президент України
15 січня 2007 року

Віктор ЮЩЕНКО

Урядовий кур'єр. – 2007. – 18 січня.

**УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 1014/2007
ПРО ВІДЗНАЧЕННЯ 90-ї РІЧНИЦІ
ПОДВИГУ ГЕРОЇВ КРУТ**

У зв'язку з 90-ю річницею подвигу Героїв Крут та з метою вшанування пам'яті українських юнаків, що полягли у бою під Крутами у січні 1918 року, і належного висвітлення цієї події в історії України **постановляю:**

1. Кабінету Міністрів України розробити та затвердити план заходів у зв'язку з 90-ю річницею подвигу Героїв Крут, передбачивши, зокрема:

– проведення заходів із вшанування пам'яті Героїв Крут, зокрема покладення квітів до їх могил, інших пам'ятних місць, пов'язаних із цією подією та її героями, а також до пам'ятних знаків борцям за незалежність України доби Української революції 1917 – 1921 років;

– організацію експозицій та виставок, присвячених подвигу патріотів;

– проведення тематичних вечорів, конференцій, інших виховних заходів у вищих, у тому числі військових, навчальних закладах, а також уроків патріотизму у загальноосвітніх навчальних закладах;

– видання наукових праць, збірників документів та матеріалів з історії Української революції 1917 – 1921 років, пов'язаних, зокрема, з подіями біля станції Крути у січні 1918 року;

– створення художнього фільму, присвяченого Героям Крут та подіям доби Української революції 1917 – 1921 років;

– забезпечення фінансування передбачених цим Указом заходів.

2. Кабінету Міністрів України, Київській міській державній адміністрації забезпечити спорудження на Аскольдовій могилі у місті Києві пам'ятника Героям Крут, а також благоустрій прилеглої території.

3. Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям затвердити плани заходів із вшанування пам'яті Героїв Крут та забезпечити їх виконання, вжити додаткових заходів щодо впорядкування пам'ятників та місць поховань осіб, що загинули у боротьбі за свободу і незалежність України.

4. Державному комітету телебачення та радіомовлення України забезпечити широке висвітлення заходів щодо вшанування пам'яті Героїв Крут, організувати цикли тематичних радіо- та телепередач, виступи у засобах масової інформації вчених, політичних та громадських діячів.

Президент України
25 жовтня 2007 року

Віктор ЮЩЕНКО

Урядовий кур'єр. – 2007. – 7 листопада.

**УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 1188/2008
ПРО ВШАНУВАННЯ ПОДВИГУ ГЕРОЇВ КРУТ**

З метою вшанування подвигу юних захисників України у бою під Крутами у січні 1918 року та належного відзначення у 2009 році цієї історичної події **постановляю**:

1. Кабінету Міністрів України:

1) розробити та затвердити у двотижневий строк план заходів із вшанування у 2009 році подвигу Героїв Крут, передбачивши, зокрема:

– проведення урочистих заходів із вшанування подвигу Героїв Крут, покладення квітів до пам'ятників і пам'ятних знаків, пов'язаних із цією подією;

– проведення у загальноосвітніх, вищих, у тому числі військових, навчальних закладах тематичних воєнно-історичних читань, інших освітньо-виховних заходів;

– створення експозицій, у тому числі архівних матеріалів, присвячених подвигу Героїв Крут та пов'язаним із цим подіям;

2) вжити заходів, спрямованих на розвиток Меморіального комплексу «Пам'яті Героїв Крут», зокрема, його музейної експозиції, а також на створення належних умов для відвідування цього Комплексу насамперед учнівською та студентською молоддю.

2. Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям затвердити плани заходів з відзначення 91-ї річниці подвигу Героїв Крут та забезпечити їх виконання, вжити додаткових заходів щодо впорядкування пам'ятників та місць поховання осіб, які загинули у боротьбі за свободу і незалежність України.

3. Державному комітету телебачення та радіомовлення України забезпечити висвітлення заходів із вшанування подвигу Героїв Крут, організувати цикли тематичних радіо- та телепередач, виступи у засобах масової інформації вчених, політичних та громадських діячів.

Президент України
22 грудня 2008 року

Віктор ЮЩЕНКО

Урядовий кур'єр. – 2008. – 27 грудня.

**УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 985/2009
ПРО ВІДЗНАЧЕННЯ РІЧНИЦІ
ПОДВИГУ ГЕРОЇВ КРУТ**

З метою вшанування пам'яті подвигу українських юнаків, які героїчно боронили Вітчизну у бою під Крутами в січні 1918 року, увічнення звитяги українського духу і зброї в історичній пам'яті народу, належного відзначення у 2010 році цієї історичної події **постановляю**:

Бій під Крутами в національній пам'яті

---

1. Кабінету Міністрів України розробити та затвердити у двотижневий строк план заходів із вшанування у 2010 році подвигу Героїв Крут, передбачивши, зокрема:

– проведення урочистих заходів із вшанування подвигу Героїв Крут, покладення квітів до пам'ятників і пам'ятних знаків, пов'язаних із цією подією;

– проведення у загальноосвітніх, вищих, у тому числі військових, навчальних закладах тематичних воєнно-історичних читань, уроків патріотичного виховання, вечорів-реквіємів, присвячених подвигу Героїв Крут та іншим подіям української воєнної звитяги, інших освітньо-виховних заходів;

– відкриття у бібліотеках та музеях книжкових виставок, експозицій, присвячених подвигу Героїв Крут та пов'язаним із цим подіям.

2. Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям затвердити плани заходів із відзначення 92-ї річниці подвигу Героїв Крут та забезпечити їх виконання, вжити додаткових заходів щодо впорядкування пам'ятників та місць поховання загиблих у боротьбі за свободу і незалежність України.

3. Державному комітету телебачення та радіомовлення України забезпечити висвітлення заходів із вшанування подвигу Героїв Крут, організувати цикли тематичних радіо- та телепередач, виступи у засобах масової інформації вчених, політичних та громадських діячів.

Президент України
1 грудня 2009 року

Віктор ЮЩЕНКО

<http://www.president.gov.ua/documents/10123.html>

СЛОВО ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ В. Ф. ЯНУКОВИЧА ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ У ДЕНЬ ПАМ'ЯТІ ГЕРОЇВ КРУТ

Сьогодні ми вшановуємо подвиг українських юнаків, які загинули, захищаючи свою державу. Відвага та самопожертва кількох сотень військових курсантів, студентів, гімназистів стали справжнім прикладом для наступних поколінь борців за незалежність.

Події далекого 1918 року – важливий урок для сучасних українців. Це і урок мужності, але й урок того, якими уважними ми маємо бути в своїх рішеннях, як міцно треба думати, коли йдеться про життя молодих людей.

Пом'янімо ж сьогодні по-християнськи звитягу та безстрашність усіх тих, хто впродовж століть віддавав своє життя за незалежність України, за наше з вами майбутнє.

29 січня 2011 року

Віктор ЯНУКОВИЧ

<http://www.president.gov.ua/news/19215.html>

**ЗВЕРНЕННЯ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ
У ДЕНЬ ПАМ'ЯТІ ГЕРОЇВ КРУТ**

Дорогі співвітчизники!

Дев'яносто чотири роки тому біля станції Крути відбувся бій, в якому полягли українські юнаки – військові курсанти, студенти та гімназисти. Вони вірили, що захищають ідеали свободи і незалежності України.

Ця героїчна та водночас трагічна дата в історії нашої держави завжди буде нагадувати нам про велику відповідальність наставників і командирів за рішення, які вони приймають.

Згадаймо нині у молитві душі загиблих героїв. Хай з Богом спочивають.

29 січня 2012 року

Віктор ЯНУКОВИЧ

<http://www.president.gov.ua/news/22716.html>

**ЗВЕРНЕННЯ ПРЕЗИДЕНТА ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
У ДЕНЬ ПАМ'ЯТІ ГЕРОЇВ КРУТ**

Дорогі співвітчизники!

95 років тому відбувся бій під Крутами. Цей подвиг української молоді назавжди викарбувався золотими літерами на сторінках нашої історії.

Самопожертва в ім'я Вітчизни військових курсантів, студентів, гімназистів є прикладом патріотизму та любові до рідної землі.

Схилимо ж сьогодні голови у скорботі за тими, хто віддав життя за незалежність України, за свій народ.

Президент України
29 січня 2013 року

Віктор ЯНУКОВИЧ

<http://www.president.gov.ua/news/26702.html>

СПИСОК ВСТАНОВЛЕНИХ УЧАСНИКІВ БОЮ ПІД КРУТАМИ¹

*Перша Київська юнацька школа ім. Б. Хмельницького,
старшини й вояки Гайдамацького кошу*

Блаватний
Богасевський Микола
Боженко Северин
Бурко Демид
Винник Федір
Аверкій Гончаренко – командир бою під Крутами, сотник Армії УНР,
командир куреня 1-ї Української юнацької військової школи
ім. Б. Хмельницького
Горошко
Горячко Сергій
Данилюк Матвій
Дзюблик Василь
Дудка Г.
Ємець
Заїка Іван
Заквалинський
Захарченко Д.
Кушнір Іван
Кушнір Михайло
Лавренко Михайло
Лисогір Семен
Семен Лощенко
Лукович (Лякович) Л.
Магальяс Святослав
Матвієнко Степан
Матюха Глія (прізвище цього вояка передав доктор історичних наук
В. Сергійчук)
Михайлик Михайло
Могила Семен Андрійович
Монкевич Борис (за даними відділу Української революції 1917–
1921 рр. Інституту історії України НАН України він не був
учасником бою)
Недада (Недава)
Носенко Дем'ян
Одинець Гаврило

¹ Передав музею Меморіалу «Пам'яті Героїв Крут» голова Ради громадської організації Історико-культурологічного товариства «Герої Крут», народний артист України Ярослав Гаврилюк.

Олексієнко (Поржи-Олексієнко) П.
Пасічник
Роєнко С.
Самійленко Степан
Седлецький Гнат
Семець Василь
Семирозум Модест
С-ко Б.
Стеценко Панас
Осип Твердовський
Тимченко Федір
Уманець В.
Цап Степан
Чорпіта
Шарий Іван
Шевченко Леонтій
Шкода Петро
Ярців (Ярцев) Микола

*Помічний студентський курінь Січових Стрільців,
сформований зі студентів Київського
університету Св. Володимира
та Народного університету*

Андрійв
Бабій
Божинський-Божко Микола Васильович
Борозенко-Конончук
Буткевич Леонід
Вороний Юрій
Гайдовський-Потапович Лесь
Головашук Кирило
Гончаренко Федір
Грущенко Антін
Грущенко Олекса
Грущенко Олександр (рідні брати)
Гуленко Микола
Дикий Андрій
Діятелович Феодосій
Дмитренко Василь
Дмитренко Лука
Довгаль Свирпа
Залізняк Володимир
Кирик В.
Коломийченко Василь

Бій під Крутами в національній пам'яті

Коломієць
Компанієць
Король С.
Кошман
Крамаренко Петро
Курик Сидор
Лебідь Микола (?)
Лизогуб Микола
Любенець Павло
Наумович Володимир
Нітенко Микола
Омельченко Оверко
Отамановський Валентин
Пірук
Пітенко Микола
Полуботко Георгій
Попович Олександр (Оленько)
Пурик-Пуриченко Сидір (Ізідор)
Сірик Василь
Стемпковський Ігор
Туркевич Віктор
Фарфал
Чижів Микола
Шерстюк Олександр
Шульгин Володимир

***Гімназисти 2-ї Київської української гімназії
ім. Кирило-Мефодіївського братства
та учні інших київських гімназій
і середніх навчальних закладів***

Баталін Михайло
Бліхарський Володимир
Бутович Микола
Витвицький Володимир
Витвицький Іван
Гайдовський-Потапович Лесь
Ганкевич Микола
Гіба Юліян
Гнаткевич Василь
Дубницький Юрій
Золотарчук Микола
Карван Іван
Карван Костянтин
Кольченко Павло

Корпан Микола
Левченко Юрко
Лоський Ігор
Лукасевич Левко
Мисан
Онишкевич
Піпський Григорій
Соколовський Андрій
Сорокевич Іван
Сушницький Онуфрій
Тарнавський Євген
Цимбал Віктор

Лікарі, сестри-жальбниці санітарних вагонів

Лікарі:

Бочаров (участь остаточно не доведена)

Медичні сестри:

Дубівна Клавдія
Мельник Леся

**Студенти та гімназисти
Помічного студентського куреня Січових Стрільців
замордовані російськими більшовиками
після бою під Крутами та перепоховані заходами
української влади 19 березня 1918 р. у Києві
на цвинтарі «Аскольдова могила»**

*Студенти університету Св. Володимира
та Народного університету*

Андріїв
Божинський-Божко Микола Васильович
Борозенко-Конончук
Головащук Кирило
Гончаренко Федір
Дмитренко Лука
Кирик В.
Лизогуб Микола
Наумович Володимир
Омельченко Оверко
Попович Олександр (Олелько)
Пурик-Пуриченко Сидір
Сірик Василь
Чижів Микола

Бій під Крутами в національній пам'яті

Шерстюк Олександр

Шульгин Володимир

Гімназисти 2-ї Київської української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського
братства та інших гімназій

Ганкевич Микола Георгійович – учень VIII класу 2-ї гімназії

Гнаткевич Василь – учень VI класу 2-ї гімназії

Кольченко Павло Іванович – учень VIII класу 2-ї гімназії

Микола Корпан – учень 2-ї гімназії

Мисан – учень 2-ї гімназії

Піпський Григорій – VII клас 2-ї гімназії

Соколовський Андрій – VI клас 2-ї гімназії

Сорокевич Іван – VII клас 2-ї гімназії.

Тарнавський Євген —VI клас 2-ї гімназії

Меморіал Пам'яті Героїв Крут. – Чернігів. – 2010. – С. 14–15.

**ВІДОБРАЖЕННЯ
БОЮ ПІД КРУТАМИ
У ТОГОЧАСНИХ
ДОКУМЕНТАХ
І ПРЕСІ**

Студентський курінь стрільців

На загальних зборах студентів Українського Народного Університету, які відбулися 4-го січня, ухвалено таку резолюцію:

З огляду на грізне положення Української Народної Республіки, загальні збори студентів Українського Народного Університету винесли такі постанови:

1. На час пекучої потреби, всі без виімку, студенти Українського Народного Університету (в тім числі і слухачі обох підготовчих курсів) вступають в протягу трьох найближчих днів в Курінь Січових Стрільців:

а) Для товаришів, що знаходяться зараз за Київом, час вступлення до Куріня продовжується до 14-го січня ц. р.

б) Всі товариші, признані лікарською Комісією не здібними до строевої служби, займають нестроеві посади при куріні (канцеляристів, агітаторів тощо).

2. На весь час перебування студентів в Куріні заняття і іспити в університеті припиняються.

3. Товариші, які не коряться цим постановам зборів, підлягають загально-товариському бойкоту.

4. Для переведення в життя всіх зазначених постанов вибірається Комітет з 5 душ.

Дежурства членів Комітету встановлено від 10-ї год. до 6-ої год. вечора в вестибюлю Центральної Ради, куди належить звертатися за всякими справами. Там же записуються до Куріня.

Справа залишення за товаришами посад в державних і приватних інституціях знаходиться в стадії переговорів з Генеральним Секретаріатом.

Нова Рада. – 1918. – 6 (19) січня.

* * *

Постанова зборів студентів-галичан Українського народного університету

Довірочні збори галичан-студентів Українського Народного Університету, заслухавши доклад студентського комітету про грізне становище Української Народної Республіки і про те, що справа вимагає того, щоби негайно була утворена армія, яка стала б в обороні Української Народної Республіки, постановляють:

1) Всі галичане-студенти Українського Народного Університету обов'язані вступити в курінь січових стрільців.

2) Ті із студентів, які після лікарського огляду виявляться нездібними до строевої служби, повинні нести другі обов'язки в куріні.

3) Щоби, однак, військова служба не стала на перепоні продовжування студій, а тим самим утворенню кадрів інтелігенції потрібної до праці на будуче, серед тих обставин, які зложаться, студенство, оскільки не буде

Відображення бою під Крутами у тогочасних документах і пресі

пекучої потреби лишатись в куріні, вернеться до своїх занять і продовжуватиме заняття, а через те кладеться обов'язок, на головну тимчасову галицьку раду, подбати про забезпечення тих товаришів, які можуть опинитись без всяких засобів до життя після виходу з куріня.

4) Оскільки хто-небудь із студентів явиться необхідно потрібний на тім місці, яке він займає зараз, то старшина куріня повинна його відпустити, з тим однак, що все такі прохання переходять через руки комітету студентства.

5) Для полагоджування всіх справ, зв'язаних із згаданими постановами, а також для оборони інтересів студентства, обирається комітет з 7-ми людей.

6) Постанови комітету обов'язують всіх галичан-студентів Українського Народнього Університету.

7) Всі товариші, які вклоняються з-під дисципліни і не вступають в курінь, підлягають загальному товариському бойкотові.

Нова Рада. – 1918. – 6 (19) січня.

* * *

Комітет галичан-студентів Українського Народнього Університету прохає нас помістити таку оповістку:

По постанові галичан-студентів Українського Народнього Університету, винесеній на довірочних зборах 3-го січня 1918 року, всі галичане-студенти Українського Народнього Університету обов'язані вступити в курінь січових стрільців. Товариші, які виломлюються з-під дисципліни, і не вступають в курінь, підлягають загальному товариському бойкотові.

Комітет.

Нова Рада. - 1918. – 6 (19) січня.

* * *

На защиту Украины

Третьего дня состоялось общее собрание студентов Киевского Украинского Народного Университета, на котором обсуждался вопрос о настоящем положении Украины. Собравшиеся студенты, в числе свыше 2000 душ, признали, что наступление большевиков поставило Украинскую Народную Республику в тяжелое положение. В виду этого студенты признали необходимым, чтобы все без исключения студенты украинского народного университета в ближайший трехдневный срок вступили добровольцами в курінь січових стрельцов. Что касается студентов, проживающих ныне вне Киева, срок зачисления продлен до 14 января.

Киевлянин. – 1918. – 6 (19) січня.

Добровольческие полки

Организация добровольческих полков из служащих железных дорог и почтово-телеграфных учреждений Украины усиленно развивается. Телеграмма с приглашением записываться в железнодорожные полки, разосланная революционным комитетом совета железных дорог Украины по всем станциям и во все профессиональные организации 18 железных дорог, принесла пока следующие результаты: за 4 дня в железнодорожный полк записалось 2 000 чел., и, кроме того, непрерывно поступают телеграммы с мест с запросами от железнодорожников, что требуется для записи в полк.

Формируется также добровольческий отряд из слушателей Народного Университета, в который поступило уже 800 чел., почти весь состав его слушателей.

Образован также отряд добровольцев, состоящий исключительно из беженцев-галичан и славян, проживавших в Киеве.

Киевская Мысль. – 1918. – 6 (19) січня.

* * *

Від організаційного комітету студентського куреня

Заняття в Україн. Народ. Університеті, згідно з резолюцією загальних зборів, по порозумінню з радою професорів, припиняються.

Всі товариші, які займають посади у війську, на залізницях, пошті, телеграфі і т. ін. обов'язково вступають в курінь з тим, що їм лишається право бути відкомандированими на свої посади.

До заяви про відкомандировання мусить бути долучено посвідчення тієї інституції, в якій даний товариш працює, з зазначенням мотивів, із-за яких посада не може бути покинута.

Право відкомандировання належить організаційному комітетові.

Посади в державних і приватних інституціях по розпорядженню Генерального Секретаріату будуть безумовно залишені за товаришами, що вступили в курінь.

Комітет повідомляє всіх українців-студентів вищих шкіл, що запис їх в курінь приймається, для чого потрібне посвідчення, в якому повинна бути зазначена приналежність до української нації. Порука товаришів, особисто відомих комітетові, є теж вистачаюча.

Дежурство членів комітету щодня від 10 до 6 год. веч. в вестибюлі Центральної Ради.

Про помешкання, в якому повинні зібратись всі товариші, що записались в курінь, буде оголошено завтра.

Нова Рада. – 1918. – 9 (22) січня.

**Общая картина
большевистского наступления**

Из сведений, поступивших в Киев за вчерашний день, вырисовывается следующая картина операций большевиков, направленных против Украины и в первую очередь – против Киева.

В руках большевиков находятся все железнодорожные пути, ведущие к Киеву с востока, севера и запада. Такая ситуация достигнута ими с момента захвата станций Пятихатка, Верховцево, Користовка, Гомель, Калинковичи и Лунинец.

В данный момент большевики стремятся завладеть станциями Сарны, Коростень, Бахмач и Знаменка, после чего Украина окажется совершенно отрезана от остальной части государства.

По видимому, в распоряжении большевиков имеются значительные силы, ибо отовсюду приходят сообщения о продвижении целого ряда эшелонов, при пулеметах и артиллерии.

Киевлянин. – 1918. – 9 (22) січня.

* * *

**Від організаційного комітету
студентського куріня**

Всі товариші, що вписалися в курінь, повинні негайно явитись в казарму куріня (Печерськ, Московська вул., Костянтинівська військова школа).

Запис у курінь приймається щодня від 10 до 6 год. у вестибюлі Центральної Ради і в казармі.

Там же видаються всякі справки.

Нова Рада. – 1918. – 11 (24) січня.

* * *

До українського студентства

Прийшов грізний час для нашої Батьківщини. Як чорна гайворонь обсіла нашу Україну російсько-більшовицька (котра нічого спільного не має з ідейним більшовизмом) грабіжницька орда, котра майже щодня робить у нас нові захвати, і Україна, одрізана звідусіль, може врешті опинитись в дуже скрутному стані. В цей час Українська фракція центру Університету Св. Володимира кличе студентів-українців усіх вищих шкіл негайно прийти на підмогу своєму краю і народові, одностайно ставши під прапор борців за волю України проти напасників, які хочуть приду-

Бій під Крутами в національній пам'яті

шити все, що здобуто нами довгою, тяжкою, героїчною працею. Треба за всяку ціну спинити отой похід, який може призвести Україну до страшної руїни і довговічного занепаду. Хай кожен студент-українець пам'ятає, що в цей час злочинно бути байдужим. Треба кинути на цей час науку та буденну працю і одною дружньою лавою, як було з початку революції, стати на оборону прав українського народу. Будемо ж, товариші, щирі й чулі! Облишмо тимчасом стерно науки і відважно ходім до стерна перемоги! Бо кому ж, як не нам, взятись за його?

Кому, як не нам, нести світичі свідомости і відваги до наших братів-воjakів! Сміливо ж, дорогі товариші, довбаймо нашу скелю і йдімо віддати може останню послугу тій великій будові, яку ми ж самі будували – Українській державі!

Записуйтесь до Курія Січових Стрільців, який формується з студентів Університету Св. Володимира та Українського Народнього Університету, звідки, мабуть, ми будем розподілені серед декотрих українських військових частин, для піднесення культурно-національної свідомости та відваги. Запис приймається в Педагогічному музеї щодня (вдень).

*Українська фракція центру
Університету Св. Володимира*

Нова Рада. – 1918. – 11 (24) січня.

* * *

Комітет галичан-студентів Українського Народнього Університету звертає ще раз увагу т. т. на це, що всі мають вписатися в «Січовий курінь». Хто в найближшому часі не вступить в «Курінь», підлягає після постанови загальних зборів бойкотові.

Нова Рада. – 1918. – 12 (25) січня.

* * *

Від організац. комітету студентського курія у. с. с.

Нагадуємо і закликаємо ще раз товаришів негайно вписуватись у курінь.

Товариші, що вписались, повинні чим скоріше явитись у Костянтинівську школу, Московська, 1. В противному разі вважатимуться неписаними в курінь з усіми впливаючими з цього наслідками.

*Нова Рада. – 1918. – 16 січня;
Робітничка газета. – 1918. – 16 січня.*

Відозва

Товариші студенти! Вже багато Ваших товаришів стало в ряди борців за рідний край з зброєю в руках (бо час для слів вже минув – настала пора взятись активно до діла). Тому й нагадуємо ще раз, що черга за Вами: негайно вступайте до 1-го куреня січових стрільців, щоб іти на підмогу тим, що вже пішли – хай ніхто не зможе нас дорікати, що ми тільки горді на словах, що ми байдужі до рідної справи!

Запис приймається в 1-й Українській військовій школі (Б. Константинівська) на Печерську та в вестібюлі Центр. Ради.

Організаційний комітет та У. фракція ун. Св. Волод[имира].

Нова Рада. – 1918. – 16 січня. – № 11;

Робітничка газета. – 1918. – 16 січня.

* * *

Донесення М. Муравйова в Раду Народних Комісарів і В. Антонову-Овсієнку про розгром військ Центральної Ради під ст. Крути

17 січня 1918 р.

*ст. Бахмач.
1 час. 45 мин.*

После двухдневного боя 1 революционная армия Егорова, при поддержке 2-й армии Берзина у ст. Круты разбила контрреволюционные войска Рады, предводимые самим Петлюрой. Петроградская Красная гвардия, выборгская и московская гвардия вынесли почти одни весь бой на своих плечах. Войска Петлюры во время боя насильно пустили поезд с безоружными солдатами с фронта навстречу наступавшим революционным войскам и открыли по несчастным артиллерийский огонь. Войска Рады состояли из батальонов офицеров, юнкеров и студентов, которые, помимо сделанного зверства с возвращающимися с фронта солдатами, избивали сестер милосердия, попавших во время боя к ним в руки. Иду на Киев. Крестьяне восторженно встречают революционные войска.

Главнокомандующий фронтом Муравьев.

Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922 гг.): Сборник документов: В 4 т. – Москва, 1971. – Т. I: Ноябрь 1917 г. – март 1919 г. – С. 42.

* * *

Пораз[к]а Петлюри

В Смольному одержана за підписом Муравйова така телеграма з Бахмучу: «після 2-денного бою революційна армія Егорова при

Бій під Крутами в національній пам'яті

допомозі другої армії розбила контрреволюційні війська Ради, на чолі яких був Петлюра, у станції Крути. Петроградська червона гвардія й московська гвардія винесли весь бій на своїх плечах. Війська Петлюри під час бою пустили потяг з беззбройними солдатами з фронту назустріч наступаючим революційним військам і відкрили по нещасним артилерійський вогонь. Війська Ради склалися з юнкерів, офіцерів й студентів, котрі крім зробленого звірства з повертаючими з фронту солдатами, згвалтували милосердну сестру, яка попалась до них під час бою. Йду на Київ. Селяни радісно й з захватом зустрічають революційні війська».

Вісник УНР – 1918. – 24 січня.

* * *

С українського революційного фронту

(Письмо красногвардейца)

Товарищи рабочие зав. Нов. Арсенала!

Спешим вам послать известие с украинского трудового революц. фронта.

Не оправдываются оборонцев надежды, что украинские солдаты, рабочие и крестьяне будут встречать нас враждебно. Наоборот, везде мы встречаем самый радушный прием. Вообще, трудовой украинский народ понимает, что их буржуазная рада их обманывает везде и всюду, а вдобавок еще хочет заставить драться украинцев и великороссов.

Они понимают, что у них в Раде помещики, буржуи и отступники социализма.

Мы видим на факте, что солдаты-украинцы целыми полками посылают делегации, и либо присоединяются к нам, или же остаются строго нейтральными, хотя все симпатии их на нашей стороне.

О рабочих скажу, что рабочий всегда и везде был впереди в борьбе с капиталистами. Также и здесь. Приведу факт. В городе Конотопе, Черниговской губ., рабочих есть 2 тысяч. Когда гайдамаки хотели дать около них бой, то они самым категорическим образом запротестовали, моментом организовали 1000 человек рабочих и сказали, что они сами дадут гайдамакам бой, если гайдамаки будут драться против нас. В результате они приехали к нам на броневом поезде с делегацией и с музыкой. Вот какой украинский рабочий.

О крестьянах скажу так, что им надоели гайдамаки, которые разрезжали по Украине и грабили их. Гайдамаки – это сброд из всяких отбросов: юнкеров, офицеров, продажных солдат и даже монахов, которые разрезжали и говорили, что большевики грабят и насилуют все и вся.

Но когда мы приезжали, то все уверялись, что наша цель – освободить украинский народ от ига капитализма и помещиков, что наша цель и наш девиз – Земля и воля. Тогда они нас принимали, как братьев.

Відображення бою під Крутами у тогочасних документах і пресі

О военных делах тоже скажу. Гайдамаки перед нами бегут. Первое боевое крещение и опыт получили у ст. Гребенка, Полтавской губ. А серьезный бой мы получили в Черниг. губ, ст. Круты, где мы дрались 5 часов, где наша петрогр. кр. гвардия вместе с московской, отличилась и показала, что она умеет драться за свободу и революцию.

У нас, петроградцев, убито 4 чел., ранено 16 чел. Гайдамаки бежали, оставив 1 пушку, несколько пулеметов и 90 лошадей, их убито много, да пленных 26 чел.

Красногвардеец О. И. Антипов, раб. зав. Нов. Арсенал.

Красная газета. – 1918. – 20 февраля.

* * *

Оголошення родини Соколовських про розшук сина Андрія, котрий пропав безвісти в бою під Крутами

Батьки прохають повідомити по адресі – Київ, Фундукл[еївська] 61-1 в подробицях про все, що відомо за сина їх *Андрія Соколовського*, учня VI кл. 2-ої української гімназії, який без вісти загинув у бою на станції Крути 16-го січня ц. р. і прохають, коли він живий, допомогти йому чим можна. Видатки будуть повернені.

Нова Рада. – 1918. – 3 березня (18 лютого).

* * *

Лист до редакції

Високоповажний Пане Редакторе!

Дозвольте через Вашу часопись звернутись з такою заявою:

14 січня на Бахмач виїхав *Студентський Січовий Курінь* для боротьби з більшовиками. 15 чи 16 січня відбувся бій під Крутами, після якого українські частини відступили, але не повідомили про це Січовий курінь. Далі так само виїхала і старшина того куріня не давши жадного розпорядження. Частина куріня, побачивши небезпеку, встигла одступити, решта ж, коло 50 чоловік, залишилися на своєму посту, дожидаючи розпоряджень. Тим часом більшовики їх оточили... По тим чуткам, які вдалося зібрати, скільки душ було забито в бою, частину було розстріляно, а чоловік 20 неначе б то прорвалося і втекло. Але досі ніяких певних відомостей за всі ці події дістати було неможливо. Серед тих залишених на поталу більшовикам січовиків був і мій брат Володимир Шульгин. То от уклінно прохаю всіх, хто має хоч які небудь відомости за мого брата

Бій під Крутами в національній пам'яті

і взагалі з події під Крутами негайно подати всі можливі відомости до редакції Нової Ради (Інститутська, 22) або оповістити свою адресу, щоб я міг їх докладніше розпитати.

Прошу інші газети передрукувати.
Олександр Шульгин.

Нова Рада. – 1918. – 5 березня (20 лютого).

* * *

Наказ № 49 по Військовому міністерству УНР про утворення комісії для з'ясування обставин бою під Крутами

5-го березня 1918 року.

Для з'ясування обставин бою з більшовиками під Крутами наказую Нач. Голові юридичного відділу д. Будницькому утворити спеціальну комісію в складі трьох членів, при чому до неї обов'язково закликати члена Центральної Ради Олександра Шульгина.

Підписав:

Військовий Міністр Жуковський.

З оригіналом згідно:

Директор канцелярії Військового Міністерства Ковалевський.

ЦДАВО України. – Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 11.

* * *

Оголошення про збір відомостей про долю січових стрільців зі студентського куреня

Всіх, хто знає про долю січових стрільців (з студентського куреня), просять подавати докладні відомости на адресу: міністерство міжнародних справ, Терещенківська, 9 (зазначивши на конверті «в справі січовиків»), або особисто від 11 до 4-ої години крім свят (звернутись до т. Даньківського).

Нова Рада. – 1918. – 6 березня (21 лютого).

* * *

**Збори родичів студентів і школярів, загиблих під Крутами,
для обговорення питання про перепоховання тіл**

Гурток родичів звертається до всіх батьків і родичів студентів, середншкільників і інших, що входили в склад січового студентського куріня, і загинули в бою та розстріляні після бою біля Крут 16 січня с. р., і пропонує піднести загальне прохання про роскопку могил, щоб перевезти їх тіла з Крут, а також поховати їх у Києві.

Для обговорення цього питання прохають зібратись 8 цього березня в п'ятницю в 6 годині вечора Фундукліївська 61-1, туди ж звертатися за справками.

Нова Рада. – 1918. – 8 березня (23 лютого).

* * *

Похорон забитих козаків

6-го березоля о 10-й годині родині на Софіївській площі відбулася панахіда над старшиною і козаками 1-го загону гайдамаків, забитих в боях з більшовиками.

На площі зібралися всі гайдамацькі курені з гарматами, як і иньші українські частини, що мешкають у Києві. Прийшло багато і приватних осіб оддати послідне прощання.

Настрій напружений – всі стоять похиливши голову і певно в душі переживають минуше.

Сім дубових трун укладених на гарматах та засипані квітками, під звін дзвонів та похоронного маршу рушили на Аскольдову могилу, а за ними йшли козаки, родичі забитих та чимало ще люду.

Боротьба. – 1918. – 8 березня.

* * *

**Рішення Малої Ради перепоховати тих,
що загинули під Крутами, в Києві**

9 березня 1918 р.

Останнє перед евакуацією з Києва засідання Центральної Ради відбувалося під дійсним огнем більшовицьких гармат, набой яких пошкодили стіну будинку Ц. Ради. Засідання це відбулося ще 25-го січня ст. ст.

Після того Рада, як відомо, працювала поза Київом, а оце вчора після місячної відсутности Рада відбула своє перше засідання.

Членів Ради багато. Публіки на хорах теж чимало. З президії є проф. Грушевський, С. Веселовський, М. Шраг, М. Єремів.

Вшанування пам'яті забитих стрільців

Після перерви проф. *М. Грушевський* пропонує М. Раді вшанувати пам'ять забитих стрільців студентського куріня, що склали свої голови в бою з більшовиками, а для цього перевезти їх тіла до Києва, поховати на Аскольдовій горі і прийняти похорон на кошт держави.

Пропозиція приймається. Зібрання вшанувало пам'ять цих борців вставанням.

Нова Рада. – 1918. – 10 березня (25 лютого).

Робітничча газета. – 1918. – 10 березня.

Малая рада

9-го марта.

Вчера состоялось первое, после перерыва, заседание малой украинской рады.

Обстреливавшие Киев большевики старательно «нащупывали» местонахождение педагогического музея, где заседает Рада. Но большинство снарядов дали перелет и только несколько шестидюймовок грохнуло в стены музея. В некоторых помещениях Рады обвалилась штукатурка, разбиты стенные канделябры. Спешно был произведен ремонт, помещения снова приведено в порядок. Кулуары наполняются народом, усиленно работают канцелярии... Собираются члены рады...

Пока – не очень многолюдно. Ряды депутатов пока редкие. Секторы – еще полупустые.

Хори постепенно заполняются публикой.

Заседание открывается в 12 час. дня.

Председательствует проф. *М. С. Грушевский* при тов. председателя *С. Ф. Веселовском* и *М. И. Шраге* при секретаре *М. М. Еремееве*.

Погибшие под Бахмачем

Как уже сообщалось, под Бахмачем трагически погибло в боях с большевиками много украинских юношей-гимназистов, студентов... Погибшие погребены возле станции Круты.

Г. Грушевский: «Родители этих юношей возбудили перед Радой ходатайство, чтобы тела погибших были перевезены в Киев для похорон на Аскольдовой могиле, на братском кладбище. Предлагаю раде высказаться, чтобы похороны были приняты на государственный счет и состоялись с надлежащими почестями».

Предложение принимается единогласно. Память погибших под Бахмачем юношей Рада почтила вставанием.

Киевская Мысль. – 1918. – 10 березня (25 лютого).

Комітет по влаштуванню похорону студентів-січовиків запрошує батьків та родичів сьогодні 13-го березня їхати розпізнавати убитих на станції Крути. Оповідка про те, коли і де буде потяг, висітиме на дверях Центральної Ради після 3-х годин дня.

*Нова Рада. – 13 березня (28 лютого);
Киевская Мысль. – 1918. – 13 марта (28 февраля).*

* * *

**Повідомлення про рішення комітету
Всеукраїнської фельдшерсько-акушерської спілки
про вшанування січових стрільців студентського куреня
у справі похорону вбитих у бою під Бахмачем студентів**

Комітет Всеукраїнської фельдшерсько-акушерської спілки, обговоривши 12 березня ц. р. питання про похорон товаришів-студентів українського народнього університету, постановив: узяти у похороні саму діяльну участь та відкрити підписку пожертв на вшанування пам'яті наших славетних оборонців волі України.

Підписка на пожертви буде прийматися: в комітеті спілки (Тургенівська вул., 32), в головній військовій санітарній управі, генеральному та лаврському шпиталях.

Лікарських помішників, котрі мешкають у провінції, просять пожертви надсилати до комітету в. ф. ак. спілки (Тургенівська вул., 32).

Нова Рада. – 1918. – 15 (2) березня.

* * *

**Повідомлення Української Громади студентів Університету
св. Володимира про участь у похороні січових стрільців
студентського куреня, загиблих під Крутами**

На загальному зібранні, 10 березня, Українська Громада студентів університету св. Володимира вирішила взяти участь в похоронах своїх товаришів-лицарів, згинувших за волю Матері-України під Крутами. Збираються гроші на вінок. Всіх студентів-українців просять взяти участь у похоронах і допомогти грошима урочистому вшануванню борців за рідний край.

Нова Рада. – 1918. – 16 (3) березня.

**Жалобне повідомлення родини Шульгиних
про смерть В. Шульгина**

Мати, жінка, сестри і брати з глибоким жалем сповіщають про смерть любого Володимира Шульгина, забитого 16-го січня 1918 року в бою під Крутами.

Нова Рада. – 1918. – 16 (3) березня.

* * *

С. Ш.

Трагедія на Крутах

Ми хочемо звернути увагу суспільства і української влади на ту страшну трагедію, котра відбулася біля станції Крути в часи наближення більшовиків до Києва. В Крутах загинув цвіт української шкільної молоді. Загибло кілька сот найкращої інтелігенції – юнаків-ентузіастів української національної ідеї.

Така втрата для культурної нації була б важкою; для нашого народу ця втрата безмірна. Винна в цій трагедії уся система безглуздя, весь наш уряд, котрий після блискучого соціального законодавства, після піврічного адміністрування оказався покинутим народом, і армією, і в таким безнадійнім становищі рішив захиститись від добре узброєної більшовицької армії кількома сотнями шкільної молоді. Узброївши на скору руку ці жертви урядової легковажності, без жадної військової підготовки одправили їх в Крути під командою капітана Т. і штаба, який складала два брати Б. Ранком одного дня вивели школярів на учебну стрільбу. У кожного всього по три обійми патронів. Але несподівано виявилось, що вороже військо близько, і що юнакам годі вчитися військової науки, а треба вже воювати, бо несподівано підійшов ворог і почав обстрілювати їх кулеметним і гарматним вогнем. Через короткий час виявилась нова несподіванка: з бокової лінії з Чернигова підійшло кілька російських ешелонів і почали обстріл з тилу. Далі було таке: штаб ніяких приказів не шле, патронів і знаряддя бойцям не присилає. Усі патрони витрачені. Одна-одним гармата, котра була у юнкерів, мусила замовкнути, випустивши останню шрапнель. Прийшлося посилати когось з стрільців на станцію шукати командира і штаб. Їх на станції вже не було. Вони подалися з своїм поїздом, не повідомивши своє військо, не пославши йому ніякого приказу, а хапалися виїздити так, що забулися відчепити від свого поїзда вагони з знаряддям до гармат і з патронами, і завезли їх. Наших вояків росіяне оточили й перебили.

Невже ж український уряд, навіть в теперішнім його складі, може проходити мимо подібних фактів, не звертаючи на них жадної уваги, не роблючи висновок? Невже і ці страшні прояви безладдя, невмілости,

Відображення бою під Крутами у тогочасних документах і пресі

а може, і злочинства зостануться захованими від очей суспільства, не будуть безсторонньо розслідувані і не будуть покарані, а хоч принаймні геть від справи одсунуті хоч ті найблизчі винуватці цієї катастрофи?

Нова Рада. – 1918. – 16 (3) березня.

* * *

З приводу замітки «Трагедія на Крутах»

В нашій газеті з 16 березня була замітка про січовий студентський курінь: Трагедія на Крутах. Автор питає: Невже ж український уряд в теперішнім його складі може проходити мимо подібних фактів? Цим головною військово-юридична управа повідомляє, що що-до цього діла вже провадиться слідство у старшого слідчого управи і вжито всіх заходів, щоб справу докладно з'ясувати. Прохаємо інші газети передрукувати цю замітку.

Голова Загального Відділу Головної Військової Юридичної Управи
Кульчинський.

Нова Рада. – 1918. – 19 (6) березня.

* * *

Оголошення про час і місце похорону Січових стрільців студентського куреня та список загиблих

Похорон січовиків студентського куреня, що загинули на ст. Крутах, відбудеться на Аскольдовій могилі у вівторок 19-го березня. Усіх бажаючих віддати останню послугу товаришам, просимо явитись у вівторок 19-го о 2 годині дня на пасажирський вокзал.

Похорон січовиків студентського куреня відбудеться сьогодні у вівторок 19го/III з пасажирського вокзалу на Аскольдову могилу о 2 годині дня.

Пізнавати трупи можна на пасажирському вокзалі (фруктова вітка).

Список козаків студентського куреня, забитих більшовиками при ст. Крути: Студенти: Володимир Шульгин, Олександр Попович, Божко-Божинський, Андріїв, Дмитренко, Пурик, Шерстюк, Ємельченко (сотник куреня), Борозенко-Конончук, Головащук, Чижов, Сірик; гімназисти: Андрій Соколовський, Тернавський, Пипський, Гнаткевич (?), Ганкевич.

Нова Рада. – 1918. – 19 (6) березня.

**Оголошення родини Шульгиних
про час і місце похорону В. Шульгина**

Родина забитого в бою під Крутами 16 січня 1918 року Володимира Шульгина сповіщає, що похорон його разом з другими товаришами відбудеться сьогодні 19 березня. Жалібний похід рушить з вокзалу на Аскольдову Могилу о 2 годині дня.

Нова Рада. – 1918. – 19 (6) березня.

* * *

**Жалобне оголошення
комітету Всеукраїнської фельдшерсько-
акушерської спілки про смерть семи членів спілки,
убитих у бою під Крутами,
з повідомленням про день і місце похорону**

Комітет Всеукраїнської фельдшерсько-акушерської спілки з глибоким жалем сповіщає про смерть товаришів слухачів Українського Народного Університету: діяльного співробітника комітету спілки Конончука-Борозенка і членів спілки – Пурика, Пітенка, Сірика, Головашука, Дикого й Чижова, забитих в бою під Крутами.

Похорон відбудеться у вівторок 19-го (6) березня с. р. Всіх товаришів просять взяти участь в жалібній процесії, яка рушить з пасажирського вокзалу о 2 год. дня до Аскольдової Могили.

Нова Рада. – 1918. – 19 (6) березня.

* * *

**Жалобне оголошення
президії центрального органу студентів
Університету св. Володимира про смерть В. Шульгина
та про час і місце похорону**

19 (6) марта

Президиум центрального органа студентов Университета извещает товарищей о трагической кончине члена центр. орг. Владимира Шульгина и др. товарищей, погибших под Крутами. Похороны состоятся сегодня. Вынос тел с вокзала в 2 ч. дня на Аскольдову могилу.

Киевская Мысль. – 1918. – 19 (6) березня.

Похорони студентів-казаков

Сегодня, 19 марта, состоится похороны 28 казаков-студентов сечевого куреня, погибших при с. Круты. Из убитых опознаны студенты университета св. Владимира:

Владимир Шульгин,
Божко-Божинский,
Попович Александр,
Андриев,
Дмитренко;

студенты украинского народного университета:

Исидор Курик,
Александр Шерстюк,
Емельченко (сотник куреня)
Вороженко-Колончук,
Головошук,
Чижов,
Кирик;

гимназисты укр[аинской] гимн[азии]:

Андрей Соколовский,
М. Ганькевич,
Евгений Тернавский,
Пипский и Гнаткевич.

Президиум центрального представительного органа студентов университета постановил призвать студентов принять участие в похоронах.

Тела погибших придут на пассажирский вокзал, откуда в 2. ч. д. похоронная процессия направится мимо Владимирского собора на Аскольдову могилу.

Киевская Мысль. – 1918. – 19 (6) березня.

* * *

**Виступ О. Степаненка і повідомлення про вшанування
Малою Радою пам'яті загиблих під Крутами**

Малая Рада

19 (6) марта

Заседание открывается в час дня. Членов рады много; публики – также. Председательствует проф. М. С. Грушевский. Декларация самостийников.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Г. Степаненко Ал. оглашает обширную декларацию от имени союза самостийников.

– Состав ныне существующего правительства, – говорит г. Степаненко, – не соответствует моменту. Край доведен до анархии, сельское хозяйство разрушено, в городе – очень плохо, железные дороги останавливаются, подати не вносятся. Нужен новый кабинет – деловой, но, конечно, социалистический... Наши национальные меньшинства всегда тянутся к Московщине, а потому входить в кабинет не должны. Они могут занимать только должности товарищей министра для защиты прав своих национальностей.

– Необходимо, – продолжает оратор, – приступить к решительной национальной политике!

Главнейшие положения декларации таковы: провозгласить украинский язык – государственным. Все чиновники, не поддерживающие украинской державности, должны быть отстранены от своих должностей. Все ответственные должности могут быть занимаемы только украинцами. Из состава рады должны быть исключены не принявшие украинского подданства и те, кто будет избличен в измене в дни большевистского нашествия. Необходимо потребовать принятия присяги на верность Украине. (Аплод.). Произвести новые выборы, по новому закону, в укр. учредит. собрание. Создать свою сильную армию по западно-европейскому образцу, не полагаясь на помощь немцев. Оказать широкую помощь и поддержку родным жертв войны с большевиками. Изменщиков же отдать под суд, а кто укрывался – исключить из армии. Принять решительные меры к ликвидации большевизма, – это не гражданская, а национальная война. Теперь правительство в этом отношении принимает лишь полумеры. Необходимо образовать для искоренения большевизма комиссию, разоружить население, виновных предавать военному суду. Осторожно относиться к созданию офицерского кадра, – не всякого принимать на службу. Немедленно создать национальную милицию...

– Мы будем этого добиваться, заканчивает докладчик. (Аплод. на хорах).

Г. Грушевский предлагает Раде прервать заседание и принять участие в торжественных похоронах украинской молодежи, погибшей возле ст. Круты.

Заседание прерывается. Члены Ради идут навстречу траурной процессии.

А. Н.

Киевская Мысль. – 1918. – 20 (7) березня.

* * *

Промова М. Грушевського під Центральною Радою на похоронах січовиків студентського куреня

Dulce et decorum est pro patria mori!

Солодко і гарно вмерти за отчизну, – каже латинський поет, поезії котрого були шкільною книжкою тих, котрих тепер ховаємо. Солодко і гарно! Се затимили вони – і не опустили тої рідкої нагоди, яку давала їм нинішня велична хвиля відбудування нашої держави і охорони вільностей і прав трудового люду. Вони стали грудьми за свою батьківщину і мали щастя полягти в сій святій боротьбі!

Велике щастя згинути так, в боротьбі, а не дезертирами, не нейтральними, не завішаними в юрбі страхополохами, що безплатними пасажирами силкуються прослизнути в нове царство української свободи! Велике щастя окупити своєю кров'ю забезпечення сеї свободи!

От у сій хвилі, коли провозяться їх домовини перед Центральною Радою, де протягом року кувалась українська державність, з фронту її будинку здаються російського орла, ганебний знак російської влади над Україною, символ неволі, в котрій вона прожила двісті шістьдесят з верхом літ. Видко, можливість його здерти не давалась даремно, видко, вона не могла пройти без жертв, її треба було купити кров'ю і кров пролили сі молоді герої, котрих ми нині провозжаємо!

Вони щасливі, що могли купити своєю кров'ю такі вартости своєму народові! Батьки, брати, сестри тих, котрих ми сьогодні ховаємо! Стримуйте сльози, що котяться з ваших очей, як стримую я. Бо ж, ті котрих ви ховаєте, доступили найвищого щастя – вмерти за отчизну! Їх слава і вдячна пам'ять про них житиме з нашою свободою разом, серед народу нашого однині до віку!

На порозі Нової України. – Київ, 1918. – С. 85;

Вільна Україна – Б. м., 1967. – Ч. 55–56. – С. 16–17;

Хто такі українці і чого вони хочуть. – Київ, 1991. – С. 202.

* * *

Похорони студентів і гімназистів-сечевиків

Вчора состоялись похорони студентів і гімназистів, погибших под Крутами в бою с большевистскими войсками. В два часа дня на вокзале собрались для встречи тел убитых родственники, учащая молодежь, представители партий, различных организаций, войска и много публики. После краткой литии, отслуженной на вокзале преосвященным епископом Никодимом, похоронная процессия двинулась к Владимирскому собору. Впереди шли стройными рядами с венками учащиеся украинских гимназий, народного университета, представители почтово-телеграфной спилки, различных просветительных организаций и проч. На девяти площадках

Бій під Крутами в національній пам'яті

везли 18 викрашених в серую краску гробов. Похоронну процесію замикали отряды сечевых стрельцов. У Владимирского собора к процесіи примкнули члени центральної ради во главе с М. С. Грушевским и члени українського правительтва во главе с председателем совета министров Голубовичем. Перед зданием педагогического музея председатель центральной ради М. С. Грушевский сказал следующую речь:

Dulce et decorum est pro patria mori. – Сладко умереть за отечество, – сказал поэт, книжка которого была учебной книгой студентов, которые отражали нападение вражеских московских войск.

Эти сыны наши и братья наши помнили завет, что сладко умереть за отечество, не хотели упустить момента, чтобы грудью стать на защиту родины, и погибли за оборону отечества. Сладко умереть борцом, а не дезертиром. Борются, а не попасть в царство свободы бесплатным пассажиром.

Сегодня, не успели еще снять российский орел – символ 260-летней неволи – с того здания, где ровно год заседала Центральная Рада. И видно, то операция снятия московского орла не могла пройти безболезненно, не обошлась без крови. И счастливы те, кто в эти великие моменты имели святой порыв, чтобы не прятаться в задних рядах, а стать на защиту отечества в первых рядах. Пусть горечь утраты их утишится сознанием величия их подвига.

Кроме г. Грушевского выступал г. А. Степаненко: «Мы хотим, – указал оратор, – чтобы эти жертвы были последними среди всех тех, кто хочет найти покойную жизнь в великой самостоятельной социалистической Украинской Республике».

У педагогического музея выступал также представитель того куреня стрельцов, в котором служили погибшие. Оратор указал на горечь утраты тех, кто был одинок в борьбе, т. к. те, кто обязан был оборонять родину, остались «нейтральными». От педагогического музея процессия направилась по Фундуклеевской ул. на Крещатик, а оттуда на Аскольдову могилу, где тела погибших были преданы земле.

Киевская Мысль. – 1918. – 20 (7) березня.

* * *

Похорон студентів-січовиків

Вчора відбувся похорон студентів і гімназистів, що лицарськи склали свої буйні голови, боронячи Україну від нападу північних варварів.

Коло другої години дня жалібний похід вирушив од вокзала. Прості дерев'яні блакитні домовини були поставлені по дві на площадки візників. В поході брали участь духовенство, студентський хор під орудою Кошиця, військовий оркестр, військові відділи і сила народу.

Коло будинку Ц. Ради процесію зустрів уряд: члени Ради на чолі з проф. Грушевським і міністри на чолі з В. Голубовичем. Процесія спинилась. Проф. М. Грушевський, промовляючи, сказав приблизно так: «Dulce et decorum est pro patria mori. – Солодко і прекрасно вмерти за отчизну так, як умерли оці сини й брати наші, які полягли головами, боронячи рідний край від ворогів... Якраз сьогодні, коли Ц. Рада засідала, почали зривати цього двохголового орла, цей символ самодержав'я, це пятно неволі, в якій Україна перебувала стільки віків... Але ця операція знищення неволі не могла пройти безкровно, і кров пролилась. Щасливі ті, хто кров'ю засвідчив свою любов до рідного краю... Слава ім і вічний спокій!..»

Крім д. Грушевського, промовляли ще член Ц. Ради О. Степаненко і представник старшини січових стрільців.

Далі похід рушив по Фундукліївській, Хрещатику, Олександрівській на Аскольдову могилу.

Тут, над дніпровими кручами, поклали в землю вірних синів вільної України...

На могилу ріжними делегаціями було покладено багато вінків і живих квіток.

Нова Рада. – 1918. – 20 (7) березня.

* * *

Похорон стрільців студентського куреня

Учора відбувся похорон шкільної молоді студентів і гімназистів, побитих під Крутами. Жалібний похід, вирушивши з вокзалу, пройшов мимо Центральної Ради на Хрещатик. Коло Ц. Ради промовляли голова Ц. Ради М. Грушевський, О. Степаненко і інші. На домовини побитих від Ц. Ради був покладений вінок з живих квіток.

Домовини потонули у вінках і квітах; за домовинами йшли родичі покійних, депутації і сила народу. Співав студентський хор. Військовий оркестр грав жалібний марш.

З Хрещатика похід рушив на Аскольдове кладовище, де і поховали всіх побитих.

Робітничка газета. – 1918. – 20 березня.

* * *

Ю. Д.

Два похорони

Тоді в неділю – було ясне, вісянне сонечко, може ще перше по весні. Так тихо в повітрі. Тисячу люду снує по вулиці.

Навкруги, спереду, позаду – море голов, некритих чоловічих, жіночих шляпок, хусток...

Бій під Крутами в національній пам'яті

І вчора – в вівторок – теж радісно світило сонце – сміялося з неба – коли виправджували в посліdnю дорогу молодих стрільців, забитих в Крутах. А серце плакало.

Духовенство. Чудовий хор. Чуєш уривки молитов...

Повозки з трунами. Тоді були прості, брудні – по переду візниця, певно з Тули чи Астрахані, в картузі. А на повозці – труна. Блакитні всі, одна, друга, третя... До сотні... Нема зелені, сукна.

Таке тоді робило болюче вражіння! Мов немає близької, дружної руки. Із задоволенням тепер бачиш сліди люблячого серця. Була зелень, зімова ще. Були вінки на трунах ... на 26 трунах...

Такі молоді – тільки б жити!...

А позаду йшло військо. І тоді і тепер.

Йшли тоді гайдамаки з червоними верхами. Збитою лавою. То пройдуть три крюка, то зтримаються. І... пудилися. По переду молодий хлопець, а за ним суне старий дідусь: «Дивися який старий гайдамака!... Тай страшний же!»... І всі всміхалися.

І чи ж мені здалося, але тепер сього нуду не бачилося. Похоронний похід. Йшов поважною, жалібною ходою з вокзалу по Бібіковському Бульварі, Володимирівській, Фундукліївській, Хрещатикові і на Аскольдову могилу.

По переду учні ріжних шкіл, дівчата несли вінці і квіти. Представники українських організацій і інституцій зібрались, щоб оддати останню пошану жертвам. Члени Ц. Ради на чолі з головою С. Грушевським йшли разом з членами українського правительства з прем'єр-міністром Голубовичем у похоронному ряді.

Січові стрільці з своїм штабом прийшли у останній раз розпрощатися з своїми товаришами. Полонені українці, які два дня назад повернулися з далеких сторін не забули про цих, що голови свої оддали за кращу будучність...

І я йшов за трунами і мені згадувалися недільні похорони. Дзвінив ще плач старенької мами, що охопила труну сина та змочувала її своїми слізьми. Невтішно голосила жінка по мужу. Ось друга, третя без кінця.

Схилившись йшли батьки та не могли примиритися з смертю своїх дітей.

Нема сили спинити сльози, нема сили чути і дивитися.

«Ви жертвою загинули в нерівній боротьбі!»

Скільки борців полягло! Скільки могил на Україні. Що рік нові... Тисячі їх!

Знову чорна, українська рілля застелилась свіжими молодими, казацькими трупами, потекла кров невинних борців за українську свободу.

«Душу, тіло ми положем!»

І знову виростає братська могила!

В землі довга яма – глибока, глибока. Кидають чотири труни, одну на другу. Рядком біля них чотири нових. Далі знову... Докидають землю; росте могила, довга, мов стежка, як мур той.

Відображення бою під Крутами у тогочасних документах і пресі

А вчора в Аскольдовій могилі виросла нова!

І скільки ще виросте таких могил. І хто тепер піде у землю, кого черга?
Сьогодні одних б'ють, завтра других – і всіх за щастя і долю України.

На кістках й крові кується доля України.

Так споконвіку було і так буде.

А сонечко весняне так лагідно гріло. Такий був контраст між життям і смертю, щастям і горем.

Боротьба. – 1918. – 20 березня.

* * *

Жалобне оголошення домового комітету вулиці Монастирської в м. Києві про смерть В. Шульгина і Л. Дмитренка

Домовой Комитет по Монастырской ул. извещает о смерти незабвенных тружеников Луки Григорьевича Дмитренко и Владимира Яковлевича Шульгина, героически павших в бою под Крутами 16-го января.

Киевская Мысль. – 1918. – 20 (7) березня.

* * *

На пам'ятник жертвам у Крутах

Ласкавий добродію пане редакторе!

Не одмовте умістити в вашій газеті слідуюче:

Цвіт української інтелігенції, діти, що не вмiли стріляти, були послані дезорганізовано українською ж владою назустріч озброєним «до зубів» більшовикам-росіянам, і на ст. Крутах в нерівнім бою, позбавлені зв'язку з іншими частинами, без набоїв, без бойових керманічів, наклали своїм молодим життям за щиро люблену ними батьківщину. Честь і слава молодим героям, і вічна ганьба тим, хто повинен був не себе, а їх спасти, але не зробив цього.

Додаючи при цім сто карбованців, закликаю нині гониму українську інтелігенцію поставити на могилі синів своїх хреста, котрий свідчив би про їх щирю не на слові, а на ділі, любов до батьківщини, про безголов'я нинішніх вершителів долі України в судьбові часи її існування, та про нещадне звірство наших віковічних гнобителів з півночі.

Лікарь Сергій Коломійцев

Нова Рада. – 1918. – 20 (7) березня.

Плач за дітьми

Знов сумний, болючий, тяжко вражаючий душу похорон: ховаємо молодих юнаків, студентів-січовиків, що загинули на ст. Крутах в боротьбі з більшовиками. Іду я в жалобному поході, а з думки не виходить страшна подія: згадується безбожник Ірод, що вибив невеликих младенців у Віфліємі. Як плакали, як ридали тоді нещасні матері, ті численні «Рахилі», плакали і не мали втіхи, бо їх любі діти «несуть», бо їх дорогих дітей немає!.. Дивлюсь на сучасних, близьких мені, рідних Рахилів, бачу, як тяжко страждають, які нелюдські муки терплять вони. Бачу, як гарячі, пекучі, мов огонь, сльози льються з їх очей, чую їх важкі зітхання, їх повний розлуки й муки стогін... Розумію, рідні, дорогі мої. Ваше горе: скільки маю сили, співчуваю Вам і поділяю Ваше лихо... Та – що все це для Вас? Рідних дітей немає, їх не повернути, їх одірвано од Ваших материнських обіймів, їх підступно, зрадницьким способом забили, замучили, закатували, замордували жорстокі сучасні іроди – більшовики, – вони – Ваші любі, незабутні сини, перед Вами такі страшні, такі замучені, такі згвалтовані од диких насильників. Плачте, нещасні Рахилі, плачте! Виливайте в гарячих сльозах невимовне горе!.. Нема чим розрадити Вас, – немає чим потішити, немає чим заспокоїти. Ще людський геній не винайшов такого могутнього рятунку, щоб погасити муку матері, що втратила сина, щоб залити її гіркі сльози, щоб розвіяти її нерозважну тугу!.. Плачте, рідні, плачте, дорогі! Це – Ваше святе право. Це – Ваш єдиний порятунок. Плачте, та не забувайте, що поруч з Вами за трупами Ваших любимох дітей іде в тяжкій жалобі осиротілої Рахилі наша велика, наша рідна для всіх мати Україна. Ваші діти полягли за неї, поклали свої молоді голови за рідний край, понесли в скрутну, рішучу хвилину своє много-надійне життя за волю рідної держави, скропили цю волю своєю чистою, святою кров'ю... Бідна, бідна наша рідна Україно! Скільки вірних, гарних, щирих, талановитих синів однімали у тебе різні люті вороги! Скільки гірких, палких сліз пролила ти, безталанна Рахиле, ти, бідна чайко-небого, за своїми дітьми!... І ось знов труни, – а в трунах тих молода сила, краса, цвіт, надія України... Плач же, рідна Україно, за вірними синами, що не вагаючись прийняли мученицьку смерть за долю і волю! Плач та готуй нові кадри таких же щирих оборонців, таких же нездоланих, міцних оборонців, якими були оці славні, незабутні герої-юнаки, бо ще довго-довго й тяжко доведеться тобі боротися за своє щастя... А ти, вірна земле, приймай од нас одважних, любих, дорогих синів України, молодих замучених дітей. Пером Вам рідна земля, незабутні герої-юнаки! Як рідна матір, так і рідна Україна Вас, рідних, вовік не забуде!

Нова Рада. – 1918. – 20 березня.

Похорон жертв більшовицького варварства
Похорон студентів-січовиків

Дня 19 марта відбувся похорон студентів і гімназистів, що по лицарські склали свої буйні голови, боронячи Україну від нападу північних варварів.

Коло другої години дня жалібний похід вирушив до вокзала. Прості дерев'яні блакитні домовини були поставлені по дві на площадки візників. В поході брали участь духовенство, студентський хор, військовий оркестр, військові відділи і сила народу.

Коло будинку Ц. Ради процесію зустрів уряд: члени ради на чолі з проф. Грушевським і міністри на чолі з В. Голубовичем. Процесія спинилась. Проф. Грушевський промовляючи сказав приблизно так: Dulce et decorum est pro patria mori – Солодко і прекрасно вмерти за отчизну, так як умерли отсі сини й брати наші, які полягли головами боронячи рідний край від ворогів... Якраз сьогодні, коли Ц. Рада засідала почали зривати сього двохголового орла, сей символ самодержавия, се п'ятно неволі, в якій Україна перебувала стільки віків... Але ся операція знищення неволі не могла пройти безкровно і кров пролилась. Щасливі ті, хто кров'ю засвідчив свою любов до рідного краю... Слава їм і вічний спокій!...

Крім д. Грушевського промовляли ще член Ц. Ради О. Степаненко і представник старшини січових стрільців.

Далі похід рушив по Фундукліївській, Хрещатику, Олександрівській на Аскольдову могилу.

Тут, над дніпровськими кручами поклали в землю вірних синів вільної України...

На могилу ріжними делегаціями було покладено багато вінків і живих квіток.

Діло (Львів). – 1918. – 24 марта.

* * *

Валеріан Поліщук

Над свіжою могилою

Стою над свіжою могилою юнаків і тихо сумую. Перші квіти весні і ніжні коханці оранжерей, поставлені люблячою рукою, вже встигли померзнути, зробились від того мовби з промасляного паперу і безсило похилились долу. Переглядаю написи на стьонжках вінків...

Синам України – борцям за її волю.

За честь і волю України положившим життя під Крутами.

І багато інших написів.

Ще більшим сумом віє од тих слів, правдивих і шаблонних...

Двоє людей в селянських свитках плачуть: їхні діти в землі...

Бій під Крутами в національній пам'яті

Розглядаю знову вінки, стьонжки, написи. Стьонжки – червоні, білі, жовто-блакитні...

Ось одна простенька стьонжечка, видно, зроблена тут на скору руку.

Напис хімічним олівцем біжить нерівними каракульками.

Читаю:

Милому моему Грицеві від його Олесі.

Наче трохи обірвалось всередині. То, певно, перші, найкращі мрії і надії прийшлося розбити! Так-то зустріло суворе життя ще юну людину!...

А вже молодого студента не будуть більш хвилювати –

ні життя, ні боротьба, ані кохання, –

читаємо далі оці несмілі каракульки.

Певно вийшли вони з-під руки, обритої дужими сльозами.

Шлях. – Київ. – 1918. – Ч. 3. – С. 27.

* * *

Сергій Єфремов

Дорогою ціною. Ясній пам'яті Володимира Шульгина

...Серед численних жертв, які молодь самовіддано понесла на вівтар визволення рідного краю – для мене особисто ця жертва видається особливо тяжкою. І, що найгірше, даремною жертвою...

Володю Шульгина знав я змалечку. Ще коли ми видавницьким гуртком («Вік») збирались на початку 900-х років у помешканні небіжчика Якова М. Шульгина, увагу звертав на себе гарний хлопчина з великими, задуманими мрійно очима, в яких часто було помітно якусь не дитячу увагу, часом навіть тугу. Потім мені довелося ближче спізнати його, коли Володя був уже студентом, серед товариської подорожі пішки по Криму... Чиста, хороша вдача юнака, надзвичайна делікатність і, я сказав би, якась природжена душевна грація – все це зробило незабаром нашого наймолодшого товариша загальним улюбленцем і мені велика була шкода розлучатись з ним, коли надійшов до того час.

...З Шульгиним говорити було легко. Неприязної мови у нього не знаходилося. Він свої думки обстоював гаряче, по-юнацькому, але ніколи не брав для них шорсткої нотки, і ті самі, що в дитинстві, хороші сумні очі якось мимоволі тягли до себе і приводили до обопільної вибачливості. Вірилось, що хвилинні непорозуміння минуться, і спільна робота може бути. І з Володею вона таки й була. Він робив ту роботу і в своїх гуртках до революції, і в губернському комісаріаті, коли революція покликала готові сили до громадської роботи. Не ухилявся він од неї й тоді, коли рідний край покликав свій цвіт на збройну оборону.

І от тут починається страшна трагедія таких душ, як Шульгинова. На заклик вони озвалися, пішли й зложили все, що мали... Але я уявляю собі,

що довелось їм пережити там, під Крутами, покинутими, беззбройними і беззахисними перед невблаганним диким ворогом і, може, з убійчою свідомістю, що чиста жертва їх ні на що не здалася, що вона за даних обставин страшної дезорганізації вийшла зайвою й непотрібною: нікого і нічого не рятувала. Воля, як і доля, «жертв искупительных просит» – з цим треба помиритись. Але не можна з тим миритись, коли ці жертви розтрачено так марно, як це було з святим поривом української молоді, що головами наложили під Крутами.

Нехай же ота чиста кров цвіту нашого, наймолодшої Генерації нашої інтелігенції, хоч ту останню службу справить, що одверне проводирів українства од непевних авантур. Занадто бо дорогою ціною їх доводиться оплачувати. І занадто болюче почувати, що доля в наших рядах зробила без потреби таку пробоїну, вирвавши з лави активних робітників такі надійні сили, до яких належав і небіжчик Володимир Шульгин. Коли б хоч це сталося... Може б, тоді їхня «жертва чиста в дар совершен» не пішла б уже зовсім марно...

Нова Рада. – 1918. – 20 (7) березня.

* * *

В. Анський

Шануймо пам'ять героїв

Наш народ має великих національних героїв в своїй великострадній історії і мало шанує їх. Правда, про де-яких з них складені пісні та думи, але далеко не про всіх, і цього ще не досить, бо вся народня маса і раніш байдужно ставилась до ясної памяти їх, а тепер то і цілком забула про те, що вони колись існували. Приходиться заздрити в цьому відношенню москвинам, котрі не тільки що возвели багато-декого в герої і історичні велетні, а навіть попридумували таких цілком міфичних осіб, як Сусанин... А ми тим часом, наприклад, про П. Сагайдачного маєм тільки згадку в пісні, що він «необачний» проміняв жінку на тютюн та люльку.

Так не памятаєм і не умієм шанувати ми колишніх героїв, так само не вмієм і сучасних. Але нехай минуле згладилось з памяти народу, нехай, припустимо, що ми, так би мовити, насильно забули про них, все велось до того, щоб ми забули навіть і хто ми, і значить в де-якій мірі можна ще пробачить народові цю байдужість до колишнього, але яке може бути оправдання націй байдужости і до того, що відбулось перед нашими очима, що наче вогнем випечене в нашім мозку, в наших переживаннях?!..

Якось з давна так усе складувалось і складується, що кращим силам народу, інтелігенції його – в розумінні не освітнього цензу, а духовного виховання, судилось гинути з тих, чи інших причин. При загальній байдужости більшости маси, окремі одиниці несли завжди в жертву себе за

Бій під Крутами в національній пам'яті

для блага всіх. Така сумна доля судилась багатьом кращим нашим силам і тепер. Відомі і не відомі громадянству, але не менше корисні, вони гинули по всій Україні від хижих звірів півночі, замордовані, або розстріляні. Ця божевільна орда дикунів принесла велике спустошення в лави нашої національної армії. Ми не маємо змоги вшанувати пам'ять кожного зокрема, але ми знаємо, що вони десь загинули, ми знаємо, що порідшали чимало наші лави і тому пам'ять про них не повинна загинути, вони повинні мати хоча після смерті хоч частину тієї шани, котру так широко вони заслужили.

Під Крутами, в нерівному бою, жменька молоді бажала хоч трохи стримати натиск ворогів і пустити їх тільки через свої трупи. Ідейні борці юнаки в рішучий час узялись за зброю і понесли на вівтар волі України своє молоде життя. Пішли вони не з примусу і не через особливе бажання до сильних переживань, чи до військової справи, як це була в більшості на війні, а пішли, як вірні сини своєї батьківщини, любов до котрої – сильніша за життя...

Під Крутами відбулась сама яскрава сама трагічна картина нашої історичної драми... Тут вилилось все: безмежна любов і саможертва, байдужість та несвідомість, і страшна темнота та звірство тих Каїнів, що йшли в лавах красногвардійців, а були нашими селянами та робітниками...

Нехай ми забули нашу історію, нехай народ байдужий до неї, бо то було колись, давно, але чи можна ж забути те, що діялось під Крутами? Коли ми справді бажаети бути вільними, коли бажаети бути самостійними, то впершу чергу ми повинні шанувати пам'ять борців за цю волю і самостійність, бо неже ми справді дійшли до того, що одна частина з нас несе без вагання і сумніву своє життя, а друга не може навіть спромогтись на те, щоб вшанувати пам'ять їхню?!.. Хочеться вірити, що ні, бо инакше, коли ми не здатні і на це, ми маємо в будуччині коли не цілковиту смерть національну, то, в кращому разі – знову рабство на сотні літ, тягар ярма...

Земства є представники народу і вони в першу чергу повинні подбати про це, взяти в свої руки ініціативу. Як полтавське земство взялось за збирання грошей на пам'ятник Т. Шевченку, так Чернігівське повинно подумати над цим своїм обов'язком. Обов'язком, звісно, не з боку формального, а з боку своїх духовних і національних почувань. Во імя страчених під Крутами, во імя всіх безіменних борців, що загинули по всій Україні під час боротьби, земство повинне взятись за справу збудування пам'ятника всім борцям з ордами півночі за волю України. На місці бойовища під Крутами ми повинні мати друге святе місце, як перше в нас є – Шевченкова могила під Каневом. Бо соромно навіть подумати, що справа з ушануванням пам'яті звелась врешті на те, що на гроші громадянства, котре по власній ініціативі відгукнулось на це святе діло, буде тільки заснований відділ видання книжок пам'яті В. Шульгина, одного з борців-юнаків, що загинули під Крутами... Та це ж сором, це прямо насмішка над світлою пам'яттю їх!..

Відображення бою під Крутами у тогочасних документах і пресі

Коли ж чернігівське губерніяльне земство з яких небудь причин не зможе, чи не захоче взятись за сю справу, тоді повинні звернуть на неї увагу повітові земства району біля Крут і в першу чергу – Ніжинське, позаяк Крути в Ніжинському повіті. На допомогу їм повинні стати тамошні «Просвіти» і все місцеве свідоме громадянство, щоб виробить як найкращий план діяльності для здійснення і проведення цього в життя, до найширшого оголошення поміж населенням про вагу і значіння такого пам'ятника, та організації збору жертв.

Але будемо вірити, що ця свята справа найде належне місце в увазі діячів нашої губерніяльної управи і вони, навіть у теперішніх тяжких умовах, найдуть можливість взятись до праці по вшануванню ясної памяти наших національних героїв, оборонців рідного краю, котрі за нього і за всіх нас так мужньо й без вагання поклали своє молоде життя.

Черниговская земская газета. – 1918. – № 53–54.

* * *

Про надходження пожертвувань на пам'ятник жертвам у Крутах

Цілком приєднуючись до думок, висловлених п. Коломійцем у листі, надрукованім у вашому шановному часопису 20 березня цього року, просимо прийняти від товариства «Час» у Києві 100 карб. У фонд на пам'ятник нашим студентам і гімназістам, забитим під Крутами під час оборони рідного краю. З пошаною дирекція товариства «Час» у Києві.

Уповноважений товариства
Секретар

*В. Петрушевський.
П. Синицький.*

Засилаючи при цьому 25 карбованців, прохаю захищати їх на пам'ятник борцям під Крутами, похованих на Аскольдовій могилі.

З глибокою пошаною

Д-р Лукашевич.

Нова Рада. – 1918. – 20 (7) березня.

* * *

Всеволод Чаговец

Pro patria mori

– Dulce et decorum est pro patria mori...

Такими словами М. С. Грушевський виступив траурною процесією, проважущою к месту вечного упокоения двадцать восемь детских и юношеских гробов.

– Сладко и славно умереть за отчизну!

Никто, конечно, даже и в наши печальные дни, когда подлость людская порою подавляет и доблесть, и готовность умереть за отчизну, – никто,

Бій під Крутами в національній пам'яті

конечно, не дерзнет покуситься на славу и доблесть смерти за отечество и прославить трусость, измену и подлость.

«Презрительный Терсит» так и в наши дни пребудет опозоренным, вместе с Иудею с Геростратами, и лавровый венок не осенит их главы.

Так было встарь, так будет и впредь.

И, конечно, если осиротелых матерей, которые шли в слезах за повапленными деревянными гробами и гробиками, может утешить сознание, что память и слава о детях, погибших за отчизну, «не вмре, не поляже», они сохраняют в своей памяти до конца дней своих не только скорбь, но и гордость. Гордость матери, отдавшей сыновей «за отчизну».

Это о живых.

А мертвые?

Не слышат они славы... Как не слышали славы и заключенные в гробах дети и юноши, изрубленные, изуродованные, посеченные в кровавой битве под Крутами.

Как не слышали славы и те страдальцы-дети, которых расстреливали перед дворцом и в мариинском парке после ухода украинцев из Киева...

Говорят, да, впрочем, и писалось где-то, что одних гимназистов расстреляно и убито до двухсот человек!

И как? За что?

Были найдены списки с именами записавшихся в число вольных казаков, и вот по этим спискам детей и юношей хватали, избивали и расстреливали.

Подводили к ограде и стреляли в упор, так что мозги разлетались и гимназические фуражки взлетали на воздух.

Так рассказывали мне лица, имевшие несчастье быть свидетелями этого неслыханного зверства.

Среди расстрелянных и изувеченных были такие, которые только что успели записаться, были и такие, за которых записались другие, словом, были юноши и подростки, охваченные благородным порывом служения родине, но вкусившие мученическую смерть, не изведавши радости подвига. Это о них сказано:

– Вкушая вкусих мало меду и се аз умираю.

Бедные дети, и да будет сохранена о них светлая память...

Память об отроках, за отчизну живот свой положивших и венец мученичества восприявших.

Но теперь, когда уже кончилась Голгофа, спросим себя:

– Нужно ли было так широко пользоваться светлыми и благородными увлечениями детей? И учитывали ли мы цену возможной пользы от этого участия детей в делах взрослых зрелых с ценою неоценимую, ценою их молодой и, быть может, многообещающей жизни?

Вы слышали предание о «крестовом походе детей за освобождение Гроба Господня»?

Не тот ли «крестовый поход» совершили и эти дети, сокрытые в повапленных гробах, брошенных в Днепр, расстрелянных у ограды дворца и в Мариинском парке?

Едва удерживая в руках винтовку, совершенно не владея искусством – настоящим искусством! – стрельбы, штыкового удара, самообороны, они шли на верную смерть, без всякой надежды причинить какой-нибудь вред или урон организованному противнику, с его пулеметами, пушками и бомбометами...

Для меня ясно:

– Дети шли на убой.

Ибо техника современной войны доказала незначительность всего кустарного, любительского, хотя бы и озаренного высшими стремлениями.

Побеждает не только «благородный порыв», но главным образом, та железная, человеческая военная машина, движение которой мы видели у нас на улицах в последние дни.

Перед детьми впереди большая и широкая дорога, с манящими далями, которые ждут и своих строителей и своих благородных работников.

А умирать – если этого требует долг – пусть идут старшие, оставляя в детских душах светлые воспоминания и тем самым налагая на их грядущую жизнь сознание гражданского подвига.

Дети толпами шли, окрыленные благородными порывами, и умирали... Умирили, как герой, как мученики в страшной гекатомбе.

Да будет сохранена светлая память о них.

Но если нужное слово не было сказано тогда, пусть оно будет сказано теперь.

Необходимо воскресить «веру отцов», что высшее на земле есть все-таки жизнь! И служение жизни, а не смерти!

И провожая мертвых напутствием древности, призывать живых к строительству жизни, без ненависти и злобы, без крови и насилия...

Как насадить вертоград Любви?

Вот в чем наша задача перед подрастающим поколением, которому мы показали ужасы ада...

Киевская Мысль. – 1918. – 22 (9) березня.

* * *

Протокол засідання педагогічної ради 2-ої української гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства

22 березня 1918 року.

№ 9. Протокол засідання Педагогічної Ради 22 березня р. 1918.

Засідання відбулось під проводом п.вик.об. Діректора Г.В.Козленка, в присутності В.В. Шарка, І.В. Шалі, М.Ів. Рудницького, М.П. Кравчук[а], О.С. Грушевського, Г.Г. Холодного, М.І. Прохорової, Н.Ю. Мірзи-Авакянц, М.К. Зерова і члена батьківської Ради І.Ф. Цимбала.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Над чим радили.

10. Пропозиція п.Діректора гімназії ушанувати пам'ять учнів гімназії, що полягли в боях – під час январських подій с.[ього] р.[оку], [VI кл.] – Гнаткевича В., Тернавського Євг., Соколовського Андрія, VII кл. – Сорокевича Ів., Піпського Григ., VIII кл. – Кольченка Павла, Ганкевича Миколу і Дубницького Юрія, що вбитий під Синявою.

Що постановлено.

Просити п.Діректора гімназії звернутися до батьків учнів і висловити жаль і спочуття ради з приводу передчасної смерті їх дітей.

Просити батьків забитих в боях учнів гімназії надіслати фотографічні портрети дітей; портрети бажано б збільшити і вивісити їх в помешканні гімназії.

Вдатися до Міністерства справ освітніх в справі заснування при гімназії стипендії пам'яті забитих в январських боях учениках гімназії.

Зазначених учнів виключити з списків.

Діректор Г. Козленко

М. Прохорова

Гр. Холодний

730 Розділ VI

Члени Ради

О. Радзімовський

Мих. Кравчук

І. Рудницький

Ів. Шаля

Секретарь Педагогічної Ради Мик. Зеров

Білокін С. Крутяни // Крути. Січень 1918 року: док., дослідж., кіносценарій. – К., 2010. – С. 729–730.

* * *

Пам'яті жертв під Крутами

Високоповажний т. Редакторе!

Бажаючи вшанувати пам'ять дорогого нам покійника, Володимира Шульгина, що загинув смертю героя під Крутами, справою, яка була близькою за життя покійникові, а саме – ширенням культури та знання серед нашого народу, прохаю Вас не відмовити й прийняти від нас цю невелику суму грошей, як основу фонду імені покійника при київській Просвіті для видання популярних книжок по природознавству та історії культури, цим найближчим покійникові галузям життя. Думаємо, що серед нашого громадянства знайдуться люде, що знали покійника, які, додавши до цієї суми щось, разом з нами покладуть більш тривалого вінка на домовину любого Володимира.

Тетяна Стахевич (100 карб.).
Левко Чикаленко (100 карб.).

Нова Рада. – 1918. – 23 (10) березня.

* * *

Л. Старицька-Черняхівська

**Пам'яті юнаків героїв,
замордованих під Крутами**

*(Слово в часі похоронів героїв Крут,
виголошене 19-го березня 1918 р. в Києві)*

«На вас, завзяті-юнаки, що возлюбили Україну, кладу найкращі гадки, мою сподіванку єдину...»

І їх нема...

Кого ми поховали?

Хто зважить той жаль? Зберіть усі хмари з усього світу й не складете тієї нерозважної туги, що повила серце...

Жалю немає ваги.

Найпалкіші діти України, найдорожчі жертви на залізничний вівтар волі.

Історія знає багато жертв, але такої сторінки вона ще не розгорнула перед людськими очима.

У часи хрестоносних походів ішли відбивати Єрусалим лави охоплених ентузіазмом дітей, вони й гинули лавами, з повною вірою в царство небесне й у вічне життя.

Бились до загину герої-юнаки Греції та Риму й виступали на бій озброєні всією тогочасною мудрістю, фізичною силою, певні своєї перемоги.

Летиться й до останніх днів кров героїв-патріотів, але вона ллється на війні з ворогами, а ворог хто? Ворог воїн, воїн – воїнові брат, він поважає свого супротивника, бо розуміє, що доля їх єдне, – він убиває під час січі, а доглядає, коли візьме в полон, він і карає, та карає тільки смертю.

А що було тут?

Якої вічної нагороди сподівались юнаки, вирушаючи на бій?

Вічної смерті. Чи вони вірили в свою перемогу? Чи сподівались на свою силу? Ой, ні! Чи то були знавці, окурені порохом, призначені до військової справи? Ні ні. То були гімназисти й молоді студенти, непризвичасні до військової справи. Вони не визнавали ні права війни, ні права смертної кари. Їх душам було огидне кожне насильство, убійство, бій.

І вони пішли.

Коли вдарив останній час Україні, вони пішли, 400 юнаків проти 13 000 більшовиків.

Сподівались засипати своїм трупом повіддю прорвану гатку.

Бій під Крутами в національній пам'яті

І полягли усі.

Чи ж вони не відали, проти кого йшли?

Поки історія людська буде існувати, доти будуть усі, і далекі нащадки наші з огидою згадувати страшне слово «більшовик».

Каїн, Юда й більшовик. Три людські потвори, три звірі, що їх викинула на світ Божий якась страшна безодня. Ні, і то порівняння неправдиве! Каїн убив брата, але сам жажнувся свого злочинства і, як безумний, кинувся тікати від братнього трупа; Юда продав Христа, але не стерпів муки сумління й «удавився» сам. А більшовик перед смертною карою, перед розстрілом відрізував носи, вуха, проколював очі, випускав тельбухи, добивав недостріляних прикладами по голові і тішився муками своїх братів.

Усе те відали герої-юнаки й пішли свідомо на нелюдські муки, щоб затримати ворога, щоб дати можливість Україні підписати мир з центральними державами, що дасть щастя і спокій народові нашому. Народові, що сам потяг з більшовиками і повстав проти своїх: Святий Боже, де ж Твоя правда? За що ж загинули ці найкращі сини України? Хто їх не знав? Хто не знав Поповича? Бідний, дорогий товариш! У часи, коли гинула вся Україна, як він кидався скрізь, щоб усім допомогти, щоб роздмухати іскру надії. Чи є хто з українців у Києві, хто б не знав Володю Шульгина? Хотілось кожному сказати щось тепле, ласкаве цій, усім дорогій, усім любій, усім рідній людині.

Відколи скінчив гімназію, він став душею молоді і теплим зв'язком між нею і старшим поколінням, бо він увесь – любов до України. Палкий організатор, палкий промовець, теплий заступник усіх тих, що постраждали за Україну, любий, дорогий, незабутній Володя Шульгин! Він згромаджував, єднав молодь і разом з тим усією своєю істотою збуджував у людей старшого віку віру в долю України!

І його нема. Був душею молоді і разом з нею пішов на смерть. А ті гімназисти 6, 7, 8 класи, – дорогі діти на світанні життя.

Чи то ж їм треба було умирати?

Вони всі понесли на жертву Батьківщині свою молодість, радість, щастя, нерозважне горе кривих і молоде своє життя.

Заметене снігом поле, а на йому похапцем окопались чотириста юнаків, без штабу, без опанциреного поїзду; по три набої на душу. Зачорніло здалеку, почали наступати з усіх боків колонами більшовики. Тринадцять тисяч вибрудків на 400 беззбройних юнаків...

Єдиний командир юнацької батави, що лишився з нею, сотник військовий, звернувся до юнацтва: «Вже нам, товариші, не вертатися в Україну, послужимо ж усі Неньці, поляжемо за неї всі!». Всі поклялися. Три дні боролись – і полягли на чорнім полі смерті.

Закипіло більшовицьке свято. Шляхетні голови молоді, що жили лиш вищим пориванням, любов'ю до народу, до правди, до волі, – сини «братерського» народу били прикладами, виймали очі, мордували нелюдськими муками.

Що смерть? Смерть ласка, – смерть хвилина...

А муки ті?

Сердешна Україна, чи ж вона того хотіла? Бідна, нещасна, стократ нещасна й самотня у дні своєї волі, оточена кодром гадюк – ворогів, від уст рідних дітей відбирає хліб і дає чужинцям, щоб усіх порівняти, – і має в порядку ненависть, зраду, злобу! На ту волю народну вона ж віддала останню свою оборону, свою чесну, інтелігентну молодь.

Страшно вмерти, але ще страшніше загинути марно.

Того дня, коли більшовики вступили в Київ, коли здавалось, усе загинуло, прийшла до мене мати одного з поляглих юнаків та впала передо мною навколішки.

«Я мала одного сина, так, як сонце в небі, – сказала вона, – і він пішов проти більшовиків. Коли б я йому сказала одне слово, коли б я прохала його лишитись, він пожалував би мене й зостався б зі мною, але я не сказала ні слова; – коли Україні потрібні наші діти, хай ідуть. Тільки скажіть мені, покляніться мені, що Україна не загинула, і тоді я не буду плакати, не буду вбиватися за єдиним моїм сином». Заради цих матерів, заради цих юнаків-героїв ми повинні всі, що лишилися живими, поклястись на цій могилі – віддати Україні все наше життя. Тільки всесильною працею на життя України можемо ми поквітувати їх жертву та зняти з них тягар марної, німої смерти.

Діти України, старші й малі! Ця могила – наш храм! Минуть роки, десятки років, сторіччя, – пам'ять про юнаків-героїв не згине вовік. Вона світитиме не тільки українцям, а всім, обраним Богом людям, що покладають життя своє во ім'я ідеї, во ім'я брата свого.

Для нас могила ця лишиться навіки полум'ям віри, вона дала нам незабутнє минуле.

Це буде друга свята могила над Дніпром. У хвилині одчаю, у хвилині занепаду, у хвилині знесилля будуть приходити до неї старі й малі, щоб віджитись тим святим вогнем ентузіазму, який палатиме тут і під камінним хрестом.

Діти України! – Це ваша могила, вона буде тим дзвоном, що живих кличе, не дасть нам спинятись, не дасть забути.

Цей день стане днем всієї шкільної молоді України. Від року до року сюди будуть приходити, тут будуть плакати, тут будуть молитися, тут будуть складати братерську присягу ті, що матимуть переступити поріг життя.

І коли життя зітре з пам'яті сучасних ці дорогі обличчя наших братів, коли придуть нові люди... Вони пам'ятатимуть, що тут лежать ті, що віддали все, що мали, – молодість, розум, щастя й життя за волю України.

Будьте ж певні, дорогі, незабутні герої, ваша смерть не пройшла марно. Чуєте? Вона живе й житиме довіку – вільна, самостійна Україна.

**Наказ № 131 по Головному штабу Військового міністерства УНР
про розформування студентського куреня
Українських січових стрільців і демобілізацію студентів
Українського Народного Університету**

Ч. 131

*27-го березня 1918 року
(По Головному Штабу)*

В тяжкі дні боротьби Української Народної Республіки з своїми ворогами – більшовиками, у Києві зорганізувався студентський курінь Українських Січових Стрільців. Завзято і непохитно обороняли січовики-студенти Республіку на протязі того бурхливого часу, який вона пережила. Тепер настав час, коли студенти, з яких складався курінь, можуть повернутися до своїх шкіл для продовжування освіти. Висловлюючи свою щиру подяку за те велике діло, яке зробив сей курінь, наказую: 1) негайно приступити до його розформування і 2) увільнити студентів Українського Народного Університету з усіх військових частин.

Підписав: Військовий міністр
З оригіналом згідно: Начальник
Канцелярії Військового Міністерства

*Жуковський.
Ковалевський.*

ЦДАВО України. – Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 40.

* * *

**Повідомлення про надходження коштів на пам'ятник
Січовим стрільцям студентського куреня**

Од контори

Жертви, надіслані до Нової Ради на пам'ятник борцям за волю студентам січового куреня убитих під Крутами.

Укр. книгарні т[оварист]ва «Час» у Києві 100 карб., д[окто]ра Е. К. Лукасевича 25 карб., Т. Чикаленкової 100 карб., Лев. Чикаленка 100 карб., Д. Дорошенка 40 карб., С. Єфремова 10 карб., В. Дурдуковського 15 карб., С. Ручковського 10 карб., д[окт]ор Коломійцев 100 карб., Ганни Келер-Чикаленко 100 карб.

Нова Рада. –1918. – 2 квітня (20 березня).

Збори батьків

В неділю 7 квітня о 10 год. в день відбудуться загальні збори батьків учнів другої української гімназії, де мають бути вирішені такі питання:

- 1) Поповнення Ради батьківського комітету представниками від кожного класу.
- 2) Перехід гімназії до нового помешкання.
- 3) Вшанування пам'яти учнів вбитих під ст. Крути.
- 4) Біжучі справи.

Нова Рада. – 1918. – 7 квітня (25 березня).

* * *

Про надходження коштів на пам'ятник загиблим під Крутами 13 квітня 1918 р.

Од контори

Жертви надіслані до Нової Ради на пам'ятник студентам січовикам вбитим під Крутами.

п. Марича – 10 карб., п. І. і З. Мірних – 25 карб., п. М. М. Грінченкової – 10 карб., п. М. Чикаленкові – 100 карб., учителів, батьків і учнів першої української імени Т. Шевченка гімназії – 311 карб. 50 коп. ...

Нова Рада. – 1918. – 13 квітня (31 березня).

* * *

Збори батьків

В неділю 14 квітня о 10 год. ранку в клубі Родина відбудуться загальні збори батьків учнів другої української гімназії, де мають бути вирішені такі питання:

1. Поповнення Батьківського комітету представниками від кожного класу.
2. Перехід гімназії до нового помешкання.
3. Вшанування пам'яти учнів, забитих під Крутами.
4. Біжучі справи.

Народня Воля. – 1918. – 13 квітня (31 березня).

**Оголошення комітету
з влаштування похорону убитих під Крутами
про збори родичів і товаришів**

Комітет по влаштуванню похорону студентів-січовиків, замордованих на станції Крути, прохає родичів та товаришів зібратися 18 травня о 6 годині на Фундуклеївській вулиці 61, пом. 1.

Нова Рада. – 1918. – 16 (3) квітня.

* * *

Пам'яті забитих під Крутами

Відозва

Батьківський комітет при укр. Кирило-Методіївській гімназії, виконуючи постанову загальних зборів батьків від 14 квітня ц. р. про достойне вшановання пам'яті юнаків-учнів гімназії – забитих під Крутами, виданням присвяченої їм пам'яті книжки, приступає тепер до свого завдання. Бажаючи в згаданій книжці подати докладні відомости про останні дні їх життя, про їх геройську смерть, як і взагалі про цей незабутньо-трагічний історичний момент в житті нашого краю, редакційна комісія батьківського комітету звертається до всіх, хто брав участь в подіях під Крутами, особливо до близьких покійним товаришів гімназистів, з щирим проханням надіслати свої спомини про ці події, а також про весь підготовчий період перед боєм. Бажаючи також подати в книзі біографічні відомости про полеглих героїв-юнаків, редакційна комісія прохає їх родичів і взагалі людей, що близько їх знали, надіслати відомости про їх життя, а також фотографічні картки.

Сподіваючись, що на заклик наш одгукнуться ті, кого кличемо, прохаємо звертатись по адресі поки що (листовно): В. Підвальна, 36, 8, тов. голови батьківського комітету II укр. гімназії.

Після великодніх свят мають бути скликані збори всіх зацікавлених в цій справі, як батьків, або родичів полеглих, так і їх товаришів для загальної наради, про що буде оповіщено в газетах.

*Редакційний Комітет
Нова Рада. – 1918. – 28 (15) квітня.*

* * *

**Оголошення про панахиду
на Аскольдовій могилі**

На Аскольдовій могилі в понеділок 13 травня буде одправлено панахиду по козаках студентського куріня, убитих на Крутах. Прохають батьків і товаришів прибути о 12-й годині.

Нова Рада. – 1918. – 12 травня (29 квітня).

**Мистецтво в справі збудування пам'ятника
борцям за незалежність України**

Столиця України – Київ зовсім бідний монументами, які відносились би до історії України. Ті монументи, що для оздобы площей ставились при російській владі, мали на меті підкреслити залежність України від Москви і служити для виразу ідеї єдності Росії. Таке значіння мають, напр., монументи Хмельницькому і Кочубею та Искри.

Пережита епоха героїчного напруження, коли під хвилі війни зусиллям найкращих синів України була здійснена давня мрія народу – утворення незалежної національної держави, – повинна бути увіковічена улаштуванням якого-небудь відповідного монументу.

Один з найбільш значних по високому драматизмові моментів цієї епохи була боротьба тільки-що народженої Української Держави з більшовиками, темною силою, яка загрожувала не тільки загубити все, що було досягнене, а ще і взагалі зруйнувати культурне життя рідного краю.

На оборону національної ідеї, культури й права встали всі красніші сили народу і на чолі їх українська молодь: школярі та студенти університетів.

В боях під Крутами та Бахмачем, полягло багато цих молодих героїв, ціною своєї крові заплативши за волю рідного краю.

Святий обов'язок вдячної батьківщини не забути цих героїв. Треба, щоб пам'ять про них назавше залишилась на Україні. Для цієї мети, як найбільш відповідає збудування їм монумента на одному з майданів м. Києва.

Ця думка вже існувала і раніш [в] приватних колах, навіть де-які кошти для цієї справи вже назбірані, але треба зараз підтримати справу державною допомогою.

Тому було б бажаним, аби міністерство освіти оголосило народню підписку на улаштування монументу забитим в боях з більшовиками українським школярам і студентам та доручило відділові плястичних мистецтв справу організації.

Нова Рада. – 1918. – 26 (13) травня.

* * *

Справа з пам'ятником борцям за незалежність України

З приводу поданого департаментом плястичних мистецтв міністрові освіти докладу, про потребу збудування пам'ятника на одній з площ м. Києва борцям за незалежність України, що першими полягли в Києві, Бахмачі та під Крутами, п. міністр освіти запропонував голові департаменту проф. Павлуцькому виробити статут, по якому має бути організована спеціальна комісія, що буде провадити роботу по збудуванню пам'ятника. Коли статут буде вироблено і обрано комісію, тоді п. міністр подасть цю справу на затвердження ради міністрів.

На утворення фонду департаментові плястичних мист[ецтв] передано вже п'ятьсот карб. Г. Коваленком (Гр. Гетьманцем), 10 % від продажу його брошури «До страшних днів у Києві».

Нова Рада. – 1918. – 9 червня (27 травня).

* * *

На Аскольдовій Могилі

Нас прохають зазначити, що братську українську могилу стрільців, які були вбиті під Крутами, сливе зовсім занедбали. На землі лежать вінки, од вогкості іржею беруться...

Написи на стьожках вицвітають. Бажано було б, щоб українське громадянство звернулось до завідуючого Аскольдової Могили, а також до архієпископа Димитрія Уманського, щоб вони дали місце для переховування (поки буде збудовано каплицю) вінків на могилах.

Нова Рада. – 1918. – 10 липня (27 червня).

* * *

Відношення Директора Другої української гімназії до Міністерства освіти УНР

17 липня 1918 року.

Згідно з постановою Педагогічної Ради дорученої мені Гімназії від 22 березня б.[іжучого] р.[оку] звертаюсь до Міністерства Освіти з проханням заснувати при Гімназії стипендії імені учнів Гімназії, забитих в боях з більшовиками під Крутами: 8 кл. – Ганкевича Миколи, Дубницького Юрія і Кольченка Павла; 7 кл. – Піпського Григорія, Сорокевича Івана; 6 кл. – Гнаткевича Василя, Соколовського Андрія і Терновського Євгена.

Відображення бою під Крутами у тогочасних документах і пресі

Ці учні своєю героїською смертю виявили найбільшу любов до України. Їх фотографічні портрети, які будуть висіти в залі гімназії, будуть нагадувати про їх патріотичні вчинки. Заснування стипендій їх імені ще більше піднесло би вгору їх імена.

В. о. Директора / підпис /

Діловод / підпис /

Білокін С. Крутяни // Крути. Січень 1918 року: док., дослідж., кіносценарій. – К., 2010. – С. 730.

* * *

Оголошення про панахиду на Аскольдовій могилі

Панахида за студентів, що загинули під Крутами та гімназистів з січового студентського куріня має відбутись 30-го липня н. ст. ц. р. на Аскольдовій Могилі в 5 год. дня. Прохають всіх спочуваючих прибути.

Нова Рада. – 1918. – 27 (14) липня.

* * *

Заява Володимира Бліхарського до педагогічної ради Другої української гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства

Уривок

14 серпня 1918 року.

10-ого січня цього року я, послушний візванню українського правительства і Центральної Ради, разом з товаришами вступив в ряди укр. [аїнської] армії, а іменно в студентський курінь січових стрільців, щоби обороняти, оскільки можна, нашу Вітчину перед наїздом москалів-большовиків. Приймав діяльну участь в нещасливій бійці під ст. Крути, котра так трагічно скінчила ся для многих моїх товаришів. Коли ми приїхали з-під ст. Крути до Києва, я вступив в отряд полковника Болбочана і приймав участь в уличних бійках з большевиками. Українська Центральна Рада і правительтво України мусіло виїхати з військовими частинами до Житомира, а відтак до Сарн. Зі Сарн українські частини наступали на Київ. Після завязаного бою під Бердичевом був взятий Київ. З Києва

Бій під Крутами в національній пам'яті

ми переслідували большевиків даліше і в тр[ь]охденній бійці під ст. Ромодан побідили знову їхні банди і взяли з боєм м. Полтаву, відтак був взятий Харків після бійки під ст. Люботин; наші сили, побільшені охотниками з міста Полтави і Харкова, поїхали на Крим очищати його від большевицьких банд. [...]

Білокінь С. Крутяни // Крути. Січень 1918 року: док., дослідж., кіносценарій. – К., 2010. – С. 730-731.

* * *

Пам'ятник

В справі пам'ятника борцям за незалежність України.

На зроблене головноуправляючим мистецтв та національної культури представлення панові гетьману про збудування на одному з Київських майданів пам'ятника борцям, що першими полягли в боротьбі з більшовиками в Києві, під Бахмачем та Крутами, пан гетьман поставився до цієї ідеї прихильно і запропонував зложити для цього спеціальну комісію, після чого буде оголошено всенародній збір грошей для зазначеної мети. Пан гетьман заявив, що задля здійснення вшанування пам'яті перших борців за незалежність Української держави, українське правительство може зробити відповідну грошову допомогу, коли того вимагатимуть обставини.

В розпорядженні головного управління мистецтв і національної культури досі мається зібраних грошей 849 карб.

Народня Справа. – 1918. – 7 вересня.

СПОГАДИ ТА СТАТТІ

КРУТИ

То було 29–30 січня р. 1918. В час народження фактичної й юридичної самостійности Укр. Нар. Республіки. Після оповіщення IV Універсалу. Після визнання самостійности Укр. Нар. Респ. не лише центральними державами та їх союзниками, а й Францією, Англією та навіть Східною Московщиною, що разом з тим визнанням оповістила Укр. Нар. Республіці з її соціалістичним урядом війну. То було в найтрагічніший час, коли вперше прийшло до збройного міряння сил між молодого невеликою Українською Республікою і старою величезною московською імперією, що ледве начепила на себе червону шапочку, зовсім не міняючи хижацько-імперіялістичного ества. Коли на Укр. Нар. Республіку, створену й ведену під проводом соціалістів, напали старі московські шовіністи, перефарбовані в червоні кольори інтернаціонального комунізму.

В тім зударі чимало українських маловірів і слабодухів пурхнуло під фальшивий «єдиний інтернаціональний прапор» дужого противника, чимало засіло в окопи «нейтралітету», а багато просто поховалося по кутках. На чолі українського руху і молоді беззахистної української державности залишалися тільки... соціалісти. І то найлівіші: соціалісти-революціонери з лівим крилом соціал-демократів.

Несоціалістичні елементи, теперішні радикальні демократи, та праве крило соціал-демократів цілком одійшли від справ: вийшли з уряду, бо... не погоджувалися з проектом земельного закону, запропонованого соціалістами-революціонерами, щоб одвернути увагу українського селянства від московського більшовизму. Коли треба було рятувати батьківщину, несоціалістичні елементи поставили свої програмні вимоги вище потреби захисту молоді Укр. Нар. Респ. від смертельної небезпеки. «Були раді «оказії» і охоче пішли в одставку; тим більше, що міністерські портфелі вже не віщували нічого доброго». (Христюк П. Замітки і матеріали до історії укр. революції. – Т. II. – С. 125). «Українські соціалісти-революціонери мусіли творити правительство і рятувати власними силами стоячу вже на краю безодні українську державність» (Там само. – С. 125).

Але й серед соціалістів-революціонерів не все було гаразд. Частина «лівобережців» (Полозів, Любченко, Михайличенко, Єславський, С. Бачинський, Сіверо-Одоевський) тягнули до негайного признання радянської влади й примирення з московськими більшовиками. Тобто до зречення державно-національної самостійности. Появилася два списки кандидатів в уряд: «лівий» і «центральный». В останньому фігурувала й моя кандидатура, хоч я рішуче відмовлявся, почувавши себе до міністерської ролі не підготовленим. Товариші переконували, що зараз переживаємо час не органічної фахової праці, а військової боротьби за державну самостійність; треба не фаховців, а борців та організаторів боротьби; мої, мовляли, великі зв'язки й авторитет серед військових кол, які я здобув під час головування спершу в українській фракції Союзу Солдатських Депутатів

Київської Округи (в боротьбі за усунення з нього московських сил і впливів), а потім і в цілому Совіті мусять бути використані; до того ж: не треба уступати місце кандидатові «лівих» С. Бачинському, бо інших підходящих кандидатур, окрім моєї, немає. Мою кандидатуру підтримала й більшість «лівих». В час складання уряду виявилось, що «ліві» мають зв'язок через Сіверо-Одоєвського з московськими народними комісарами. Їх арештовано. Після того Укр. Партія Соціалістів-Революціонерів в цілому рішуче стала на засаду «ведення війни з російськими більшовиками аж до часу, коли вони припинять свої воєнні операції проти України і Центр. Ради» (Там само. – С. 124). Я прийняв боєвий наказ Центр. Комітету і увійшов у склад нового уряду. Були в ньому соціалісти-революціонери та їх співчуваючі: В. Голубович, Немоловський, П. Христюк, М. Ковалевський, Перепилиця, А. Терниченко та я; соціал-демократи: М. Ткаченко, В. Чехівський та Д. Антонович (який, правда, ні на одно засідання уряду не прийшов); безпартійний Є. Сокович.

Уряд цей опинився в трагічному стані. З Московщини насувалася червона армія, з фронту збільшовичені московські частини, в Києві готувалося більшовицьке повстання, а серед українського громадянства запанували страх і деморалізація: що робить далі? Чи варто боротися? Однак не встоїмо!...

Українського війська організованого, збитого в кулак, майже не було. Різноманітні українзовані частини були розкидані по всій Україні. До Києва з Петрограду й Москви більшовицькі комісари прислали українзовані військові частини, які вимагали признання московської радянської влади й скинення «буржуазної» Центр. Ради з її «генеральським» секретаріатом. «Були окремі військові частини з українськими національними стьожками на картузах і шинелях, але армії не було. В процесі «українізації» вона розставала, як сніг на сонці» (Там само. – С. 120). «Війна з совітською Росією викрила всі хиби і нездатність до праці дрібнобуржуазного правительства В. Винниченка», яке було перед тим. Хоч В. Винниченко був соціалістом, але уряд, на чолі якого він стояв, складався, переважно, з дрібнобуржуазних та співчуваючих їм елементів, а тому не виявив революційних здібностей навіть для творення власної опори – української армії: Чекав «дозволів» і «приписів» згори. Внаслідок того «опинився в тяжкій для Республіки дні не тільки без армії, але навіть без живих зв'язків і міцної опори в широких українських робітничо-селянських масах» (Там само. – С. 124). До того треба ще додати, що серйозна армія за такий короткий строк, в таких умовах, в яких перебувала Україна, занята цілком московським військом та оточена ним зі заходу й сходу, і не могла бути створена. Адже творити доводилось напівлегально, крідькома, революційним способом. Все це було «кустарною роботою». Ледве сформовані частини, лише по назві українські, розбігалися при першій можливості. «Допомога від «вільного козацтва», на чолі якого стояв генерал Скоропадський, не приходила»... «Румунські, бельгійські і чехословацькі війська, що стояли в Києві, не хотіли взяти на себе навіть внутрішньої поліційної служби в Києві.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Тільки сотня польських легіонерів під командою члена Польської Партії Соціалістичної та невеликі грузинські отряди виступили на допомогу українським військам» (Там само. – С. 127).

За таких умов новий соціалістичний уряд мав рятувати молоду Республіку. За таких умов новопризначений український головнокомандуючий полк. Капкан, не маючи під рукою жадних надійних військ, стягаючи з ріжних країв України, як можна зліплюючи їх до купи, щоб хоч на кілька день затримати ворожий наступ, аби виграти час на підтягнення українських частин Західного фронту, наважився ... вислати проти московської червоної армії найбільш національно свідому, а тому й найбільш витривалу з боротьби за українську державність гвардію Укр. Центр. Ради, головну опору українського соціалістичного уряду – «Студентський Курінь», що складався переважно з соціалістів-революціонерів та інших соціалістів під командою члена Київської організації Укр. Партії Соціалістів-Революціонерів О. Поповича. Цей курінь ніс вартову службу при Укр. Центр. Раді і відбував там військові вправи під керівництвом коменданта УЦР соціаліста-революціонера штабс-капітана Гана, безрукого інваліда.

Для охорони Києва залишено було «Робітничий курінь», що складався переважно з робітників та студентів соціал-демократів, а на фронт вислано «Студентський Курінь», складений переважно з соціалістів-революціонерів. Призначено йому лише нових командирів з фахових «кадрових» старшин.

... Одного вечора, йдучи на збори Ради Міністрів, застав я в сінях УЦР збільшену кількість студентської молоді. З рушницями, шаблями, військовою одежою, клунками, куфрами, скриньками і т. п. Чистили пістолі, гострили шаблі, клацали замками рушниць, передагалися у військове вбрання. Молоді обличчя горіли натхненням, світилися гордощами!

– Сьогодні вночі виступаємо на фронт! – піднесено гукали мені назустріч. Безрукий Ган метушився, давав останні поради...

Стиснуло в грудях: це ж цвіт і надія наша; ті, що мають продовжувати діло визволення. Коли цих кращих винищать, то... Але виходу нема. Мусимо!..

А вони весело обступають, світять радісно очима, переповідають настрої, переживання. Рідна єдина сім'я. Дійсно брати-діти України!..

Повернувшись додому, застав ще одного давнього знайомого з Кам'яця, з нелегального гуртка середньо-шкільної молоді, якому я давав деякі вказівки щодо українізації молоді, Костя Світенка. Соціаліста-Революціонера!

І завзятого націоналіста. Як і всі соціалісти-революціонери, в яких туга за соціальним і національним визволенням нероздільна, бо український народ поневолений не лише державно-національно, а й соціально-економічно.

Приніс свою скриньку з речами на переховання. Книжки, білизна, одяг... Веселий, захоплений і урочистий. «Благословіть мене замість батька. А як загину, то перешліть йому оці мої річи. В Бессарабію».

Благословив. «А їй що передать?», – питаю.

«Нема в мене «їй», опріч України!».

Хоч, бачу, визирає з піврозчиненої скриньки дівоча фотографія, але... може, сестра.

Поцілувались-розпрощались: поспішав на збірний пункт на залізниці...

Сумно. Пішов я в український головний штаб довідатися, як стоять справи.

Головнокомандуючий полк. Капкан і Нач. штабу полк. Хилобоченко (Ще з того гуртка, якого згуртував у військовій школі в Чугуєві М. Шаповал) схилились над мапами.

– Ну, що чувати? – питаю.

– Зле! Військо наше розкидане по всій Україні. Приковане до міст можливістю повстань місцевих московських залог під проводом більшовиків. Треба стягати обережно. Щоб затримати наступ Муравйова, вислати «Студентський Курінь» та підірвну команду.

– А перспективи?

– Також не рожеві. Ми, військові, виконаємо свій обов'язок. Але на збройну перемогу над Московщиною надіятися важко. На Україні немає ні одного заводу зброї. Вистріляємо всі набої, і нас заберуть голими руками. Наше військове завдання – протягнути лише час, поки політики найдуть формулу замирення.

– Не затягайте довго! – додав полк. Хилобоченко й почав вияснити мені всі труднощі ведення війни без власної бази зброї й набоїв.

...Через кілька день долетіли сумні звістки: «кадрові» старшини, не соціялісти, а фахівці, безпартійні, втікли з «Студентського Куріня» ще до бою; соціялістична ж молодь... полягла в нерівному бою. Славно, мужньо! Впала під навалюю переважаючих кількістю, зброєю й військовою виучкою сил, але... не зрадила.

Командуючий московськими військами Муравйов телеграфував московському Совнаркому: «після дводенного бою перша революційна армія Єгорова, підтримана другою армією Берзіна, розбила контрреволюційні (?) війська Центр. Ради коло залізничної станції Крути. Петроградське: червона гвардія, Виборжська і Московська гвардія винесли бій майже на своїх плечах» (Антонов-Овсеенко, Записки. – С. 146).

Отже: з одного боку, дві московські регулярні армії та відділи червоної гвардії, а з другого – «Студентський Курінь»! Невеликий, недовчений і покинутий «фахівцями».

... «Безумству смілих співаєм славу!»...

...19 березня їх ховали в Києві, на Аскольдовій могилі. При величє тому здвигові вдячного народу. Промовляли: голова Укр. Респ. проф. М. Грушевський та члени уряду УНР.

На одній скромній деревляній труні стояло: «Кость Світенко. Студент медицини»... Так українські соціялісти захищали свою батьківщину й нововідроджену державу українського народу. Їх кров пролилася в пер-

Бій під Крутами в національній пам'яті

шому бою з московським червоним імперіалізмом. На кордоні української землі. За суверенність українського народу!..

...Тепер же не раз чуємо в день слави Крут, як новоявлені «патріоти» ганьблять соціалістів. Славлять діло, вчинене соціалістами, і опльовують самих соціалістів. Підшиваються до славного вчинку, переक्रадають його до себе і плюгавлять тих, хто той великий вчинок здійснив – соціалістів. Плюгавлять ідеї, світогляд, які до того вчинку довели.

Є в цім розум? Чи порядність?..

Героїка трагедії Крут / упор. В. Сергійчук, Я. Гаврилюк. – К.: ПП Городенський, 2008. – С. 44–49.

Антін Крезуб

УКРАЇНСЬКІ ТЕРМОПІЛІ (В десятю річницю бою під Крутами)

Здається, не далеко будемо від правди, коли скажемо, що ні одна культурна нація не є така байдужа до своєї традиції і до своєї історії, як українська.

Вже С. Величко скаржиться на сю байдужність своїх земляків і робить їм слушний закид, що «Нашыж сармато-козацкихъ предковъ рицарскіе отваги и богатирскіе дѣяшя безъ описанія и обясненія черезъ ихъ власныхъ писаровъ оставленные и всегдашного забвенія никчемнымъ льности ихъ плащемъ увсъхъ покритие». Та коли козацький літописець і мав причину обурюватися на писаровъ, котрих обовязком було передати потомности опис того принайменше, чого вони самі були свідками, то все таки до ліности можна віднести з певним виrozumінням. Може бути, що не один із «писаров» мав охоту до списання подій, які розгравалися на його очах, та не мав кебети зложити се на папір. Могли бути між ними й такі, що прямо недоцінювали літописних записок і тих писаров, коли взяти тодішній стан освіти, все ж таки можна до певної міри виправдати.

Та такого оправдання до сучасної нам української інтелігенції ні в якому разі не можна приложити. Навпаки, їй можна зробити ще більші закиди в ліності, чим се робить С. Величко старим письменникам козацької доби.

Ось факт, що найкраще ілюструє твердження, з якою байдужністю відноситься українське громадянство й інтелігенція до своєї історії. В січні 1918 р. почала російська червона гвардія підступати зі сходу під столицю України Київ. Назустріч червоним відділам Команда Української Армії вислала кілька своїх частин. Між ними проти наступаючих більшовиків у напрямі на Бахмач виїхали студенти Київського університету.

1-ого лютого 1918 р. між більшовиками-червоно-гвардійцями і студентами Українцями прийшло до бою біля стації Крути. Більшовики

розбили найперше Київську Школу Юнаків, що також були в тому часі на стації Крути, а потім і студентів.

Більшість студентів згинула в тому бою, 34 попало більшовикам в руки (і тих вони на другий день розстріляли) – спасся тільки мало хто.

Се був перший бій в обороні Києва, в обороні столиці третьої української держави і зовсім слушно бій під Крутами названо Українськими Термопилями.

Пізніше, тлінні останки поляглих під Крутами перевезено в Київ і з великими церемоніями поховано над Дніпром у спільній могилі. На похороні явилось тодішнє українське правительство чи пак його представники, делегації від українських інституцій, а часописи принесли довгі шпальти посвячені пам'яті тих, які перші склали свої голови за Українську Державу.

І безперечно, Крути стали «Українськими Термопилями», стали місцем, де розігрався один з кривавих, а zarazом, і геройських епізодів нашої останньої визвольної боротьби.

Крути записали в історію України золоту сторінку, яка повинна бути звісна кожному Українцеві.

І всякий Українець подумає, що сей геройський епізод з рідньої історії, певно, оспіваний поетами, описаний історією визвольної боротьби Української Армії, звеличений в українській народній пісні і опрацьований бодай одним українським істориком.

Так, розуміється, віднеслася б до своїх «Термопилів» усяка инша нація, нація, що шанує свою історію і свою національну гідність, нація, яка розуміє велитенське значіння традиції для майбутніх поколінь. Пригляньмося тепер, як виглядають «Українські Термопили» – і як вони можуть перейти в українську історію. Бій під Крутами описаний, наскільки нам відомо, тільки одним з його учасників у споміні п. з. «Крути», поміщеному в «Трибуні», звідкіля перепечатано його в «Календарі Червоної Каліни» за 1923 р. Автором спомину є якийсь М. Б. Заки перейдемо до оцінки сього спомину, як джерела до історії української визвольної війни, згадаємо також про статтю п. з. «Пам'яті тих, що полягли під Крутами» – Дмитра Дорошенка, поміщену при кінці брошури Р. Давного «Про Січових Стрільців». Статтю Д. Дорошенка приходить згадати бодай мимоходом тому, що деякі її місця суперечать фактам поданим М. Б. в згаданому споміні Крути. Зі статті Д. Дорошенка слід запам'ятати, що під Крутами бився з більшовиками «Помічний студентський курінь» і що бій розігрався дня 17 січня 1918 р. по старому стилю. Очевидно, до статті Д. Дорошенка, як до некролюгу, годі ставляти які-небудь претенсії історичної натури, але до автора спомину «Крути», як до учасника сеї події, історія ставляє велики вимоги, а передусім точности в описі сього вікопомного бою. Та марно буде колись український історик – оскільки бій під Крутами не буде ще тепер описаний – шукати в споміні М. Б. матеріялу, з якого міг би відтворити докладний образ Українських Термопилів, бо автор, на жаль, описав його дуже побіжно, не звертаючи уваги навіть на найважливіші його епізоди.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Спробуємо відтворити на основі спомину М. Б. хоч у часті образ трагедії під Крутами, як сей бій називає Д. Дорошенко. Революція 1917 р. принесла зі собою пробудження України. Почала творитись українська держава. Та незабаром з півночі посунула на Україну російська армія. Розагітоване українське військо розбігалось. Молодій українській державі загрозила небезпека. Ставало ясным, що треба всім братися за зброю в обороні батьківщини.

«Студенти Українці, що на той час були в Києві, зрозуміли се й організувались, – говорить автор спомину «Крути», – в студентський полк Січових Стрільців, до якого вступили також старші учні української Гімназії».

Коли саме, в котрому місяці організовано сей студентський полк, яка була його організація, скільки числив він курінів чи сотень, скільки крісів числили відділи, що складали сей полк, хто ними командував, ба навіть, хто командував цілим полком, про се в спомині М. Б. не згадується ні словом.

До речі слід зауважити, що Д. Дорошенко називає сю студентську формацію не полком, а «Помічним студентським курінем», так що власне й не знати, яка була справдішня назва цієї частини, що створила Українські Термопилі.

«В морозний зимовий ранок зі ст. Київ-товаровий вирушив військовий потяг, – оповідає М. Б. даліше. – То виїздив назустріч ворогові Студентський полк».

І знову, коли, котрого саме дня виїхали київські студенти на Чернигівщину, не відомо. Автор каже, що ешелон (транспорт) прибув на ст. Крути щойно в кілька днів по виїзді з Києва.

Трагічний бій з червоними, за оповіданням М. Б., мав місце на другий день по приїзді в Крути, себто 19 січня 1918. Автор чомусь не зазначив, що дата подана по старому стилю, так що бій під Крутами випадає на день 1-го лютого 1918 р. по новому стилю.

Повернім знову до статті Д. Дорошенка. Там знову дату Крутівського бою подано на день 17-го січня по старому стилю, себто 30 січня по новому. Тепер питання, в котрого ж зі згаданих авторів «правдивіша» дата. З одного боку, М. Б. сам учасник бою під Крутами і йому слід повірити, що бій сей розігрався 1-ого лютого, з другою бою Д. Дорошенко, можна догадуватись, дату бою подав також на основі певних матеріалів, а найправдоподібніше, на основі тогочасних пресових звідомлень, отже, й ся дата може бути правдива.

Та йдімо за дальшим розвитком подій під Крутами. «Полк, приїхавши в Крути, дізнався, – пише М. Б. – що слідуюча станція занята Москалями. Пішли балачки про майбутній бій. Настрій полка був бадьорий, а присутність в Крутах Київської Юнацької Школи ще більш скріпила завзяття». Під вечір приказано виступити на позиції. Після півгодинного ходу полк розсипався на полі в розстрільну і почав окопуватись. Дожидаючи ворога, студенти цілу ніч простояли в чистому полі. В котру сторону світа чолом

розвинулась студентська розстрільна, як була вона задовга, чи осталась яка резерва, звідкіля надіялись ворога, – знов автор не згадує про се нічого.

«Розвиднялось... – говориться в спомині «Крути». – Тепер довідались, що крило по той бік залізниці боронитиме Школа підхорунжих (юнаків).»

Неучасник бою з бідою може догадатись вкінці, що полк розсипався в розстрільну чолом чи лицем проти найблизшої стації проти Бахмача, себто на схід, та вже що до того, по котрий бік залізниці розвинулась розстрільна юнаків, а по котрий студентів, ніяк не дійде. Вислів, «по той бік залізниці», нічого не вияснює. Трохи далі в спомині «Крути» сказано, що бій почався на лівому крилі. Але чи стояли там юнаки, чи студенти, – не пояснено.

Бій трівав біля двох годин. Студентському полкові зачало недоставати набоїв, а червоні натискали чимраз дужче. Вкінці студенти пішли на приступ (штурм) і вже відпирали далеко сильнішого ворога, коли нараз почули стрілянину з боку стації Крути, себто за собою. Полк був обійдений і взятий в два огні. Студенти почали відступати. «Частина відходить на село – говорить дальше М. Б., – друга на стацію, невеличка купка кудись в поле. Москалі насідали. Бігти не вистачало сили. В роті пересохло, в грудях спирало повітря, щось стискало горло й не давало дихати... Десь з-заду, біля села, пролунало «Слава» – то відбивались ті, що пішли на село».

З дальшого опису виходить, що автор спомину відступав з тою Групою, яка, відступаючи, держалася залізничного шляху і пішла назад попри стацію, де вже були червоні, і за стацією притулилась до свого ешелону.

Група, що відступала на село, зустрілась під селом з червоно-гвардійцями і після короткого рукопашного бою ціла попала в полон. Здорових 27 студентів з тієї Групи більшовики на другий день (2 лютого по н. ст.) розстріляли, а 7-ох ранених відправили в Харків на лікування. Про долю сеї Групи довідався М. Б. від свого товариша, якого також відправили червоні в Харків, а якому звідтіля вдалося втекти.

Також в описі відступу автор пропустив кілька важних річей, а найважливіше – назву села, на котре відступила група, що опісля попала в полон.

«Невдачу і трагічний вислід бою 1-го лютого, – каже автор, – завинив штаб полка». Виявилось, що штаб полка при перших ворожих вистрілах утік зі стації потягом, забравши зі собою і вагон з крісовими набоями та гарматою. Дальше катастрофу спричинив також брак звязку з Школою Юнаків, які в той час, коли Студентський полк почав наступ, залишили свої позиції і подались назад.

М. Б. був би зробив чималу прислугу історії, коли б був подав назвиська тих штабовців і взагалі старшин, що то при перших ворожих вистрілах безсоромно покинули свою частину і повтікали на потягу.

Так представляється бій під Крутами в описі одного з його учасників. Нема в ньому ані докладніших інформацій про частини, які брали в бою участь, а головню, про Студентський полк, нема в ньому й багато інших

Бій під Крутами в національній пам'яті

дуже цінних для історії Української визвольної боротьби відомостей, а навіть, що до самої дати його заходять сумніви.

Чи справді Українці така нація, що навіть її Термопилі не заслужили в неї на більш як один неповний спомин?

Літературно-науковий вістник (Львів). – 1928. – Р. XXVII. – Т. XV. – Кн. II. – Лютий. – С. 105–109.

Олександр Удовиченко

ЗАГИБЕЛЬ СТУДЕНТСЬКОГО КУРЕНЯ ПІД КРУТАМИ

29 січня минуло 10 років з того часу, як Студентський курень загинув смертю героїв під ст. Крути. Всі ми знаємо про загибель студентського куреня, та далеко не всім відомо, що то був за курень, з кого він складався та чому загибель його особливо відзначена в історії нашої визвольної боротьби. Ми були свідками, як під час нашої боротьби багато українських військових частин з честю загинули на полі бою, але ж загибель їх розглядається нами як нормальний епізод війни, і тільки військова українська історія відмітить славу смерть тої чи іншої частини.

Коротка, але повна героїзму та самопосвяти боротьба Студентського куреня є надзвичайне явище, бо під Крутами відбулася одна з величезних трагедій нашої визвольної боротьби, яка стала нашою гордістю.

Ст. Крути та її околиці були свідками, як українська молодь, наші діти, зі святим завзяттям, з щирим почуттям до Батьківщини, тримаючи у слабких руках важку рушницю, своїми дитячими грудьми намагались стримати наступ московських військ на нашу столицю – Київ. Ці діти майже всі полягли смертю хоробрих і жорстока рука москаля не зупинилася перед тим, щоб пробити своїм багнетом дитячі груди.

Автор цих рядків мав нагоду допитати кілька вояків Студентського куреня, що випадково врятувалися від смерті.

29 січня ввечері до штабу Гайдамацького Коша на ст. Бобриск зголо- силосся кілька учнів, що прохали відправити їх додому в Київ. Це були підлітки від 14 до 16 років з обвітреними червоними обличчями, з задубілими руками, в шкільних убраннях, поверх котрих уже були накинуті звичайні стрілецькі плащі, якими їх прикрила дбайлива рука гайдамаків; юнаки, що розігрілись чаєм, з завзяттям оповідали свій бій. Не можна було добитися від них докладного опису бою, бо вони були дуже зденеровані і змучені. А коли наприкіці почали питати їх, що сталося з їх товаришами по куреню, то нерви одного з них не витримали, і він почав гірко плакати, а кризь сльози чути було: «побили всіх... я бачив, як такий-то був заби-

тий кулею, другого (прізвища не пригадую) заколов москаль, та багато ранених».

З короткого допиту все ж вдалося уявити картину бою. Однак спочатку треба подати відомості про повстанє Студентського куреня та як він опинився на фронті.

На початку січня 1918 року ситуація на нашому північному фронті проти москалів склалася дуже несприяточе для нас. Червона армія під проводом тов. Муравйова розпочала наступ на Україну. До середини січня наші невеликі відділи примушені були відійти аж до ст. Гребінка в напрямку Київ–Полтава, а з боку Гомеля – до Конотопу–Бахмача. Чернігів теж був зайнятий москалями. Червона армія наближалася до Києва. Всі боездатні війська були відправлені на фронт, лише залишилися ті, що були в стадії формування, а саме Гайдамацький Кіш під проводом С. Петлюри та Січові Стрільці під проводом полковника Коновальця. В цей час для охорони Центральної Ради був сформований курень виключно з учнів середніх шкіл та студентів. Обставини на фронті вимагали надсилки свіжих військових частин, а тому з відома Секретаріату у Військових Справах на фронт був відправлений в напрямку на ст. Бахмач цей курень. Тим часом москалі вже підходили до ст. Крути, де студентський курень і мусив прийняти бій. Студентський курень складений, як я це зазначив вище, з молоді, що ніколи не тримала рушниці в руках та не пройшла елементарних військових вправ. Завдяки надзвичайному поспіхові, вояки Студентського куреня були відправлені на фронт у тому одязі, в якому вони ходили до шкіл. Таким чином, з бойового боку студентський курень не відповідав своїмоу призначенню, але ж завзятість його, певно, спричинилася до того, що Генеральний Секретаріат примушений був відправити його на фронт. Треба гадати, що ті, хто посилав студентський курень, були певними, що останній буде чинити в зв'язку з якоюсь іншою військовою частиною, а між тим обставини примусили його вступити в бій на ст. Крути без підтримки інших частин.

БІЙ ПІД СТАНЦІЄЮ КРУТИ

29 січня ешелони червоної армії підійшли до ст. Крути і висадили десант. Певно, червоному командуванню було вже відомо, що якась українська частина зайняла позиції під ст. Крутами і перегороджує їм шлях на Київ. Москалі розпочали наступ. Студентський курень, що займав позицію з обох боків колії, вступив з ними в бій. Це було біля 10-ї години ранку. Мороз доходив до 12–15 ступнів. Місцевість, на якій лежала лава, не давала майже жадного укриття. Юнаки лежали на голому снігу. Шанців не було. Не відкриваючи вогню, москалі широкою лавою пішли на курень. Останньому була подана команда відкрити вогонь. Залунали стріли бойців, які квапливо стріляли, наладовуючи рушниці одубілими руками. Певно, вогонь юнаків, хоч і безладний, наносив москалям втрати, бо їх лава залягла і теж відкрила вогонь. Далі бій продовжувався своїм нормальним шляхом. Москалі перебіжками почали

Бій під Крутами в національній пам'яті

наближатися до лав юнаків. З одного боку до 1000 досвідчених бойців, з другого – не більш 150 чоловік молоді, що вперше була в бою. Розпалені обставинами бою, юнаки безупинно стріляли. Тим часом москалі своїм лівим крилом обходили ріденьку українську лаву. Серед юнаків були вже перші жертви – це забиті, що нерухомо лежали на снігу; чути було стогінраних, але ж юнаки з рідкісною впертістю і відвагою боролися далі. Ніхто з них не думав про відворот, усі продовжували лежати і стріляти в той час, як небезпека оточення була вже явна. Ось і ворожий бронепотяг зробив кілька стрілів і замовк. Тим часом маневр червоних – обхід нашого правого крила закінчився. Відступати було вже запізно. Напівзамерзлі юнаки з великими труднощами володіли мало їм відомою зброєю – рушницею, а ноги, що зовсім замерзли, відмовлялись рухатись. З останніх сил боронилася молодь від ворога, який на короткій віддалі розстрілював її, а, наблизившись, почав колоти багнетами. Біля 15 годин все було вже кінчено і тільки залишилися на снігу трупи юнаків. Майже п'ять годин жменя дітей стримувала наступ тисячного загону ворога.

Трупи юнаків ще довго лежали на полі, аж поки жалосливі селяне не прибрали їх.

Так трагічно закінчився запал українських дітей – послужити своїй Батьківщині.

Скільки треба мати відваги, щирості, аби вмерти в такий спосіб, в той час, коли в Києві тисячі здорових, сильних українців байдуже ставилися до наших бойових чинів. Українські діти сміло і відважно пішли битися з ворогом. Наша молодь у своєму завзятті, любові до своєї Батьківщини випередила дорослих.

Болюче і соромно, що приклад завзяття й самопосягати дали діти.

Ми, українці, не вміємо і мало цінуємо своїх героїв. Історія кожного народу плекає і великою пошаною оточує такі героїчні зусилля своїх кращих синів. Ми ж цього не вміємо робити. Ми, читаючи стару історію, з захопленням довідувались, як цар Лакедемонії (Спарті) Леонід героїчно загинув у Тернопільській тіснині разом з 300-ми своїми вояками від руки сотні разів переважаючого їх ворога Ксеркса. Але ж цар Леонід, хоч мав і малі сили, але то були 300 спартанців, людей, що від колиски вже пізнавали і вивчали військову штуку. Цар Леонід захищав тіснину, а наші юнаки захищали широкі лани й степи України. Вони не були вправлені у військовому відношенні як спартанці, але вони володіли однаковою з ними зброєю – це любов'ю до своєї Батьківщини.

Крути – це українські Тернопіли, і ми мусимо це цінити. Хай пам'ять по наших дітях, що загинули під Крутами, буде незабутня і хай їх смерть буде для нас прикладом, як треба любити свою Батьківщину.

Військова справа. – 1928. – Ч. 2. – С. 5–8.

ІЗ НОВІТНІХ ЛЕГЕНД

Крути–Базар – граничні межі останньої славної визвольної епопеї. В цих рямках відбулася й минулася недавня фаза нового збройного змагання за волю України, за честь нації. Українська козацька зброя уславлена могутньою витривалістю, величчю духа та самопосвятою борців. Військо рідне, на кого спав найбільший тягар у боротьбі, військо українське, що протягом трьох років невпинно кривавилось у нерівному змаганні, склало перед усім світом і перед рідною історією блискучий іспит зі своєї боєздатності, відпорності й витривалости.

Від Крут до Базару перейшла наша рідна Армія довгий кривавий хресний шлях надлюдського терпіння, уславивши козацьку українську зброю такими чинами, як бої за Київ, боротьба під Вапняркою з деникинцями, бої в трекутникові смерти, Зимовий та Листопадовий походи, що з'являються завершенням збройної козацької слави. А безліч наших дрібних, не менш славних боїв?.. Жде ще наша Армія своїх істориків і своїх натхнених співців. Кроввю своєю вона вже записала для рідної історії свої героїчні вчинки, раніш, ніж колись історики описами її трудів уквітчають найблискучіші сторінки історії останнього визвольного змагання. Чин зброї йде попереду слова, й військо свій обовязок уже виконало.

Кривавий шлях Крути–Базар – це суцільний велитенський чин, написаний кроввю самих борців – обовязок і слово залишаються тепер за робітниками пера, які кроваві твори зброї словом, на письмі, для нащадків зафіксують на віки. Треба збирати й заховувати все, все, навіть, найдрібніше, що торкається праці українського війська. Ніщо не сміє бути утрачене для історії. Багато вже дорогих перел розтратилось із кровавого намиста. На нас, учасниках і сучасниках боротьби, лежить завдання стягати, збирати по зернятку, громадити ці скарби для прийдешніх поколінь. Найменші боєві події, характеристики бойців, героїчні вчинки їх, мусять бути записані.

Не менша увага мусить бути звернена й на народні перекази, пісні, оповідання, звязані з боєвою чинністю війська нашого. Особливо цінним і вартим збереження та зацікавлення з'являються в цьому роді памяток героїчні легенди останньої визвольної боротьби. Легенди про нашу блискучу збройну боротьбу мають для народу і для Армії нашої подвійне цінне значіння. Маючи під собою, безперечно, завжди реальну основу, кожна легенда перетоплює той чи інший факт у прекрасний поетичний образ, свиваючи героїв чину ореолом багатирства чи мучеництва. Легенди про чини нашої Армії дають нам змогу глибше розуміти зміст нашої боротьби; в легендах можемо пізнати також, як та наша боротьба зломлюється у призмі масової психики – уяви і свідомости. Через легенди маса виявляє своє певне відношення до якогось історичного факту, висловлює оцінку

Бій під Крутами в національній пам'яті

його, означає свої ідеали. Це – перша велика цінність для нас легенд про останню збройну боротьбу.

А друга цінність. Армія наша дійсно змагалася героїчно. Небагато світових воєнних історій можуть похвалитись такими прекрасними сторінками богатирства, яке виявило військо українське на протязі трьох-річної боротьби. Без упорядкованого запілля, без муніції, без одягу, часто голодні, при постійному хитрому підступі жорстокого численого ворога, оточені зі всіх боків несвідомим, часто навіть вороже настроєним, ще частіш – байдужим населенням, змагались українські козаки і стрільці цілих три роки. І за ці роки, як з першого дня, виявляли зразок витривалості, завзяття, запалу й мужности. Хто примушував, хто гнав їх до бою, на смерть, на муки і терпіння? Чи не була в кожного нашого козака і старшини в більшості добра воля йти до нашого війська – адже уряди наші, треба признатись, не посідали таких рішучих засобів примусу, яким розпоряджали вороги? Відкіля з'явилися ці численні гайдамацькі, запорожські, стрілецькі полки та куріні, коші й загони? Що зірвало лицарство до боротьби? Ніщо ж інше, як власний дух свободи і спадщинної козацької мужности. Почуття гідности й палке бажання свободи врухомило волю нації – військо. Нація вислала у вир збройного змагання своїх найліпших синів, і вони своїми терпіннями довели, що достойні були цієї великої чести. Батьківщини не зраджено. Козак узяв зі власного внутрішнього, можливо, навіть інтуїтивного примусу, зброю, блискав і гримів нею по полях України цілих три роки, поки тяглася боротьба, й лише з наказу влади положив її на останній межі. За ворогом неначе б залишилась хвилева перемога, тяжким чоботом топче він святу чужу землю й тішиться, начеб, з успіху. Чи ж переміг він справді українське військо? Перемоги, здобуті юрбами рабів, гнаних до бою кулеметами, палицями й обманом, не були ніколи певними. Вороги воювали з нами казньонними салдатами й жовнірами – в нашому війську були вільні козаки, нащадки мужнього лицарства. Козакові вибита з рук зброя та духа його не перемажено... Дух цей незломний живе в козакові від віків і час-від-часу являє свою могутню силу в велетенських зривах. Так було за часів Хмельницького, Мазепи, Орлика, так сталося й за наших часів, так буде далі і все, поки український козацький войовничий дух не осягне верха свого самоутвердження. Дарма похваляється чорна криклива згряя начеб нас подолано: духа козацького в нашім війську (кажу ще раз) – не перемажено; його лише хвиливо притлумлено переважаючою зброєю при сприятливих для ворогів обставинах. Кожне ж притлумлення, пресія, тиск лише ще більше витворює в духові козацькому відпорність, пружність та підготовлює його до ще ширшого розмаху. Хай ворог галасує, козак мовчки конденсує енергію, гартує силу свою до нової боротьби. Ось, у чому справжній героїзм і перемога! І це на боці нашої Армії. Про це все свідчать другим своїм боком ті самі легенди про збройну боротьбу. І легенди такі почали творитись в часі життя й чинів нашої Армії. Ці легенди є найбільшим признанням нашому війську й найвищою для нього нагородою.

Вороги для своїх військ установили числені нагороди, порозписували про його перемоги та героїзми в багатьох книжках, набудували маси офіційних монументів. Суєта суєт... Що справді варті в часі, в віках ці нікчемні нагороди – хрести різні й червоні прапори на грудях? Тління!.. Українська Армія не мала індивідуальних нагород, бо годі було в ній шукати окремих видатних героїв; кожний козак був героєм свого обов'язку, тягар якого звалив добровільно на свої плечі. Та й часу не було відшукувати героїв, та й самі герої не думали в запалі боротьби про нагороди. Що для ворогів було особливим якимсь героїством – для українського козака було звичайним ділом обов'язку щодо честі й мужності. Якби в укр. Армії прийшлося кого нагороджувати, то треба було б уже вибирати героїв із героїв. Та не в цьому зараз річ. Автор цього в засаді не відкидає думки про необхідність в армії індивідуальних нагород, як певного стимула для підвищення енергії в чинах, як знаку певного признання. На цьому місті лише зазначається, що таких нагород, де вимикається й удекоровується з маси якась одиниця, укр. Армія не мала. Індивідуальні відзначення мають безумовне значіння для окремих осіб, у загальному ж масштабі героїзму цілих груп – важать не багато, не кажучи вже про означення героїзму цілої армії. До того ж всі такі нагороди дуже короточасні.

Козаки і старшини укр. Армії не мали нагород, зате вся укр. Армія має й буде мати нагороду, якій, по правді, вороги можуть лише заздрити. Це – легенди. З гордістю може сказати рідна наша Армія, що не мала вона орденів, хрестів, прапорів, зате те, що вона має, рідко посідає яка інша армія, взагалі, а ворожі війська можуть на таку розкіш довго ще, як не завжди чекати. Наші хрести – хрести на могилах лицарів, розкиданих по рідних і чужих полях; наші прапори – боєві прапори, овіяні вже безсмертям. Ці наші нагороди належать не комусь там зокрема, а всій Армії, всьому народові, всій Україні, як і безименні козацькі степові могили старих часів, як прапори гетьманів і запорожців, що від них уже й матеріального клаптика не залишилось проте слава їх вічно живе. Українське козацтво наших часів також спромоглося передати живій пам'яті народній свої могили і прапори. Їх Україна не забуде, як не забуде сучасної визвольної боротьби. Хіба це не висока нагорода, не висока честь?.. А найвища наша нагорода?! Немає укр. Армія також і монументів, і розписаних книжок про свої героїзми. І ці нагороди – досить сумнівної вартости, бо звичайно утворюються вони згори, з наказу, й тим значіння їх дуже обмежується. Легенди ж, пісні й перекази народні, які в численій кількості посідає взагалі вся наша воєнна історія, пам'ятники, так би мовити, нерукотворні, вийшли з глибини національного духа, вічно живі й чинні. Хіба ж це не найвища нагорода зі всіх нагород, які лише знає світ? Чи легенди й перекази про героїв старовинних часів, середньовіччя й нових часів не є найліпшою прикрасою історії кожного народу, найліпшим виразником його живої сили й духа? Не мали монументів Спартанці, проте їх знає цілий світ; стерта була з землі Картагена, – проте Ганібаль живе.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Також і кожна найгрубша книжка, написана з перерахуванням усіх фактів, робить далеко менше вражіння на уяву, менше будить до чину, як часом якась коротка пісня чи переказ. Ось хочаб узяти приклади з нашої рідної історії. Багато понаписувано вчених книжок про славу й міць нашої княжої доби, про боротьбу з диким степом, а все ж, найясніший, найживіщий образ тих часів дається вам відчуті зі «Слова о полку Ігоревім» та з пісень і дум татарського лихоліття. А визвольна епопея часів Хмельницького, а героїчні доби козацтва й Запоріжжя; чи не відчуваємо найліпше їх живий дух з пісень, переказів, легенд? Ось, яка велика сила живого слова та викovanого ним поетичного образу! Коли складається про якусь подію пісню чи легенду, це вже певною простягається її життя і спогад про неї у вічність. Для учасників та творців цієї події щастя жити вічно є найбільшою нагородою, яку лише можна досягнути. Такого щастя зучастилася й рідна сучасна Армія, бо змогла до загального великого циклу прекрасних рідних легенд та пісень принести і свою цінну вкладку – то пісні, перекази й легенди, які творилися, творяться й будуть творитися в її честь.

Навожу тут принагідно зміст таких легенд.

І. В бою під Крутами попав до полону разом із другими молодий палкий юнак, син убогої вдови десь із-під Боярки. Страшенно лютували більшовики й немилосердно катували полонених. Забили, нарешті, молодих борців і покинули змордовані тіла їх у скривавленім снігу на полі. Хтось із людей зняв з юнака-вдовиченка закровавлену, подерту ворожими багнетами сорочку, відніс і передав матері. Тяжко тужила й убивалася мати за своїм молодим сином. Не могла по ночах спати, молилась Богу, і все її ввижалася страшна мученицька смерть любшої дитини. Держала перед собою постійно криваву сорочку та росила її гарячими слізьми. І ось, однієї ночі, коли стояла нещасна мати на молитві, почула – відчинилися двері й увійшов до хати син її свіжий і здоровий. Ясні очі сяють життям, але якось дивно відбивають глибоким невимовним сумом... Здивувалася, злякалася і зраділа мати. Кинулась до сина. Скрикнула: «Дитино моя, що з тобою? Що з тобою, чи живий ти, чи мертвий?»... – «Я поліг у бою»... – відповідає стиха син. – «Чого ж ти приходиш до мене? За чим тебе Господь посилає? Невже не маєш на тім світі спокою? По-що лякаєш мене, сину коханий?»... – Заголосила мати. – «Не плач, мамо моя, не плач і не гніви Бога: прийшов я до тебе по свою скривавлену сорочку. Віддай її мені: стаємо бо ми всі, що в нерівній боротьбі полягли під Крутами за правду й волю, на великий суд Божий. Стаю я перед лице святої справедливости, й ця скривавлена сорочка, ця кров моя має свідчити за мене проти ворогів моїх»... Вжахнулася мати; тугою і страхом стиснулося серце її. Сказала мати: Сину мій любий, правду кажеш... візьми свою кроваву сорочку, стань з нею перед Богом святим... Але почекай, візьми й мене з собою: будеш ти кривавою сорочкою своєю свідчити перед престолом Божим правду нашу святу за борців, що впали в бою за Україну... я ж, бідна, понесу перед Бога своє скривавлене серце від всіх матерів нещасних, що в лютій борні цій дітей своїх втратили... Відповів син: Мамо моя,

ходім зі мною, і взяв вдову син її за руку, і пішли. Стало в хаті тихо. Старенька баба сиділа на печі й зі страхом прислухалася цій чудній розмові матери з сином. І коли через розчинені двері повів нічний зимний вітер, зірвалася баба з печі й з ляком скочила на середину хати. Побачила вона: горить на скрині в хаті тонка воскова свічечка перед образом; доли, схилившись до ослону, притиснувши до грудей скрівавлену синову сорочку, закинула мертва мати...

2. Коли розстріляли Москалі наших козаків у Базарі й закопували вже велику брацьку могилу, раптом несподівано вискочив із ями спосеред купи мертвих і поранених тіл один козак. І почав тікати до найближчих хуторів. Кинулися за ним червоноармійці наздогін та не спіймали. Скочив козак між хати і зник, як у воду канув. Розпитували червоні в хуторян, чи не бачив хто збігця з могили. І відповідали сміливо селянки: «І не шукайте, і не глядіть, і не питайте. Не маєте вже ви до нього права. Так йому Бог дав, що він із того світа втік. Він вже не ваш, а наш. Ви його вбили й на цьому кінець. А Бог йому нове життя дав, і до цього вам немає діла». Не слухали червоні. Ходили по хуторських хахах і все шукали запеклі Москалі, і не знайшли козака. А потім ходив якийсь час по околиці той козак і розповідав людям добрим, що послав його з могили сам Бог, що втік він від катівської руки, щоб бути свідком неймовірного, страшного й дикого морду борців наших Москалями; що буде він жити на світі аж до того часу, поки не прийдуть знову местники-козаки. І тоді він їм козацьку могилу покаже й оповість про криваве московське діло. Ходив і говорив той козак, що, як вісник помсти, обійде він усю Україну, оповідаючи про борців за правду, про їх смерть та про неминучу відплату ворогам. І слухали зі страхом люди його грізну мову, і ніхто не міг дивитися в обличчя його, і тільки один голос його чули... Ходив якийсь час близько базарських околиць та по Волині той козак, що втік із могили, а потім унедовзі десь зник, і в безвість за ним слід його полинув...

Гуртуймося. – 1929. – С. 30–36.

«КРИВАВИЙ ХРЕСТ» В 12-ту річницю бою під Крутами, дня 30 січня 1918 р.

Майже рівночасно з 12-тою річницею проголошення Самостійної Української Держави, святкуємо сумну, але теж і – радісну 12-ту річницю бою під Крутами. Крути, це місце, де найкращі сини України кровю і залізом легалізували проголошену кілька днів перед тим, українську державну самостійність; це місце, де гарячий порив палких юних душ, вперше поставив у правильну площину будівництво нашої державности, в площину завзятої, твердої, жертвенної боротьби з ворогом; Крути, це

Бій під Крутами в національній пам'яті

краєугольний зруб нашої державної справи, твердо мурований – кровю власною і власними кістками.

Радісні але й страшні часи переживала тоді молода Українська Держава. Радісні тому, що здійснилась думка довгих поколінь про власну Державність. Страшніж вони тому, що в той-же час, споконвічний ворог України, московсько-більшовицька орда, мов голодна саранча сунула на Україну, руйнуючи й плюндруючи все на своїм шляху. Але ще більш страшні ті часи тому, що в обличчя своєї великої історичної години, народ наш не доростав до висоти завдання. Та грізна хвиля вимагала, щоби при кермі нашої визвольної справи стояли цілі мужі; люде здібні велику державну раду радити та її в чинах здійснювати. Але не багато було в той час таких Українців, що здавалиб собі справу з величі і покликання години. Мало було таких, щоб вже тоді знали, що держави будується не мітінгами і розбещеною революційною фразою, не забавою з мотлохом пущеним на вулицю, але, що держави будується суспільною дисципліною, послухом, посвятою, жертвенністю, твердою нещадною силою, кровію і залізом.

Це був страшний час, коли наша суспільність захлистувалась чадом всякого рода соціалізмів і паціфізмів; час, коли то нашу справу дочіплювано до експресного поїзду вселюдського поступу і гуманности; час, коли то наша грушівщина вирішила, що воен більше не буде і не повинно бути і почала розформовувати і по селах розганяти – самочинно зорганізовані українські збройні дивізії.

В той час було у Києві около 20.000 старшин і маси мітінгуючої салдатні, мужва як дуби, але все це підкошене і розложене трійливим подихом московської революційної свободи. Якесь дивачте обезвладнення опанувало тих висвободжених людей; вони не рушилися і не зорганізувались до чину, навіть тоді, коли в столицю вдарила тривожна вістка:

Муравйов йде з ордою на Київ!

Тільки одна молодь українська не мала жадних вагань. З поміж тих десятків тисяч озброєної маси, тільки наші київські діти знали силою інстинкту, що в таку хвилину треба робити. Тільки оті хлопці, що не вміли навіть з крісом обходитись, знали, що обовязок хвилі зове всевладно, станути в обороні границь власної держави. Ось так, протягом *двох днів* зорганізувався студентський курінь, який складався зі студентів вищих шкіл Києва, з учнів вищих клас Гімназійних і малого гуртка лікарських помічників.

Два тижні пізніше, по приспішенім закінченню курсу військової практичної науки, студентський курінь вирушив на фронт і затримався на ст. Крути.

27 січня, студентський курінь окопався по обі сторони залізничного шляху між ст. Крутами та Плісками. У ночі з 29 на 30 січня наступаючі москалі підійшли до самої передової лінії. Рано 30 січня, розпочато сильний обстріл. Розпочався завзятий бій, перший більший бій за час найновішої московсько-української війни, святий кривавий хрест, яким українські діти, перші перед усіма, освячували Відродження Держави.

Згодом московсько-більшовицька орда пішла густими кольонами в наступ на багнети. 200 наших юних воїнів, без боєвого досвіду, але з душами лицарів, стримували наступ 5 тисяч москалів регулярної армії. Переважна частина Москалів це були – балтійські матроси.

Помимо геройського спротиву нашої частини, ворог почав перемагати. Студенський курінь, поділившись на три Групи, почав відворот. Тяжкий був шлях відвороту; москалі оточили курінь щільно стиснутою підковою і коли курінь наблизився до ст. Крути, побачив, що вона теж занята – москалями. Це був початок кінця.

Тут вони зістали оточені ворогом і всі до одного посічені оскаженими матросами. Друга частина почала відступати на село, де рівнож була оточена москалями і після короткого, але зайлого рукопашного бою, ціла попала в полон. Здорових 27 студентів по довгих звірських знущаннях розстріляно, а 7 ранених відправили на лікування до Харкова. Тільки третя Група в кількості 40 людей, що відступаючи трималась залізничного шляху, обійшла ст. Крути і під сильним обстрілом ворога дібралася до свого поїзду.

Пізніше, по звільненні України від московської орди в 1918 р. тлінні останки поляглих під Крутами перевезено до Києва і поховано на Аскольдовій Могилі.

Всі полонені були замучені в нелюдський спосіб. Вигляд викопаних трупів був страшний, вони настільки були знівечені, що багатьох таки не вдалось розпізнати.

200 молодих героїв лягло під Крутами, під Термопілями української збройної слави. В мітінгуючій столиці, дуже мало було таких, що вмівби поробити висновки з цього факту – що Україна проголосила себе – державою. 8000 орди Муравйова опанувало Київ, в якому були десятки тисяч вояцтва, велитенські запаси зброї й муніції, численна артилерія. Зброя лежала на землі. Але не було духа, щоб вмів її зі землі підняти. Коли більшовики заняли Київ, вже першої ночі розстріляли 1000 старшин. Потім більшовики йшли і як колись монголи, брали місто за містом, нищили хутір за хутором, без цього, щоби міста оті й хутори вміли обєднатись та zorganizувати спротив. Народ ще не був Нацією.

Націю українську почали творити Герої під Крутами. Юні душі, дурні діти, яким в душах звеніла легенда і наука історії:

Держава будується тільки кровю і залізом!

Український голос. – 1930. – 2 лютого.

БІЙ ПІД КРУТАМИ (В 13-ту річницю)

«Чужинче! Іди й скажи Спарті, що ми тут лежимо, вірні її найвищому приказові!» – такий напис пишався на могилі спартанських борців. Ви знаєте про Термопілі, цей славний бій спартанського короля Леоніда з трьомастами Спартанцями проти многотисячних когорт перського наїзника. Було це 480 р. перед Христом на землях соняшної Геляди...

Термопілям судилось повторитися ще другий раз в 1918 р. на розлогих степах золотої України. Ці другі Термопілі, це бій під Крутами, а Спартанцями в ньому були українські студенти.

Нав'язуючи нитку споминів з цею, вже більш, як десятку літ від нас віддаленою подією, ми відчуваємо психічну зціпленість з тими, які лежать на тих далеких Чернігівських полях. Нас лучить з ними традиція, могутий чинник розвою всіх сильних суспільних організмів.

Бій під Крутами представиться нам у цілій своїй величі, повноті й красі – зарівно моральній, як і фізичній, і тільки на тлі еволюційного процесу розвою збірної української психіки від раба-малороса до вповні самоосвідомленого Українця-соборника й на тлі сучасних фізично-політичних обставин. Процес еволюції психіки позначився в історії наших визвольних змагань незатертим п'ятном чотирьох універсалів і їх окончним завершенням, актом Злуки з дня 22 січня. На цьому тлі зможемо відтворити ясно контури монументального чину Нації.

Щоб побачити й зрозуміти еволюцію психіки, гляньте на отсих кілька мініятурних картин, вирваних з калейдоскопу подій, кілька наймаркантніших моментів, кинутих, немов на ленту фільми. Хай ваша фантазія мережить картини, над якими читаємо надписи: Паде царат; березневий переворот у Москві; утворення Центральної Ради в Києві; свято Вільної України – або перші дні захлипування волею; перший Український Конгрес – маленьке пояснення до тієї картини: його ціль забезпечити автономію в новім федеративнім ладі Росії; далі: перший військовий з'їзд; перший селянський з'їзд і завершується перший період розвою: дня 9, червня 1917 перший Універсал...»Український Народ! Нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю! Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати ладу в нас... то ми самі повинні»...

Це не: «ми хочемо творити», а: «нас приневолено!» Шкаралуца рабського призвичаєння: «хай нами опікуються...» кричить голосом проводу: «нас приневолено!...»

Але ідім дальше! Хай далі крутиться фільма: 75-тисячна маніфестація укр. робітників і вояків у Петрограді; Центр. Рада між двома вогнями: з одного боку російське правительство, хоч безсиле, але гарчить; з другого боку грозить їй залив народної стихії, який затопить її, перейде понад нею, розтrophить... І щоб успокоїти Скиллю й Харибду, в липні проголошено

другий Універсал. В нім говориться про «згоду з російським Тимчасовим Правительством, про порозуміння з нац. меншинами...» – Другим Універсалом проголошено угоду. – Це тільки передишка – віддих – час для закріплення здобутих позицій. Ось далі картини: криза в Генеральному Секретаріаті; Українські Установчі Збори; заграва більшовицької революції на Україні; бандитизм – «волею треба було також вміти користуватися, від волі до анархії тільки один крок». – Повстання «Вільного Козацтва». – Картини чергуються ще швидше: з'їзд губернiальних комісарів; з'їзд народів у Києві; упадок «героя революції» Керенського; – Ленін-Ульянов-Ілліч: Третій Всеукраїнський Військовий З'їзд – і звершується третій період розвою: 20 листопада проголошено третій Універсал; «Народе Український!.. Тяжка і трудна година впала на землю російської республіки... во ім'я рятування всієї Росії...» і т. д. – кінчився цей уже третій універсал відомим вже нам акордом: «...Іменем Народньої Української Республіки в федеративній Росії, ми... і т. д., які дадуть великій і знеможеній республіці Росії здоровля, силу і нову будучність!»

Отже во ім'я рятування російської республіки, проголошено Українську Народню Республіку, але про цілковите відірвання України від Росії говорилося ще тоді як про контрреволюційну пропаганду. Далішні події завирували вже в божевільнім темпі. Змора безвладдя зависла над Україною, а знутри розсаджувала її більшовицька пропаганда. І з невимомною послідовністю звершився четвертий етап розвою психіки. 22 січня 1918-го проголошено четвертий Універсал, мовою і змістом такий далекий від усіх попередніх: «Народе України! Твоєю силою, волею, словом утворилася на українській землі свободна Українська Народня Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю і право робочого люду!.. Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою Укр. Народу...» Це вже мова не раба, а пана, свідомого своїх прав і сили, свідомого, що тільки власний меч і кров зможе і мусить берегти державу.

П'ятий етап розвою звершився рік опісля 22 січня 1919, на Софійській площі проголошенням соборності всіх земель України. Між четвертим і п'ятим періодом отсеї психічної революції дня 30 січня 1918 р. найкращі сини України в бою під Крутами кров'ю своєю легалізували її самостійність. (Тут помилка: 29 січня. – І. Ільєнко).

Учасники бою під Крутами була молодь. У процесі творення психіки справжнього Українця була вона тим безнастанним ферментом, тим чинником, який приспішував цей корисний процес. Кожна молодь, не маючи вкорінених – просто зрослих з психікою старших і їхнім способом думання – партійних привычок і поглядів, дуже легко оцінює користі чи небезпеки, які загрожують цілому народньому організмові при зміні суспільно-політичних обставин. У неї немає ще наверствовання отих шкаралущ ріжних політичних, партійних, світоглядних привычок, які старшому громадянству не дозволяють примінитися до питомих, нововитворених обставин. Маючи при тім велику дозу ідеалізму й творчої енергії, ця прикмета

Бій під Крутами в національній пам'яті

молоді є дуже цінною в рішачих моментах, коли валяться старі світи й серед катаклізму творяться нові цінності. Так усе було, що витягаючи висновки з життя батьків, молодь творила нові епохи. «Так і тепер, – каже один з учасників бою під Крутами, – студенти не роздумуючи покинули свої родини, покинули стіни рідної almae matris; ніякі вищі партійні інтереси не наказували їм лишатися в запілля». Молодь з першим ментом, з першим днем української революції відчула й зрозуміла вагу хвилі. Ніякі автономії, федерації, союзи не затемнювали її погляду, безконечно ясного погляду на остаточну мету визвольної боротьби. Молодь не могла думати категоріями офіційного проводу: проводу, може й заслуженого для нації, але зневіреного й розчарованого, який в цілості потопав у теоретичних міркуваннях про соціалізм. «Українській національній революції віддало українське студентство всі свої сили; студента-Українця можна було побачити скрізь; він усюди навчав, пояснював, організував, провадив». І при відповіднім веденню справ проводом, котрий в першу чергу був би організував мілітарну силу, – цю одиноко певну запоруку побіди, – український студент був би відіграв свою велику роль як інструктор, провідник і організатор більших і менших клітин державного устрою нації. Та не довелося! Українського війська не було! Його роз'їдала агітація таки ж самого проводу. Український студент мусив ухопити кіса. – Не в тому трагедія, що під Крутами згинули студенти. Вони такий же сам «канонен-футер», як і інші. Трагедія в тому, що за ними, як за найкращою еманациєю нації не було мас. Вони не повели на списи за святу правду тих мас, які були б напевно пішли, як хотіли іти, але до цього не ззивав їх і не організував їх провід. (Декілька даних про життя української молоді в час революції знайде читач у Б. Монкевича «Бій під Крутами», «Поступ», Львів, 1929, ч. 2).

З черги перейдемо до короткого нарису фізично-політичних обставин у переддень бою. Актом з 22 січня проголошено самостійну Укр. Нар. Респ. На це більшовики відповіли утворенням більшовицького уряду в Харкові й наступом більшовицьких військ під ком. б. жандарм. полк. Муравйова. Одна армія під командою Єгорова йшла по залізниці Харків–Полтава–Київ; друга під командою Ремигова посувалася в напрямку Курськ–Бахмач–Крути–Київ. Крім того, з боку Жмеринка–Козятин наступали здеморалізовані частини російського гвардійського корпусу. Так довкруги Києва творилося тісне, щораз то вужче, залізне кільце. А тим часом українська влада зовсім не думала організувати війська – мілітарної сили. Ось слова учасників: «Треба було творити військо – підвалини цілої державної будови. Але укр. влада більше цікавилася військом не як збройною силою, а лише як сконцентрованою масою людей, яка була добрим ґрунтом до агітаційної праці й насаджування соціалізму. Українське Правительство опинилося майже безборонним з відкритими кордонами держави». А дальше факт, який найбільш зацофаному, сучасному Українцеві видався би злочиним супроти держави: «Наказом нашого військового міністра ще в половині грудня оголошено загальну демобілізацію української залоги столиці». І на протязі

кількох днів демобілізувалися українські частини, повинуючись приказові, а збільшовичені остали в повнім складі із своїм ворожим настроєм до української влади. «І вже в останній мент, перед лицем небезпеки, наш уряд кинув розпучливий клич до всіх, у кого ще жевріла в серцях надія, в кого ще не опали безсило руки. Видано відозви до слухачів Народнього Університету, до П. гімназії і взагалі до українського елементу шкіл, стати зі зброєю в руках на захист українських кордонів». І молодь відразу зголосилась на цей поклик.

Ось так змальовано коротко тло бою під Крутами і його учасників. Тло психологічної еволюції й сучасних політ.-фізичних обставин. Ще раз годиться підкреслити, що тільки на тому тлі зможемо відтворити дійсно правдиву картину отсього світлого чину. Бо з погляду сучасної військової техніки, з погляду сучасної військової стратегії, бій під Крутами не має особливого значіння. Зате моральна його вартість, моральна сила далеко виходять поза рамки сучасності.

Література про «Українські Тернопілі» незвичайно вбога. Аж боляче, що після десятків літ тільки кілька незначних спроб. Навіть дата самого бою не означена, не говорить вже про імена героїв, кількість учасників... Ось усі джерела з цієї області історії наших визвольних змагань: 1. Дмитро Дорошенко: «Пам'яті тих, що полягли під Крутами» на ст. 73–79 в брошурі: Давний Роман: «Про Січових Стрільців», Бібліотека «Чорногора», Відень, 1921. – Ч. 1. 2. М(онкевич) Б(орис): «Крути», Календар «Червоної Калини», 1923 р. (передрук з «Трибуни»). 3. Л. Л.: «Спогади про події під Крутами». – Літ. Наук. Віст. – Львів, 1926. – Кн. IV. – С. 309–313. 4. Крезуб Антін: «Українські Тернопілі» Л. Н. В.– Львів, 1928. – Кн. II. – Ст. 105–109. 5. Назар Гнатюк: «Герой з-під Крутів» – Л. Н. В.– Львів, 1928. – Кн. IX. – Ст. 17–19. 6. Удовиченко О., генерал: «Загибель студентського куреня під Крутами» – «Військова справа» – Париж, 1928. – Ч. 2. – Ст. 5–8. 7. Борис Монкевич: «Бій під Крутами» – «Поступ», Львів, 1929. – Ч. 2. – Ст. 59–65. 8. «Молоде Життя» – орган Укр. Пластового Уладу, 1928. – Ч. 1–2. 1929. – Ч. 3. 9. «Укр. Голос» – Перемишель, 1930. – Ч. 4.

Стільки всього за цілих 13 років! Ані одної книжечки, ані одної брошури для мас, для спопуляризування Крутів, для витворення легенди! Про святочні академії в річницю бою відомо нам, що такі свята улаштували Старші Пластуни. «Крути», це куренне свято «Лісових Чортів» Ш. Куреня У. У. С. П.

Користуючись вище поданими матеріялами (всі цитати тієї статті взяті з тих джерел) – одиноко доступними під сучасну пору, відсвіжим у 13-ту річницю пам'ять про «одну з великих трагедій нашої визвольної боротьби, яка стала нашою гордістю» – (Удовиченко).

Питання про генезу Студентського куреня, що згинув під Крутами, не можемо вирішити із-за браку матеріялів. У київських архівах безперечно знайшли б чимало даних про Крути (передовсім тогочасна преса), але використання їх жеде ще свого часу. Ми можемо навести тільки два голоси в тій справі: (генерал Удовиченко О.) «...В цей час для охорони

Бій під Крутами в національній пам'яті

Центральної Ради був сформований курень виключно з учнів і студентів. Обставини на фронті вимагали надсилки свіжих військових частин, а тому з відома Секретаріату у військових справах на фронт був відправлений в напрямку на станцію Бахмач цей курень...», а далі цей сам свідок говорить: «...29 січня ввечері до штабу Гайдамацького Коша на ст. Бобрік зголосилося кілька учнів, що прохали відправити їх у Київ. Це були підлітки від 14–16 років з обвітраними червоними обличчями, з задубілими руками, в шкільних убраннях»... Виходило б, що крім «куреня охорони Центр. Ради» – який хіба ж був у військових одностроях, – в бою під Крутами брали участь ще й інші студенти й ученики київських шкіл. Погляд цей підтверджують отсі слова учасника бою під Крутами – сотника Бориса Монкевича: «... Народний Університет закладає в себе Курень Студентів Січових Стрільців під проводом сотника Тимченка. В цей курень записується багато учнів П. ім. Кирила й Методія гімназії (так н. пр. 7 і 8 класа майже всі учні), записуються студенти Володимирського Університету, учні гідротехнічної школи, учні київської – тоді вже українізованої – лікарської школи...» Ясно, що велика частина тієї молоді до цього часу не мала нічого спільного з крісом. Постаті цих юнаків – це найкращі приміри героїзму української молоді.

Стільки, читачу, відомо нам про цей героїський курень. Дальші дані про кількість учасників, про перебіг, час бою... подаватимемо за споминами сотника Б. Монкевича, як найбільш авторитетними, хоча вони частинно суперечні з даними інших мемуарів.

Дня 27 січня одержав Курень Студентів Січових Стрільців від командного складу першої військової школи наказ виступати в похід. Курень начисляв до 250 люда. Вирушив він о 11 годині вночі 28 січня зі станції Київ П. Настрій серед учасників був бадьорий і веселий. Скрізь по вагонах лунала пісня й сміх. Однак виряд цього куреня в похід не відбувся правильно. Багато стрільців не мало порядних крісів, а більшість не мала достаточної кількості набоїв. Це все були грізні наслідки того безладдя, що мов повинь заливало вже тоді Україну. 29 січня о 4 год. рано зупинилися на станції Крути – лінія Бахмач–Конотоп. Тут злучилася з ними горстка гайдамаків, що після Макошинського бою відступила на Крути перед переважаючими силами ворога. Команда рішила звести бій тут біля ст. Крути й цілий день 29.І стрільці приготовлялись до зустрічі ворога, який наближався від сторони села Пліски. Копано окопи й висилано розвідки. Найбільше напсував крові більшовикам у тому дні сотник Лощенко, або, як його називали козаки: «старшина в жовто-блакитному кашкеті», він удачно нищив ворога, під'їжджаючи часто під саму ворожу лінію на імпровізованім бронепотягу з одним козаком, маленькою гарматкою і кулеметом. Минув перший день і ніч тривоги й вичікування в мокрих окопах. Настав день 30 січня – вогкий, похмурий, непривітний. Це була середа. О другій годині з полудня донесла розвідка, що більшовики наступають. Засурмили тривогу. «Висипай в лінію!» – впала команда, й вірні сини бацьківщини підняли в своїх невправлених долонях кріса на ворога. А рівночасно – який

сором і ганьба! – штабний поїзд утік зі стації. На щастя, ніхто не запримітив цього нечувано-ганебного вчинку старшин. – О год 3 і 1/2 більшовики попрямували сильний наступ – розгорівся бій! Наступали «магроси Балтійського Флота» і майже всі були п'яні. Шість тисяч червоної гвардії проти 300 укр. Спартанців! Не нам описувати змагання героїв; їх чини хай оспіває український Гомер! – Бій тривав до пізнього вечора.

Вичерпані, слабі чисельно, без власного проводу лягли на чернігівських полях Каменярі Вільної України! Заледве кільком вдалося уйти смерті.

27 студентів попало в полон. Над ними дико знущалися більшовики і на другий день розстріляли, а трупи їх заборонено ховати селянам.

7 ранених відправили більшовики через помилку в Харків, і вони спаслися. З імен героїв, що впали під Крутами, відомі нам тільки три. Д. Дорошенко пише: «...я знаю Володимира Шульгина, Миколу Лизогуба, Поповича ... другий може знає більше...»

Так принесено в дні 30 січня 1918 р. на вівтар Самостійності України дорогоцінну і найчистішу жертву. Якщо у вас коли-небудь розбуджував пошану мужній подвиг Леоніда, то оскільки безмежним п'єтизмом мусить наповняти вас сам спогад про битву під Крутами, про Українські Тернопілі!

Між подією з 480 р. перед Христом у провалі Тернопілів і чином з 1918 р. по Хр. на широких Чернігівських полях під Крутами така велика аналогія. І тут і там два вожді; там Леонід, тут Відвічний Дух Нації; і тут і там горстка Спартан проти сліпої, темної навали варвар; і тут і там геройська смерть, безсмертний чин; і тут і там знайшлися свої Ефіяльти! – В нашій визвольній боротьбі Ефіяльте, це не індивід, а збірна одиниця. З цілого штабу, що соромно утік з-під Крутів, поки що відомі нам і збереглися для історії два імені «героїв»: Носенко і Тимченко. Перший з них це ренегат-малорос. Спершу був начальником Юнацької школи в Києві й сотником Генерального Штабу. Після битви під Крутами цього «народнього вождя» навіть не вдалося потягнути до відповідальності, зглядно розстріляти при нагоді, як собаку. Один з мемуаристів – Назар Гнатюк – згадує, що деякі (живі) юнаки-учасники бою під Крутами хотіли відвідати його, але він шез. Після гетьманського перевороту він стає командантом повіту Липовець, де «для добра України» розв'язує відділи «Вільного Козацтва». Закінчив свою кар'єру цей «герой», як можна було сподіватися, як російській офіцер денікінської армії. Про другого зрадника довідуємося тільки зі споминів сотника Б. Монкевича, що звався він Тимченко й більш нічого. – Тут насувається болюче питання про наш провід, наших вождів, про фахівців... «Найбільша посягата, найвищий патріотизм були нам часто, як це було й під Крутами, ні при чому, бо ті, що мали вести, соромно втікали...» (Назар Гнатюк). – В першій хвилині та справа може видатися болюче-трагічною й соромною для Нації, коли уважити, що це був «наш» провід. Приглянувшись ближче, ствердимо, що так мусило бути.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Провід дуже часто не був українським, не почував себе тілом й душею від одного пня, а часто це були вовки в овечій шкірі, провокатори, що саботували нашу справу... І ясна плівка з того консеквенція, що мусимо бути незвичайно обережними у виборі провідників, бо в майбутньому будемо ще більш виставлені на провокацію, яка підриватиме в очах мас авторитет проводу!

По звільненню України в 1918 р. від більшовиків рішено відшукати й похоронити в золотoverхому Києві тлінні останки жертв Укр. Термопіль. Похорони відбулися на кошт держави, при великому здвизі народу, й тривали цілий день. Це був прегарний весняний день, як Україна ховала в своєму серці своїх гордих Спартан. Кілька вагонів застелено густо трупами. Батьки й родини розпізнавали своїх близьких. Це був до глибини душі потрясаючий вид. Віднайдено не всіх. Деяких невідомо де розстріляли більшовики, інших потайки похоронили селяни. Всі полонені були по-звірськи замордовані. Декілька трупів взагалі не розпізнано, так страшно були знівечені. – Похоронні обряди покінчилися вже пізно вечером, як багрове сонце сіло за Дніпро. Всіх похоронено в спільній братській могилі над кручею Аскольдового кладовища, звідкіля простягається далекий вид на Чернігівщину, оту Чернігівщину, де Крути, де місце безсмертного, славного чину їхнього героїського життя!

На полях Чернігівщини – під Крутами мав стати великий пам'ятник, здвигнений цілим народом як видимий символ безсмертного чину. До сьогодні його нема! Його здвигнемо ми у формі всенароднього культу Українських Термопіль, цього культу, з якого нація зможе черпати безсмертні, життєдайні соки!

Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 2. – С. 2–6.

Учасник

КРУТИ (Свято української молоді)

В неділю 7-го сего місяця українські студентські організації у Львові уладили святочну академію для звеличання пам'яті 300 студентів й учеників середніх шкіл Києва, котрі погибли під Крутами в боротьбі з більшовицькою навалою 30 січня 1918 р.

Академію уладжено у великій салі Народного Дому, де тепер театр Ріжнородностей. Вже пів до 12 почала напливати до салі українська молодь обох полів.

Займають переважно галерію і задні крісла, бо дешевші. о 12-й год. мала зачатися перша точка програми. Галерія повна, саля виповнена лиш до половини. Оглядаюся, чи багато старшого громадянства прибуло на це

свято молоді. Шукаю очима і знаходжу лише кільканацять і то не чоловік батьків народу, лише тих сірих. Питаю себе, чому воно так? Не нахожу відповіді. Звертаюся до свого сусіда, одного львівського відомого діяча. Він пояснює: «Та це для молодих, старших се, мабуть, не цікавить!». «Ось воно як, – думаю. – То се, що наша молодь вважає святом, се, що 300 юнаків показало своїм наслідникам, як треба любити Батьківщину – це для батьків стає незрозуміле і нецікаве?.. Та коли до Львова приїхав більшовицький агітатор Скрипник, то притьмом і тельмом збіглися витати дорогого гостя. А той дорогий гість їм в очі їх власних дітей, котрі кров свою проливали в обороні Рідного Краю, назвав бандитами!.., і патріоти далше говорили з дорогим гостем... Такого браку почуття національної і особистої гідности, здається ще не занотувала ніяка хроніка Галицької Землі...

Перша точка програми зачинається з півгодинним опізненням. Мабуть чекали на старших. Та не дочекалися... На естраді появляється студент Янів. Говорить про 300 лицарів абсурду, які без фахового проводу, без військового знання пішли в бій з шістьтисячною ордою пяних червоних матрозів. Властиво вони мали провід. Ними командували офіцери Носенко, Тимченко й ін. Та це були малороси і вони в критичній хвилині ганебно втекли з поля бою, полишаючи 300 дітей товпі роззвірилих матрозів на поталу... І так прийшли українські Тернопілі. Ще більше ніж Тернопілі, бо там були вояки, вправлені у воєнному ремеслі, а тут – діти! Бесідник оповідає далше, що наші студенти вже від кількох літ в річницю Крутів переводять однодневий піст, формальну голодівку. В промові пробивається подив і звеличання 300 україн. Спартан. Слухаю уважно, чи не зазвонить з уст молодого промовця також заохота до повседневної, тяжкої праці над собою, щоб колись скріпити свою суспільність. Не було тої нотки. Можливо, що вона йому не підходила до його способу й тону промови. Та, на мою думку, придалася б хоч згадка. Бо лише героїзм дрібного будня разом з героїзмом великих діл і великих жертв в рішаючих хвилинах творять краще майбутнє.

Слідують інші точки: продукції студ. хору Бандуриста, відчит студ. Романенчука про бій під Крутами, сольоспіви панни Согорівної і два живі образи. Хор Бандуриста під дірігентурою проф. Вахнянина голосово добрий, одначе не зіспіваний. Відчит студ. Романенчука, відчитаний слабим голосом і без декляматорських вальорів, не зробив такого вражіння, яке повинен був зробити своїм змістом й образівістю подій. Багато в нім було зайвих міркувань, через що відчит рішучо занадто довго протягнувся. Три пісні знаменито виконані п. Согурівною: 1) «їхав стрілець на війноньку», 2) «Ой нагнувся дуб високий» і 3) «Засумуй, трембіто», своєю простою мельодією і дійсно мистецьким виконанням дуже добре підходили під настрій цього свята. Публіка надгородила п. Согурівну довго невмовкаючими оплесками. Особливо остання пісня про те, як зівяло Галичанам сорок тисяч цвіту, відспівана з глибоким чуттям, зробила велике вражіння. Два чудово виконані символічні живі образи, змістом, символікою і формою достроєні до свята, завершували його програму.

Це свято Тернопілів української молоді насуває радісні і сумні рефлексії. Радісні тому, бо молодь має вже близький, з недалекої минувшини ідеал безкорисної, геройської любови і посвяти життя в потребі Батьківщині. Його значіння тепер і для майбутности вона вже очевидно відчуває. Сумні рефлексії тому, бо це свято виказало, яка пропасть байдужности ділить молоде і старе покоління. Се два окремі замкнені світи, які себе не розуміють. Засипати цю пропасть: виробити у молоді також культ героїзму будня, а в старших зрозуміння душі молоді це чергове завдання тих, що здають собі справу з цього.

Свято робило вражіння приемне і підбадьорююче. Такі імпрези повиннося уряджувати скрізь по цілім нашім краю, бо се свято дало би знамениту нагоду, освідомляти наш нарід про страшну більшовицьку небезпеку. Такої безоглядної різні дітей, яку урядили більшовики під Крутами, не було ні в однім краю за весь час великої війни і всіх революцій. Таку різну уладилиб ті безбожні нелюди й тут, якби допуст Божий допустив їх сюди. Се переконання треба понести в найдальші закутини нашої Галичини, Волині и Закарпаття.

Нова Зоря (Львів). – 1932. – 11 лютого.

Володимир Михайло Янів

В ЧОТИРНАЦЯТІ РОКОВИНИ ГЕРОЙСЬКОГО БЕЗУМСТВА (Вступне слово виголошене 7. II. 1932 р. у Львові на Академії, присвяченій вшануванню пам'яті бою під Крутами)

У житті гуртів, суспільностей чи націй бувають іскри, які раз жевріють і розгоряються, раз погасають і ледви попеліють – то знову грань спалахне живим огнем, то огонь розвинеться в стихійну пожежу.

Цими іскрами є життєтворчі ідеї, а гранею людські душі. Сама ідея живе так довго, як довго живе бодай один її носій, пророк чи поет.

Був час в українській історії, коли догоряла вже грань, попеліли ледви іскри. Було це на сумежу двох епох української історії, по сумерку української самостійности й перед світанком відродження, на сумежу двох століть, в 1800 р. Здавалось, що українська державна, ба що більше, національна ідея згине; нація поступенно перемінювалась в етнографічну масу з деякими культурними надбаннями, в племя з регіональними звичаями, в складову частину другого народу.

Тоді великий Шевченків Геній бив у дзвін тривоги, роздував наново попеліючі іскри, і вратував націю, але його кличі ставали лише поволи зро-

зумілими. Тому минуло багато часу від боевого проголошення: «Вставайте! Кайдани порвіте!» до спроб реалізації цього клича, а навіть до ясного його поставлення. Психіці подавляючої більшости ближчими від Шевченкового клича були гимни: «Боже! Царя храни» й «Боже! буди покровитель», як блищою була ідея подвійного патріотизму, чим ідея самостійності. Народ ділився на Українців – Росіян, завзятих ворогів Австрії й на Українців – Австрійців, завзятих ворогів Росії.

Тому то в перших державних актах Української Республіки читаємо про журу на долю чужої російської держави. Приступається до творення Укр. Республіки Во ім'я ратовання всієї Росії, тому то в час можности творення своїми руками своєї долі не стало в нас спонтанної охоти до цього, а нас приневолено, щоб ми самі творили свою долю, як читаємо в першому універсалі. Тому то змарновано дорогий час від 9 червня 1917 р. до 22 січня 1918 р., коли творці мусіли додумуватись до ідеї самостійності, зачинаючи від порозуміння з центральним російським урядом про забезпечення долі національним меншинам, через автономію й через федеративну Республіку.

Як далекою була наша психіка від психіки хоч би наших поневолених сусідів, яким просвічував у кайданах золотий сон про могутність Польщі *od morza do morza*, не говорячи вже про кличі Німців, які шукали собі *Platzchen an der Sonne*, Москалів, які змагали, щоби всі словянські ріки потонули в однім російським морі, Англіїців, які казали своїй батьківщині володіти над морями чи вкінці Австрійців, які казали Австрії *imperare orbi universo* – приказувати світові цілому. Рабська вдача Українця не могла уявити собі цього розмаху, цього гону на вершини.

Змінити цю психіку могла лише пожежа світового огню, лише криваві етапи: Маківка, Лисоня, Чортків. Але найкращим рубіном серед цих жемчугів з крові, смерті й болю був бій під Крутами, якого пам'ять сьогодні святкуємо. Це знову вперше від століть історію України захотіли творити лицарі абсурду, які не злякались, що проти них ціла орда, а що їх лише горстка, що їм згори призначено було спалити себе на жертвенику Нації, що їм не всміхається перемога. Це вперше не стало в них міркувань так частих в нас підчас війни й по ній аж до останнього чісу про гарматне тіло й про жир для гармат, про те, кілька тисяч чи мільонів карбованців, золотих чи долярів варте одно людське життя! І слушно, бо їхнього життя, як життя всіх героїв мільонами не оплатити. В цім же й суть жертви. І сьогодні не дамо собі відповіді на ограничене, плоске питання, що було би, якби тих триста повних енергії юнаків не вкрила темна могила, а якби вони мали змогу розвинути крила до ширших льотів – на всіх ділянках громадської роботи. Сьогодні усвідомимо собі лише цим питанням, кілька вкритої енергії міститься в могилі героїв зпід Крутів, бож знаємо про закон всесвіта, що енергія даром не пропадає. Сьогодні усвідомимо собі лише на цім прикладі наші завдання супроти Майбутнього Нації.

Бо чи вилловлюючи гомін, що несеться зза кордонів, не чуємо й одної скарги, глухого стогону, який добувається зпід могил героїв: «А хто нас

Бій під Крутами в національній пам'яті

заступить, як по всій Україні сурми – труби заграють? Хто сяде на борзі коні й стане боронити границь Батьківщини? Хто стане до бою з пяною ордою червоного Кремлю? Хто стане черговим кривавим етапом?»

Чи, клонячи голови перед великою жертвою, не віддамо найкраще пошани великим Лицарям, коли обіцяємо: «Спить хлопці! спить! Вже є Ваші месники! Вже росли нові лицарі абсуду! Вже ждемо хвилі коли зможемо розправитись зі шаліючим терором».

І те, що проти 6.000 магросів балтійської фльоти не завагалось виступити триста українських юнаків, це вважаю першою причиною, чому бій під Крутами буде для України найдорожчим жемчугом в її історії. Згинули, коли лише вратувати захитану національну честь.

А другою причиною це те, що під Крутами скошено 300 найкращого цвіту українських родючих степів, під Крутами згинув студенський курінь, згинувло 300 студентів і учеників вищих гімназійних клас.

В цей спосіб історія студенського руху дійшла до свого апогею. Зачинався цей рух враз з українським відродженням від скромних початків, від ходження в народ, збирання етнографічних матеріалів; від безполітичного культурництва. Родиться бажання творити рідну культуру. Заходи біля керування українського університету родять перші конфлікти. Самі заходи носять сьогодні горду назву Боротьби за огнище української культури. Правдива боротьба починається сецесією, максимум свого насилення осягає зі смертю провідника молоді А. Коцка. В цім часі студентство стало в Піємонті України, в Галичині хорунжим і виразником великої ідеї нації. Воно перше формує постулати самостійности. Всі нові великі ідеї переходять до української Нації за посередництвом молоді. Боротьба за університет вважається етапом до виборення самостійности: рівночасно працюється над національним освідомленням селянства; десятки прелегентів ідуть кожної неділі на село; сотки рефератів – це позиція білянсу праці студенського союзу (в 1912 р. 586 рефератів, 21 курсів, 48 вистав). А потім організація збройної сили, війна – перші криваві етапи. Вкінці українське студентство дає Нації жертву, яку можна порівняти в історії лише зі жертвою Спартан у Термопілях.

І тому П. краєва студенська конференція проголошує роковини бою під Крутами всестуденським святом. Витворюється звичай, який має стати характер студентства, приучувати до розуміння жертви: українське студентство в річницю бою під Крутами переводить однодневу голодівку. В цей спосіб заощаджені гроші віддає студентство на сучасних лицарів абсурду, на політичних в'язнів. Бо в своїй еволюції перейшло студентство дальші етапи. А цими етапами це Тухоля, Домбе і Берестя, Дуброва і Бригідки, які «на слухний суд прийдуть колись, як достовірні свідки», – як каже пісня. А вчачися культу безіменности студентство жертвує гроші безіменно.

Бо це байдуже, що встоятись не було сили: так бодай учать нас великі історичні події. По італійській невдачі з 1848 р. сказав великий муж Італії.

Пічнемо на ново і зробимо краще. Цей клич можемо ми лише повторити. Важно лише, щоби зберігти психічне наставлення з часів визвольних змагань. Тому сучасне студентство хоче кинути трівкі основи під культ традиції. Був звичай в Пласт, куріні Чорноморців, що він рік-річно приносив на Зелені Свята землю з великих побоєвищ України, Маківки, Лисоні. Слід витворити цю тугу за землею зпід Крутів, тугу, яка казалаб скинути ярмо кагів.

І сьогоднішнє свято це одна цеголка до розбудження цієї туги. Бо завданням сучасного студентства є кликати: «Caveant, Consules!» Стережіться громадяни! Щоби не настав час, який казавби Вам визнати ідеологію більшовизму своєю ідеологією, бо більшовизм це отрута, яка нищить віру в сили свого народу, яка на перший плян ставить Москву. Стережіться громадяни! Щоби не настав вдруге час, який казавби Вам бути знову подвійними патріотами, як колись за Австрії чи Росії.

І ще одну науку можемо видобути з бою під Крутами: українські старшини опустили під Крутами повірене їм військо. Не диво: старшинами цими були ренегати-малороси, які свою кар'єру кінчили згодом, як старшини Денікінської Армії. Троянці кликали: «Боюся Данайців (цебто ворогів-греків), хочби вони й дарунки несли!» Дари ворогів були і в цьому випадку зрадливі. І тому цих дарів треба вистерігатись і в майбутньому.

Правильний шлях – це шлях Італійців, яких приклади можуть дати тільки взорів для нас; Україна, як і Італія дасть собі раду сама, коби лише віра в себе й завзяття й велика клятьба:

На жовті Води, Корсунь і Батіг!
 На честь героїв, що лежать в могилах,
 На попели діток попалених живцем
 На горду кров, що нам тече у жилах
 Я присягаю і клянусь.

Український голос. – 1932. – 28 лютого.

Я. Р.

У ВЕЛИКІ РОКОВИНИ

Крути – одне з багатьох місць, де відроджена українська нація творила історію, – одне з небагатьох місць, що можуть найти аналогію в діях модерних великих націй; – одне з багатьох місць, де українська нація склала на жертівнику волі все, що найцінніше, й – одне з небагатьох місць в діях людства, де включення найшла фанатична любов батьківщини.

Крути – символ героїського змагу ідеї з дійсністю, побіди духа над матерією. Бо чиж сьогодні найдеться хтось, хтоб заперечував 300 спартанцям, моральної побіди над гнаними бичем ордами азійців?

Бій під Крутами в національній пам'яті

Крути мають для українського юнацтва окремішне значіння. Там ніхто інший тільки українське юнацтво засвідчило власною кров'ю, а не політиканством і змінчивими партійними чи книжними теоріями, що тоді, коли рішається бути або не бути нації – вона, українська молодь, готова до більшої посвяти, чим голословні переліцитовування у патріотизмі. Там українська молодь взялася найголосніше, найбільш переконуючою мовою, – бо мовою гарматних і крісових дул переконувати світ, що українська нація, прозріла вже настільки, щоб у голодному наїздникові з півночі додати правдиве обличчя хижака, що під покришкою шумних, багатобіжучих соціальних кличів полонити хоче медом і молоком текучу...

Нація – це нерозривна цілість тих, що живуть, – з тими, що відійшли, виповнивши обов'язок супроти Землі й Народу. Крутські герої полишили по собі наслідникам – заповіт: «Немає життя без боротьби, але й без того, що найважніше – без героїзму!» Тож:

Не кам'янійте на німих могилах

І на руїнах сліз не літь безцільно!

але клоніться їм і зі смерти героїв читайте цей заповіт. Змагайтеся з життям дійсністю, коли вона не заспокоює ваших великих бажань. Стриміть вперто й послідовно до героїзму в найможливіших формах, починаючи від героїзму сірого будня, героїзму щоденної муравлиної праці до парнасових висот «героїзму безумства», все з одною думкою про службу Батьківщині...

Ось що ставлять нам перед очі Великі Роковини.

Вогні: Місячник для української молоді (Львів). – 1933. – Р III. – Ч. 6 (25). – лючень. – С. 4–5; Студентський шлях (Львів). – 1933. – Ч. 1 (21) січень. – С. 7.

Атаназій Фіголь

КРУТИ (В 15-ті роковини бою)

«Горе народові, що забуває своїх героїв».

У хвили, коли під Крутами розгрівалася трагічна дія епопеї відродженої України, мало хто здавав собі справу, який величний безсмертний акт історії звершився в тому дні (29. І. 1918) на полях Чернігівщини. В ім'я найсвятішої любові Батьківщини, коли не було кому стати на захист кордонів молоді Держави, пішла у бій горстка гордих юнаків, щоби своїм чином струснути совістю Нації, совістю всіх майбутніх поколінь, доки не звершиться Ідеал, якому Вони віддали своє молоде життя.

В перших днях наступу Муравйова на Київ мало хто знав про Крути – «Українські Тернопілі». Україна захлистувалася тоді в хаосі боротьби з анархією і більшовизмом. У кілька днів після крутянської трагедії упав

золотоверхий Київ; в обіймах розшалілого червоного терору найшли смерть нові гекатомби української молоді: розстрілі кількясот студентів і учнів у Маріїнським парку. Україна сплинула кровію своїх найкращих синів.

І щойно 19 березня 1918 р., коли відплинула на деякий час червона змора, Україна відчула болочу рану. ...Улицями сплюндрованого Києва проходив на Аскольдову могилу жалібний похорон; тоді враз з глухим гуком грудок землі, що сипались на труни деревляні... родилась «друга – побіч Тарасової – свята могила над Дніпром» «...родилась велика легенда, ...легенда свобідної нації про «300 героїв – лицарів абсурду».

Першими ластівками всенаціонального культу Крутів були часописні статті й звідомлення, що появилися в той час у Києві, Львові, Відні... Трагічний біль, а рівночасно любов, пошана, пієтизм до молодих Спартанців..., віра в те, що їхня кров не стане звичайним погноєм, але ґрунтом нових, великих чинів – нової епохи України, пробивається в кожній навіть найбільше скромній новинці.

Першу незначну данину пам'яті героїв сплатив Український Генеральний Штаб виданням брошури, присвяченої пам'яті тих, що впали під Крутами. Нова хвиля більшовизму, що до сьогодні заливає Україну, перервала дальшу появу зовнішних виявів культу. Але легенда лицарів абсурду там живе, бо передаватимуть пам'ять про могилу над Аскольдовою кручею матері, батьки й діти, мов дорогоцінні святощі... бо там, на Чернігівських полях, остали Крути!

В бою під Крутами гинули сини Соборної України: «... за кількома трунами не було нікого, крім товаришів по шкільній лавці й зброї, – це були Гімназисти Галичане, що своєю кровію принесли першу жертву на вівтарі української Соборности». Для того, коли замовк Дніпро й чернігівські поля, промовив Дністер і верховини Карпат; бо й друга могила над Дніпром стала безцінною власністю всієї української нації.

Культ Крутів зродився в Галичині в гурті пластової молоді. В 1926 р. повстає у Львові «Курень Старших Пластунів ім. бою під Крутами». Годі сказати, для чого цей гурт ст. пл. вибрав собі саме цю назву; Крути для Галичан тоді й ще довго опісля були «незнані». В 1926 р. появилася тільки незамітна статейка в Л. Н. В.: Л. Л.: «Спогади про події під Крутами». Вистарчило, мабуть, одної тієї згадки, щоб пластуни, ведені дивним прочуттям, спершу ще може несвідомо, почали ширити легенду про лицарів абсурду серед пластової молоді. В рік опісля члени «Куреня бою під Крутами» лучаться з «Лісовими Чортами», бо знайшли вони спільний шлях і спільну мету. Відтоді «Крути» стають куренним святом «Ш. Куреня У. У. С. П.– Лісові Чорти». – В пластовій домівці й при Ватрі Великої Племінної Ради «Л. Ч.» зростала легенда чернігівських степів. Душі героїв не остали вже більше самітними, бо рік-річно братались з ними в річницю бою думки, що линули до них з малого поки що гурта пластунів.

1930 рік приносить закриття Українського Пластового Уладу на цілому терені Польщі. Старші Пластуни переносять свою діяльність

Бій під Крутами в національній пам'яті

на студентські організації. З того часу «Крути» стають власністю всієї української молоді.

В дванадцяті річницю відбуваються заходом філії Т-ва Наукових викладів ім. П. Могили у Львові перші всестудентські сходи, присвячені пам'яті героїв Крутів.

Тринадцяті річницю вшанувало вже львівське студентство торжест-венніше, а саме одноденною голодівкою, рядом святочних сходи і рефератів на провінції та грошевою збіркою на політ, в'язнів (гл. звіт-лення в хроніці «Студ. Шляху»). В цьому ж році (1931) скликало в днях 21 і 22 березня ІІ Краєву Студентську Конференцію у Львові, в якій бере участь біля 100 відпоручників студ. організації. На конференції прийнято аклямацією ряд резолюцій, з котрих перша рішає, що: «... роковини геройського «безумства» українського студентства, роковини бою під Крутами, стають від сьогодні українським всестуденським святом...» (гл. «Студ. Шлях» – 1931 ч. 1–2. ст. 13.).

Від цього часу зростання культу героїзму українських студентів з-під Крут зростає скорим ходом.

Чотирнадцяті роковини бою пройшли під знаком цілого ряду сходи і рефератів не тільки по містах і селах Галичини, але й по всіх закордонних осередках, де гуртується українське студентство. Майже всюди переведено однодневну шлодівку, а також грошеві збірки, які по традиції попередного року призначено на політ, в'язнів. Студентство розкольпортувало також серед народніх мас популярну брошуру: «Бій під Крутами»–видання «Студ. Шляху» в накладі 10000 примірників. 7 лютия 1932 р. відбулася перша прилюдна Академія в салях міського театру, підготовлена дбайливо львівським студентством, присвячена «Українським Тернопілям».

Сьогодні в 15-ті роковини бою ми можемо бути певні, що запевнення, які над братською могилою склали представники української Нації про вічне збереження пам'яті героїв серед грядучих поколінь, не були тільки звичайним шаблоном, але запорукою, яка в кільканадцять літ себе вповні виправдала.

На цьому місці слід звернути увагу на одну річ. У ширшого загалу нашої інтелігенції немає зрозуміння для ваги творення й плекання великих, притягаючих, історичних легенд. Якась дивна нічим не виправдана рабська скромність, а може, страх, каже все ставити вище чужі твори духа й чужі діла, чим свої найбільше світлі моменти історії. Для того так мало стрічаємо самопевних Українців, так мало наших земляків, котрі свідомо були би гордими з приналежності до Української Нації. Чужинець в час неволі зумів осмішити й вмовити в нас нищість нашого походження й культури й це, як несвідомий відрух, покутує у нас ще й досі. Ось на тому тлі стає зрозумілим, як один з учасників бою під Крутами міг написати такі слова: «...На закінчення ще кілька слів. Буде перебільшенням називати Крути, як це часто роблять, українськими Тернопілями. Не кажучи вже про те, що бій під Крутами не мав жадного стратегічного значіння, але й трагічна його розв'язка блідне після тих гекатомб жертв, які з того

часу й по нинішній день несе Україна»... Ось і маркантний примір. Не вміємо бути гордими! – Можна погодитися, що жертви, принесені на вівтар Самостійности України, перевищують саму жертву Крутів, що «...спомин про крутську трагедію мусить лишитися як грізне *memento* нашого українського невміння організувати ті моральні сили, які в українстві є». Але це ще зовсім не оправдує того, щоби Крутів не називати Українськими Термопілями, й що, називаючи їх так, допускаємося «перебільшення». – Це й сам автор відчуває, коли безпосередньо далі пише: «...Одного лише не дасться цьому, може й незначному, епізодові відібрати, це того чистого, нічим не скаламученого національного ідеалізму, який був у ті часи в української молоді і висловом якого був бій Студентського Куреня під Крутами».

Отже Крути можуть бути для нас чимсь більшим навіть як Термопілі й напевно будуть вони «дуже значним епізодом» у нашій історії. Бо в бою під Крутами зовсім не хочемо шукати стратегічних успіхів чи «реальних» наслідків. В легенді Крутів ми мусимо й хочемо апотеозувати саме цей величезний національний ідеалізм тогочасної української молоді, хочемо творити культ посвяти для Батьківщини, хочемо увіковічнити перлу-легенду, безсмертне джерело сили грядучих поколінь!

Студентський Шлях. – 1933. – Ч. 10–12. – С. 4–6.

Микола Битинський

ДО 15-ї РІЧНИЦІ БОЮ ПІД КРУТАМИ

Цього місяця і цього року минає 15 літ з того часу, як на невеликій глухій чернігівській станції в Крутах відігрався сумний акт кривавої драми України; минає, власне, 15 літ від тих незабутніх днів 29 і 30 січня, коли тим кривавим актом під Крутами розпочалася величня нова епопея нашої славної, хоч і трагічної, визвольної боротьби. Під Крутами у нерівній боротьбі з ворожою московською навалою загинули студенти Січового Студенського куреня, цвіт нашої національно-патріотичної молоді, перші лицарі України, які перші підставили свої палкі натхненні груди під тяжкі удари наїзника.

Від того часу, коли, власне, вперше був поставлений на межах молоді Української держави серйозний, організований владою опір ворогові і коли проллялась перша українська мученицька кров за визвольні національно-державницькі гасла, виголошені IV Універсалом – минає 15 літ, термін досить значний, досить віддалений від нашого сьогодні, хоч ми ще і досі повні свіжого живого відчуття й ясної свідомости того трагічного моменту. Крути вправді були для України першим грізним громом з півночі, і та перша реальна погроза брутальної московської сили залишає в нас незгладиме палюче вражіння. Образ Крутянської події і тепер,

Бій під Крутами в національній пам'яті

як живий, стоїть перед нами і безперестанно хвилює нас, як хвилював завжди і досі протягом всього того часу, що відсував його від нас в чимраз дальшу минулість.

В нашій історії нової визвольної боротьби Крути стали нескоротними, а Крутянський бій нашої студентської молоді з більшовицькими розхристаними бандами став у нашій пам'яті й відчуттях незгладимим. І гіпнотичних Крут не змогли у нас з душі викреслити, чи бодай заслонити, затінити собою другі, не менш значні, криваві, трагічні події нашого недавнього змагання.

Навпаки, спомини про всі ті великі події, що відбулися по Крутах, про всі уславлені чини нашої зброї не тільки не заслонюють спогадів про Крути, а якраз живлять їх собою, ясніше освітлюють, дають нам можливість самі Крути реальніше осягнути, бо... все, що було, що сталося по Крутах, є в суті річі наслідком Крут. І навіть сам час, що мусив би наче відсувати від нас минулі події в забуття, працює якраз на користь незабутності Крут, бо, відсуваючи їх в складі широкого комплексу наших визвольних чинів в дальшу перспективу, зарисовує він нам опукліше, пластичніше і саму Крутянську подію та дає для ока більшу змогу вірніше пізнати значіння Крут й їх наслідки. Так виходить, що чим далі від нас Крути часово, тим вони ближчі до нашого розуміння своїм внутрішнім сенсом, чим далі від нас стоять Крути фізично, тим ближчі вони нам стають духовно. Крути криють в собі одну тайну, яка нам лише поволі, з бігом часу роками розкривається... І по мірі того, як ми самі через досвід й аналогії еволюціонуємо в пізнанні всіх моментів наших національних змагань і в справедливій оцінці їх ваги, відкривається нам, чимраз більше і ширше значіння Крут. Через призму пізнання національної нашої свідомої волі, даються нам і Крути пізнати їх виключну роль у часі нашого недавнього національного зриву. Инакше: з упливом більшого часу Крути більше до нас промовляють...

За цих минулих 15 років Крути знайшли собі досить значний і літературний відгук. Про події під Крутами немало писалось; були це поетичні присвяти, мемуари й критичні, політичні, історичні, воєнні й публіцистичні оцінки. Писали про крутянські події і ті, що брали безпосередньо в них участь (спомини очевидців), і ті, що здалека на основі студій фактичного матеріалу і на основі ріжних критичних їх оцінок намагались збагнути справжню роль і значіння Крут у нашій боротьбі.

Знаходили в наших Крутах аналогію зі старими грецькими Термопіями, де спартанці Леоніда грудьми закривали перським ордам вхід до Греції; порівнювали психологічно наші Крути з цезарським Рубіконом, як з рішучим переломовим моментом, у яким виспіла і схилилася наша воля до рішення боротьби з Москвою; оцінювали Крути, як перетворення «слова в чин» – як перетворення закликів IV Універсалу до боротьби за Українську Державу в чинне ділання зброї; означували ще загибель нашої студентської молоді в Крутах, як високий хвали гідний приклад рідкої самопосяти, жертвності, мучеництва і мужності;

характеризували ще Крутянський бій, як класичний приклад повного воєнного анафальбетизму з боку наших військових керівників; кваліфікували ще Крутянську невдачу й сумну подію, як безумство, зраду і злочин з боку керівників тодішнім нашим державним життям. Безперечно, що у всіх цих оцінках, і в кожній з'окрема і гуртом, є певна міра рації. Молода Українська Держава творилась у бурхливі часи революції; в фокусі її тодішнього державного апарату переплутувались і переплітались різні, відмінні від себе ідеї, відчуття, прагнення і пристрасті краю, які ще до того інтифікувались і загострювались між'усобною боротьбою розбурханого революцією населення, ворожою агітацією і безоглядним егоїзмом і поступуванням українських політичних партій. Україна кипіла і бурлила. І ця постійна змінність і неспокій надавали тоді всьому українському життю скрайню многогранність. Життя розбурханої України було многобарвне і многобічне. Цілком вільно і рядом з собою могли тоді укладатись і виявлятись і великі людські та громадські чесноти і низька підла негідність; з одного боку – справжній вияв ентузіазму, зрив мужності, жертвності, самовідданості, гідності, працьовитості, розуму, волі, стійкості, чесності, віри і любові, а з другого боку – депресія, страх, самолюбство, амбіції, фальш, брехня, підкупність, зажерливість, брутальність, підлота, фанатизм, цинізм, обман, глупота і малодушність. Ця тодішня така многогранність, без сумніву, просякала і в державний наш провід і в апарат; і не було б нічого в тім дивного, якби ця вся позначена многобічність українського революційного життя так чи інакше відби-лась би і на крутянських подіях.

Крути були лише епізодом у тодішній українській революції, отже і в Крутах могли мати, зрозуміло, місце різні вияви двобічної людської природи – і негідність, і великий чин.

Тож не є дивом і те, що українські дотеперішні автори описів крутянської трагедії, намагаючись вникнути в її сенс, розкрити, мовляв, «тайну Крут», старались, зрозуміло, передувсім, мимо об'єктивного фактичного опису самого Крутянського бою, пізнати, дослідити безпосередні чинники, найближчі причини і наслідки тієї крутянської трагедії; і поскільки, як ми вже зазначали, та трагедія відбулася на многобарвному, многогранному тлі розбурханої революцією тодішньої української дійсності, що замикала в собі всі від найсвітліших до найтемніших можливості і вияви, то, ясно, що й описи крутянських подій строкатіють різними, відмінними від себе висновками, з яких ні один не можна було б назвати неправдивим. У всіх дотеперішніх описах Крут єсть своя певна міра, своє зерно правди, які дуже цінним матеріалом ляжуть майбутньому історикові в основу його загальної синтетичної схеми нашої останньої визвольної боротьби.

Ось, власне, стільки можна було б зазначити про все те, що досі протягом 15 минулих років писалось про Крути, як вияв з боку нашого громадянства певного до них живого заінтересовання. Крути нас сильно вразили і ще довго будуть вражати; про Крути писалось і ще багато писатиметься; під вражінням страшних кривавих крутянських подій виявлялись

Бій під Крутами в національній пам'яті

спроби їх ріжної докладнішої фактичної і ширшої історичної оцінки, і будуть такі спроби не раз ще виявлятися.

Та ми не можемо при цьому не зупинитись на одному, найбільш поширеному і переважальному в літературі і в громадській opinio pro Крути висновку, який видається нам за найбільш обґрунтований і який наближається вже до серйозної спроби пізнати й оцінити значіння Крут у зв'язку з загальним пізнанням, досліджуванням й оцінкою нашої останньої визвольної боротьби; таке пізнання Крут і висновок про їх значіння пробивається вже в ширші межі певної історичної перспективи та формує й закріплює за Крутами значіння їх як певного ідейного чинника в історії нашої недавньої боротьби. Маємо оце на увазі саме той, цілком справедливий висновок про Крути, що характеризує їх як переломовий момент у періоді нашої всієї сучасної визвольної боротьби, з якого, власне, почала будитись і рости наша відпорна проти московського гноблення сила, й яким, фактично, розпочинається наше збройне славне і тривале змагання за національно-державницьке визволення. В цьому розумінню Крути були справді тим могутнім громом, тим шарпким страсальним ударом, який розбудив пасивну українську національну свідомість, приспану в час революції ріжними соціалістичними і партійними в загально-російським масштабі гаслами. В революційній бурі і безтолковщині, живленій на Україні і своїми власними і чужими ріжними соціальними змаганнями, у Крутах саме відбувся різкий, крутий зворот боротьби українського народу на правдивий шлях досягнення своїх, спільних всім і найвищих ідеалів в національному і державницькому визволенні. В Крутах з найбільшою ясністю стало зрозумілим, що Україні з Москвою не по дорозі, що Москва, як була, так і зостається вічною загрозою нашої волі і що забезпечення цієї нашої волі і нівелізація московської загрози єдино можливі чорез утворення Української Незалежної Держави і чорез рішучу, безкомпромісову під всяким зглядом боротьбу з Москвою. З Крут і почалась ця невгаваюча й донині боротьба. Крути справді стали ділом виголошеного IV Універсалом слова. В Крутах не лише скріпла свідомість всієї ваги IV Універсалу, а зродилась повна свідомість необхідності і найрішучішої боротьби за нього в парі зі збудженою емоцією і волею до чину. Отже, під цим зглядом Крути дійсно стали повною свідомістю, чуттям і волею, повною душею нашої дальшої боротьби, і в цьому їх головне для нас значіння, в цьому їх кардинальна визначна роля в історії нашої останньої боротьби і в цьому їх історична й ідейна невмеручість.

І безперечно, значна заслуга є в цьому тих, що на таке ширше й ідейне значіння у нашій боротьбі Крут звернули увагу, пізнали їх тісний, визначний у своїх наслідках зв'язок із загальним нашим визвольним змаганням та на цей зв'язок і на це значіння крутянських подій вказали. Цей висновок, що відзначає Крути, як момент, що в ньому відбулося збудження рішучості в нашій національній волі до психологічного відпору Москві й як момент, з якого розпочалась і фізична боротьба з нею, позначає собою вже ширше розуміння

ролі Крут та глибше пізнання значіння їх як певного зв'язуючого чи причинового середника на тлі більшого періоду нашої визвольної боротьби. В цьому рамках значіння Крут вже багато розсуваються; Крути із вузької перспективи революційних подій за часів діяльності Цен. Ради зі всіма своїми тісними і найближчими причинами та наслідками відсуваються вже в ширшу і глибшу перспективу історії нашої загальної недавньої визвольної боротьби, с. т. з епізоду певного періоду нашої революції, як певного явища зо всіма своїми причинами в дуже тісних рамках просторового і часового оточення, стають Крути епізодом історії нашої останньої національної боротьби далеко вже ширшого, більшого, глибшого періоду нашого національного напруження й його вияву. В Крутах кривавим чином начеб уперше реалізувалися наші недавні визвольні прагнення і начеб з найбільшою повнотою й ясністю просвітила ідея конечності безкомпромісового одвертого бою з Москвою в цім змаганні, що потім і мало за наслідок довгу і вперту збройну боротьбу українського народу з ворогом. Отже Крути в цім сенсі замкнули в собі певний комплекс ширших історичних причин та наслідків і стали для нас наче б носією певного глибшого історичного й ідейного змісту нашої боротьби. Крути стали, без сумніву, через це важливим чинником, важливим моментом, с. т. дуже значним історичним епізодом нашої останньої боротьби, що позначив за собою дуже великі наслідки. Ось такою вже тепер уявляється роля Крут, справедливо відмічена і дотеперішньою літературою про Крути, якщо дивитись на крутянську подію з точки погляду історії загальної нашої недавньої визвольної боротьби.

Та нам здається, що Крути заслужили на ще більшу роль, не лише на значіння епізоду часткового періоду нашої останньої боротьби, епізоду історії недавнього нашого визвольного змагання, а можуть до певної міри розцінюватись за епізод загальної нашої національної історії, як певний значний історичний момент в повному обсягу всієї одвічної боротьби українського народу з московською розрухою – України з Москвою, степового Півдня з лісовою Північчу, європейської культури з азійським варварством. В цих останніх моментах крутянський епізод міг би вже навіть вийти з рамок нашої суто національної історії та уміститись твердо в обсягу цілої світової історії по загальній лінії боротьби Європи з Азією, і тоді б нам цілком ясною й зрозумілою стала роля Крут у цій боротьбі та аналогія їх з грецькими Термопілями, з якими вони по суті мають якраз не так зовнішню подібність, на яку досі в літературі про Крути натискалось, як саме подібність внутрішню, стосунково до їх однакової ролі воєнного авангарда, що трагічно загинув в обороні європейської культури перед азійською варварською навалою.

Та ми наразі воліли б обмежитися значінням крутянського явища як лише певного визначного епізоду нашої загальної національної історії.

Не будемо на цім місті багато розписуватись та займатись ширшим і глибшим досліджуванням та докладнішим аналізуванням історичних фактів, як також і проведенням їх порівнянь, що, на нашу думку, могло б бути темою окремого спеціального труду, а постараємось лише коротко визна-

Бій під Крутами в національній пам'яті

чити той ряд напрямних в історії нашої загальної національної боротьби, по яких, як нам здається, і незабутня крутянська трагедія складається на дуже значний епізод історії загальної боротьби України з Москвою, який прагматично в'яжеться з цілим шерегом глибоких причин і наслідків усього взагалі життя укр. народу.

І тут ось неодмінно як вся наша остання боротьба, так і крутянський погром найбільшу й найповнішу аналогію мають у боротьбі з Москвою гет. І. Мазепи та в московському безоглядному погромі Батурина. В цих війнах і цих погромах з найбільшою очевидністю виявилась сумна загальна історична доля і роля України як захисного заборона грецько-римської європейської культури на межі дикого, хижацького, експансійного, руйного і невгамовного Сходу. Положена географічно й історично на «великому шляху народів» зі сходу на захід і з півночі на південь, Україна природньо засуджена була від віків на страшні подвійні удари варварського світу та на безконечне висилуюче висотування своїх сил у боротьбі. В найстарші часи історичного життя українського народу, поки північний шлях від Балтійського до Чорного моря зайнятий був Варягами, а на сході від хижацького дикого кочовницького світу захищала наші землі Хозарська держава, Україна мала змогу прищепити собі засади скандинавської і византійської культури та широко розвивати і синтезувати у себе ті північні і південні культурно європейські впливи; Україна при порівнюючи спокійному, чи, у всякім разі, незагрозливому і безпечному тодішньому політичному житті природньо ставала лучником двох відмін одного й того ж європейського культурного світу.

Та ось під ударами кочовницького Сходу проломлений був поріг Хозарської держави, а на півночі «варяжський шлях» заступила дика Московщина... Україна опинилась між двох страшних вогнів, між двох небезпечних середовищ, з яких на неї стала розливатись постійна довговічна руїна; зі сходу по шляху на добробутний захід на Україну стали натискати хижі орди всяких численних кочовничих народів, з півночі, з болотяно лісових пуцц по шляху до Чорного моря став виявляти свою нестримну експансію не менш хижий і пожадливий нарід послов'янських фінів в образі народу московського. І з того ось часу на цілі віки покладено було долею й історією Україні тяжке завдання бути їй захистом, опорою, заборолом європеїзму і осідлої культури проти страшних відрухів кочовницького варварства. У великій довгій тяжкій і жертвенній боротьбі Україні пощастило зламати напір хижацького Сходу; проти напору хижацької московської півночі веде вона трагічну боротьбу ще й досі.

Україна встояла в віковій боротьбі проти кочовницьких орд всяких Аварів, Мадярів, Торків, Берендіїв, Печенігів, Половців; і не тільки оперлась і встояла вона перед цією грізною навалою, а навіть вдалося їй своїм більш витривалим, життєздатним нутром перетравити в собі більшість з цих хижацьких кочовницьких народів, асимілювавши їх в своїй вищій осідницькій культурі. По Половцях насунула знов зі сходу велика смер-

тельна загроза для України – Татари; українські національні державні і культурні центри мусили відсунутись на захід – закорінюючи там у собі і західні культурні впливи. Поступово, але твердо крок за кроком відбувався зворотній процес посування української сили проти сили татарської, – поки вона під ударами українського козацтва і Запоріжжя не впала. Впали й Татари; Україна доконала свого історичного завдання в змаганні проти Сходу. Впав останній натиск хижацького варварства зі степу. Впали Татари... але всю їх азійську дику спадщину перейняла в нетрі своїх лісів Московщина.

Щоправда, вже й перед татарською навалюю почала була розвивати Московщина свою експансію на Україну. Претензії північних князів до земель Київської Держави ставали щораз частішими і більшими, а їх війни проти південних князів щораз безогляднішими. Вже і в тих історично далеких часах Московщина (в розумінні великоруського народу) в методах і практиці своїх нападів на Україну виявила своє жорстоке хижацьке обличчя. Досить було б згадати незабутній погром Москвинами Києва 1169 р. зо всім жахом безмірної руйни, нищенням святинь і добробуту його з масовим кривавим мордом київського населення і т. д. Вже ось від того давнього часу намітилися і увійшли в ужиток в Московщині «прийоми возде́йствія» проти України, від яких вона не відступила і до сього часу. Й ось вже й з того часу при одночасній боротьбі зі Сходом мусила Україна напружуватись у своїх силах для відсічі не менш грізної небезпеки і з Півночі.

І по мірі того, як татарська сила маліла та зникала, московська потуга все більшала, зростала і набувала у своїм розгоні все більшої інтенсивності. Московщина вправді замінила собою Татар, і то не лише фізично, а й ідеологічно, перенявши, всмоктавши в себе глибоко і засвоївши весь комплекс розумінь, відчужань і виявів захланного хижацько- азійського світогляду. Московські князі, царі та імператори стали повною подобою і наступниками своїх колишніх володарів – татарських ханів. Через заведену татарську систему влади на Московщині, через «данників» і «намісників-ханів», через «вотчінників», власників і «господарів» і «господинів землі руської» (московської) до необмеженого «самодержавця» корінили вони й усталили у себе в найгіршій формі увесь безоглядний азійський деспотизм, який назовні характеризується з одного боку необмеженою сваволею і скрайньою жорстокістю індивідуальної диктаторської влади, а з другого – рабським страхом прив'язаного до цієї влади пасивного, покійного, обезличеного населення. Ця зовнішня форма деспотії таїть всередині себе постійну, завжди готову до вибуху, грізну потенцію страшного специфічного східного імперіялізму – ненаситної кочевницької жадоби безмежного панування, поширення своєї влади, підбиття й безоглядної експлуатації земель і народів в парі з ігнорациєю всякої справедливості і права, з презирством до чужих святощів, з брутальною негацією всякої особистої і громадської свободи та особистої і громадської людської гідності.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Ось так московські царі й імператори замінили собою татарських деспотів-наїзників Багіїв, Тамерланів і Тохтамишів, а московський нарід, вихований віками в рабстві, страху, жорстокості і безправстві, замінив собою ті дикі орди степових руйнників, що колись страшною примарою тяжіли над Україною зі сходу.

З падінням татарської сили вага грізної небезпеки для України перенеслася зі сходу на північ, і ця небезпека, цей московський дух ненаситного панування і руйни завис над нею, як Дамоклів меч, на цілі віки і тяжить над нею ще й досі.

І цей азійсько-хижацький-руїнний дух Московщини без огляду на прийняття нею зовнішніх форм європейської цивілізації та засвоєння собі її технічних ріжних здобутків, ніяк не в силі по своїй природі перейнятися глибокими принципами західної культури, збудованої на основі ваги, цінності і свободи людської індивідуальності, пошани до права, громадської самосвідомості і самодіяльності та інш. Переходячи на зовні ріжні фази наче б еволюції, пристосовуючись часто до нових світових рухів й ідеологій, модернізуючись у своїх гаслах, цей дух московський по суті в найглибшій своїй природній основі залишається незрушним закостенілим і незмінним. І під князівськими гаслами «собіранія землі русской» і під царськими гаслами «покровітельства православної вери», і під петровськими гаслами «європеїзації Росії», і під народницькими та соціалістичними гаслами московської інтелігенції через Бакуніна – Нечаєва до Леніна, і під примітивно бундючним й одвертим кличем звичайного московського лаптя «наша матушка Расея – всему свету галава» – однаково криється той дух ненаситного хижацтва, жадою безмежного універсального панування та безоглядної руйни і нищення непокірних. І ці ріжні під рясними гаслами вияви національного московського духа не можна инакше і схарактеризувати, як лише як ступневі атавістичні відрухи закоренілої, невгамовної дикунської натури. Пристосовуючись до часу й умовин, “гун золотить роги”, але від того вони не позбуваються своєї страшної сили. Пристосовуючись до часу, і московський дикун змінює форми своєї експансії, але вони не в силі заховати її руйнну варварську суть так само, як не заховували петровські лискучі кафтани і перуки та не заховують і тепер європейські фраки більшовиків безоглядно жорстоке пожадливе і захланне серце хижака.

Наїзник-кочевник зник на облозі Європи, зате його дух осів у московських пушах; зник уже і жагучий страшний одвертий гук дикуна, зате в Московщині перетворився він на ріжні універсальні ідеології і гасла... І цей дух, і цей гук, повторюючись постійно і спонтанно певними атавістичними відрухами в формі ріжних московських експансій, від довшого вже часу зтягив над Європою, тяжить над нею і тепер; а передовсім тяжкою хмарою зтягив він над Україною, як аванпостом європейської культури на сході Європи. Борючись постійно за своє існування і тим доконуючи своєї тяжкої ролі заборона Європи, Україна виснажувалася силами і в цій трагічній боротьбі підлягала не раз тяжким ударам

Півночі; будши силою історичних обставин прилучена до Московщини, вона не втрачала свідомості свого історичного покликання, і в часі особливо інтенсивної і великої експансії Москви за царя Петра на Чорноморські шляхи, мужньо знов зірвалась до визвольної боротьби під проводом гет. Мазепи. Правда, несла була Україні устоятись перед могутньою московською навалою. В цій визвольній боротьбі вона на довгий час втратила і свою державність, але збройним опіром Москві вона не тільки захувала свої прагнення до свободи та потенцію дальшого за неї змагання, а захувала і відстояла вповні і свою національну честь і гордість. Перед новою навалою московських орд у вигляді петровської «європеїзованої» армії, як колись і перед наїздами степових хижаків-наїзників, Україна не відступила ганебно з поля бою, не покинула перед обличчям грізного ворога зброю, а чесно і мужньо, по мірі навіть своїх слабих сил, стала до бою. І в тім моменті, коли Україна зустріла ворога не як покірну рабіню, а як свободна земля свободного народу, в тім моменті, коли вона звела свою зброю на гнобителя і впала переможена лише силою, вона захувала на вік славу свого мужнього чину, славу своєї гордості і честі. Цей момент назавжди залишивсь могутньою рушійною силою, що стимулювала постійно її до нових зривів.

І в цій нерівній боротьбі України з петровською Москвою, в цім благороднім акті прийняття бою з ворогом, доконання своїх історичних завдань і заховання лицарської честі, найчільнішу роль відогравав Батурин. Батурин перший заступив дорогу ворогові, перший підставив свої груди під ворожі удари, і перший впав у руїнах. На Батурин перший звернулася вся нестримна дикунська ненависть москалів і в ньому першому вони справили свій кривавий нелюдський бенкет, руйнуючи, палючи, вибиваючи до ноги його населення. Батурин перший став гробом українських мучеників, замордованих у нелюдський спосіб «європейською» петровською армією. Саме в Батурині Україна показала свою мужню непохитність в рішучості самопожертви при обороні своєї свободи і честі, і саме в Батурині його оборонці показали себе гідними імені свого народу. І через те Батуринська трагедія увійшла назавжди значним епізодом в обсяг нашої загальної історії боротьби з Москвою, як приклад непохитної мужньої боротьби України за свою Волю й як приклад боротьби України в обороні європейської західної культури перед навалою московського варварського Сходу. Повертаючись накінець до сучасної нам нашої визвольної боротьби, бачимо в ній яскраву аналогію. По суті, майже нічого не змінилось. Москва в своїй експансії залишилась тою самою – дикою, жорстокою і безоглядною, що була і за часів Петра. Новомодні фраки, що замінили собою куці з підрізнаними полами петровські кафтани, нічуть не змінили самого духа Москаля – він залишився той же: необузданий, недоткнутий почуттям людської гідності і права, брутальний, хижий і ненаситний панування. В наїздах Петра на Україну за часів Мазепи можна бачити ясний прообраз сучасного наскоку большевиків на Україну з такою ж докладністю, як у методах

Бій під Крутами в національній пам'яті

петровського приборкання непокірних можна з докладністю пізнати страшний прообраз усіх сучасних нам большевицько-московських звірств, як у мордуванні Українців у Глухові і Лебедині, пізнаємо ті ж самі методи і практику сучасного ДПУ. Нічого у Москві не змінилось... І дарма, що вже тепер вона посунула на Україну не під імператорськими гаслами добування Чорного моря, покарання «ізмєніческой старшини» і «захисту простого народу», а під модерними соціалістичними гаслами. Дух Москви і методи боротьби та методи «воздействія» залишились ті самі і непорушні, як то вони були ще у свій час перейняті від лісових диких фінів і хижаків- татар та доведені до досконалості московським царським деспотизмом.

Зараз під плащиком комунізму і гаслів III Інтернаціоналу, що якраз саме і відповідає ідеологічно і засадничо світоглядів жалобного, безоглядного, ненаситного панування хижака-дикуна, під демагогічними соціалістичними гаслами «визволення трудящих» брутальною силою вдерся на наші землі одвічний космополіт-кочевник, універсальний грабіжник і насильник та на них порядкує, як і за часів царя Петра...

Тоді Україна впала, подолана у нерівній боротьбі. Так і тепер схилилась Україна по довгому і тяжкому змаганні. Тоді Україна на заховання своєї національної честі, як знак протесту проти сили гнобителя, мала свою тогочасну боротьбу і в ній свій незабутній трагічний, але гордий і чесний Батурин. Так і тепер Україна не схилилась покірно перед Москвою, а мала свою визвольну славу боротьбу і в ній свої горді і чесні Крути – другий наш Батурин, де так само здвигненням зброї заманіфестувала свій протест й опір московській дикій навалі, а жертвенною кровію мучеників-крутян заховала подруге свою національну честь і гордість на знак того, що вона і досі ще повнить свою роль охоронниці європейського західного світу перед хижацьким азійським аґавізмом Москви.

Таким чином, Крути мають для нас значіння не лише епізоду історії нашої недавньої визвольної боротьби та того визначного в ній моменту, з якого вона, власне, почалась і ним стимулювалась, а також і ширше ідейне значіння епізоду нашої історії загальних визвольних змагань та боротьби України з Москвою.

І в цьому значінню вони ще більше набувають свою невмирущість.

Гуртуймося. – 1933. – Ч. 10. – С.10–15.

ТЕРМОПІЛИ – КРУТИ

*«Подорожній, розкажи своїм землякам,
що ми вмерли, вірно сповнивши закон».*

Кожного українського вояка огортає невимовне зворушення, коли він згадує про героїчну смерть 29 січня 1918 року під Крутами наших лицарів-молодиків, що було їх вислано з Києва як останню резерву на захист Золотоверхого перед червоною московською навалюю.

Є в тім зворушенні велична гордість національна – Український Народ мав таких героїв під час збройної хуртовини, що без вагання протиставили свої молодечі груди, протиставили свої нечисленні ряди безмірно численнішому ворогові. Є в тім зворушенні й ентузіязм, який пориває до чину, ганить за безчинність, хоч би й вимушену. Є в тім зворушенні й пам'ять про нашу мілітарну традицію, до створення якої спричинилася також і невмируча легенда про Українські Термопіли.

В 480 році перед Христом незчисленні юрми перського війська насунули на Грецію, ту Грецію, що є й на всі часи буде недосяжним взірцем великої любови до Рідного Краю, взірцем самопосягати для Вітчизни. Привабили Персію, державу непомірно люднішу та багатчу, культурні здобутки Греції та прагнення підбити, звоювати отой мужній, гордий народ. Невеличкі грецькі держави не всі жили між собою в згоді, однак однодушно й одностайно ставали на захист своєї Богом благословенної землі, своїх осель, коли бувала потреба відперти зовнішнього ворога. Так і тоді, під проводом Спарти постановили Греки вмерти, але не піддаватися. Військо грецьке, на чолі якого став спартанський цар Леонід, вирушило на північ, щоб ставити Персам опір у гірському переході Термопілах, єдиній догідній брамі до Греції. Мужньо відбивали Греки шалені атаки ворога, і, коли б не зрада, не здобули б Перси Термопілів. Довідавшись, що перси обійшли Термопіли, Леонід, як досвідчений вождь, зрозумів, що згубить усе своє військо, але цілої Греції не оборонить і що далі боронитися Греки можуть лише в своїх укріплених містах. А щоб був час для військ поодиноких грецьких держав вернутися до своїх країв і підготувити столиці до оборони, постановив Леонід з вибраною дружиною в 300 людей своїх земляків-спартанців згинуть при обороні Термопільського проходу, щоб якнайдовше затримати головні сили Персів. Рішення, гідне найбільшого патріота і найдосвідченішого вождя! Славно згинув Леонід враз зі своїми лицарями-вояками в нерівній боротьбі, але виконали вони своє завдання, і своєю смертю ті герої не тільки здобули час для підготовки оборони Вітчизни, але й показали ворогові, що патріотизм – то найбільша міць народу, що мало перемогти тіло, треба знищити дух.

Термопіли – то чин так великий і величний, що став він для людства взірцем самопосягати. Але треба пам'ятати, що доконали його Спартанці,

Бій під Крутами в національній пам'яті

ті Спартанці, яких змалку заправлялося у військовій штудії, які не тільки свій державний організм, а й приватне життя всіх громадян змілітаризували. Спартанці – то були вояки, що в переможнім змаганні й смерті за Вітчизну вбачали ціль життя, то були вояки, що до бою йшли з піснею радості і щастя – їх так було виховано, так виховувалося цілий народ на протязі всього часу існування Спарти.

Людство гльорифікує чин Леоніда і його дружини, і кожен народ найбільш величні бойові вчинки свого війська прирівнює до невмиручих Термопілів. Ми, українці, героїчну загибель Студентського Куреня під Крутами теж прирівнюємо до самопосвяти Спартанців у Термопілах.

Українська держава, що шойно скинула була з себе кайдани майже трьохвікової московської неволі, в кінці 1917 року була поновно заатакована незчисленними юрмами червоних москалів. Вичерпна, змучена 4-х літньою участю в Світовій війні, коли як провінція московська становила передню людську і матеріяльну базу Москви, Україна не була готова до опору московській навалі. Нечисленна, заїмпровізована в умовинах війни і революційної руйни, Українська Армія розкидана була на довжезному фронті і хоч з подиву гідною самопосвятою боронила Рідний Край, то все ж стримати навали не могла. Найбільша загроза для нашої найдорожчої столиці, Золотоверхого Києва, насувалася з північного сходу, з боку Бахмача. Частини, що боронили того напрямку, знемагалися в нерівній боротьбі з москалями, і через те командування вирішило вислати туди на підмогу з Києва останню свою резерву – Студентський Курень. Сформований перед кількома днями з охотників академіків і гімназистів, в більшості нелітніх молодиків, що перед тим зброї в руках не тримали, а все ж на заклик свого національного Уряду вступили до війська, щоб боронити Україну, курень виїхав у напрямку на Бахмач. Не лунала радісна пісня бойового запалу, але й смутком не була овіяна душа молодих героїв, бо хоч вони свідомо йшли не за перемогою, то знали, що йдуть боронити Рідну Землю, боронити свою столицю. Коли командування тою останньою резервою мало замір лише затримати ворога, щоб підготувити нові сили, то самі лицарі в обличчю переважаючого ворога вирішили битися до загину, щоб своїм прикладом самопосвяти збудити в змученім народі патріотизм, підняти його до чину, величного чину оборони Батьківщини. Стверджено на підставі авторитетних джерел, що жаден з тих лицарів не намагався опустити поля бою, що оточені безмірно численнішим ворогом вони билися до кінця, більшість знайшла славну смерть зі зброєю в руках і лише незначну кількість врятувала наступивша ніч. Було це 30 січня 1918 р. під ст. Крутами.

Чи можемо в тій легендарній, безсмертній поставі наших Крутянських героїв-вояків знайти щось подібного до історичного Тернопільського чину спартанців? Хіба одне – наші лицарі, як і їхні славні історичні попередники, йшли свідомо на славну смерть за Вітчизну. Але чи можемо рівняти чин вправленого, загартованого в боях спартанця з-під Термопілів з героїзмом і самопосвятою новака з-під Крутів? Порівняння нема,

історія подібного героїзму ще не знає, але знати мусить і знатиме, що під Крутами українські герої наказ про оборону Вітчизни виконали до кінця!

Громадянине український! Оповідай своїм землякам, своїм дітям, всьому світові оповідай, що під Крутами загинули найкращі сини України, які вірно сповнили свій обов'язок!

Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року / Упорядник І. Ільєнко. – Дрогобич, 1995. – С. 230–232.

М. Вірленко

ЛЕГЕНДА ЛИЦАРІВ АБСУРДУ (В 16 роковини бою під Крутами)

Коли, під рев гармат і свист куль світової заверюхи, паде царат, над українською землею закутою до цієї хвилі у велику тюрму народів, сходить ново зоря, – зоря Волі та Слави. Над покрівавленими і знівченими просторами української землі, пролетіли нові, могутні слова, що явилися бажанням і волею цілої Нації:

Народе України.

Твоєю силою, волею, словом утворилась на українській землі свобідна Українська Народня Республіка. Здійснилась давня мрія Твоїх батьків, борців за волю права робочого люду.

Так український нарід устами Центральної Ради сказав в четвертому універсалі своє останнє: «Хочу».

Від нині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою українського Народу.

Знову, від століть замайорів гордо й високо жовто-блакитний прапор Незалежної України. Український Народ власними руками почав кувати свою власну долю. І свідомий своїх прав та сили, свідомий цього, що він є паном на своїй землі і що тільки власним мечем і власного кровю він може оберекти свою молоду державу, – кілька днів після величного моменту проголошення IV. Універсалу, він післав своїх найкращих синів, що по-геройськи затвердили Самостійність Української Держави. Це було під Крутами, дня 30. січня, 1918 р., коли цвіт української Нації, триста молодих студентів київських шкіл, проляли свою кров на порозі Батьківщини, обороняючи її від варварської большевицької навали.

І тепер, щойно після проголошення Самостійности України, показала вся правдивість кличів російських революціонерів, яким не на руку та не до вподоби була Самостійна Українська Держава. Забачалося їм знова повернути Україну в московське ярмо. І з півночі на столицю Української Держави посунула чорна, большевицько-московська орда.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Большевики сподівалися, що зі заняттям столиці України вони легко займуть й цілу державу. Тому на Київ почали відразу наступати дві великі армії.

Одна, під проводом Єгорова, йшла по залізничному шляху зпід Харкова, через Полтаву на Київ, а друга, під командою Ремігова, посувалася в напрямку Курськ–Бахмач–Київ. Головне командування над обома арміями мав начальний вожд Муравйов. Крім того, з боку Жмеринки й Козятина надходили збільшовизовані частини російського, гвардійського корпусу, який довго стримував перший український корпус Генерала Скоропадського. Всі ці відділи ворожих військ підходили чимраз ближше до Києва й обіймали його сильним залізним колом. Уряд української Держави опинився в дуже критичному та безвихідньому положенні. А небезпека більшала з хвилі на хвилю. Полки, що находилися в столиці, ставали жертвою революційних гасел, а старшини, заражені тією самою недугою московської, революційної свободи, ставилися до справи байдужно.

І коли у цім моменті український Уряд видав заклик до всіх, що любили Рідну Україну, що не стратили сили й бажання боронити Батьківщину, цей заклик знайшов свій перший відгомін серед української шкільної молоді. Молоді студенти стали вписуватися до Українського студентського Січового Куріня. Почалися муштри у дворі та помешканні Першої Української Військової Школи. Навчало трьох старшин, що не належали до складу військової школи. Ближчого зв'язку цих старшин зі студентами не було; помагали студентам і середньошкільникам і юнаки, які мали вже немалий стаж і практичний досвід. Муштра тяглася вже тиждень, коли повідомили студентів Січового Куріня, що мається на увазі виїзд на фронт. Їх стримали в помешканні військової школи і стали муштрувати інтензивніше.

І так два тижні по спішнім закінченні курсу військової науки, курінь сполучений з юнаками вирушив на приказ військової влади на фронт. В холодний січневий день пройшов Студентський Курінь київськими вулицями, прямуючи на ст. Київ-товарний. Погрузившись у вагони, молоді студенти від'їхали, не думаючи про це, що може чекати їх завтра. Виїхали в напрямку Конотопа, на Чернигівщині, де на стації Бахмач мала групка гайдамаків боронила приступу до Києва. Ця горстка з 20. чоловік, з одною гарматою та двома скорострілами довший час здержувала більшовиків та вкінці її опір не видержав і стацію Бахмач заняли більшовики. І ось на підмогу цим лицарям поспішило київське студентство. Доїхати до Бахмача вже не пощастило й Студентський Курінь разом з частиною юнацької школи – зупинився на стації Крути, де зустріли змучених та виснажених гайдамак з Бахмача. Зіллявшись разом з ними, мали около 200 багнетів, три гармати, декілька скорострілів та четверо коней. Більшовики були вже близько; уже сусідня стація Пліски була в їх руках.

Зеднані частини на-борзі окопалися в дві лінії, по обох сторонах високого залізничного тору. В тих окопах вони перевели першу ніч у полу, що була вогка та мокра й переморозила й стомила людей.

День 30 січня був похмурий та вогкий. Відчувалося по рухах ворога, що мусить відбутися рішачий бій – перший, більший бій московсько-української війни. В ночі москалі підійшли до самої лінії Куріня й від 9. год. ранку почали її сильно обстрілювати з рушниць. Одинок чинна гармата Куріня на залізничному торі відповідала ворогові; нею по геройськи кермував сотник Лощенко, який імпровізував нею правдивий, броневий потяг, що приніс ворогові чимало шкоди. Та серед бою гармата перестала стріляти й одинокий наш броневик від'їхав на стацію. Бій розгорівся з новою силою. З обох сторін заговорили скоростріли й ворог почав наступ на багнети. Густими лавами посувалися москалі вперед, не дивлячись на великі втрати від української, рідкорозсіяної лінії. Тільки тепер дався відчутти брак гармати, тимбільше, що починали кінчатися запаси набоїв. А що найгірше, звязок між обома відтинками лінії перервався. Високий залізничний насип заслонював вид на другий бік, так, що правий відтинок не знав, що діється з лівим і навпаки. Ворог, знищивши гарматним вогнем більшість правого відтинка, примусив його до відвороту. Лівий відтинок про це нічого не знав, сильно ще держався на своїх становищах і на нього накинупали тепер москалі. Тимчасом Стрільці зуживали останні набої... Стацію Крути, що лежала кілометр поза Стрільцями заняли вороги. Лівий відтинок із трьох сторін, окружували москалі; положення його ставало надзвичайно критичне. Почався відворот. Відступ цей був дуже утруднений: без набоїв, з порожнім скорострілом, з раненими, що відступали, опираючись на здорових товаришів... Не дивлячись на це, відступ відбувався в порядку, хоч як тяжко було відступати під градом ворожих куль. Тих, що дійшли до потягу, який вернувся на кілька верств взад, було лиш кількох. А лівий відтинок відступив до стації не знаючи, що вона занята вже більшовиками. Коли Стрільці побачили свою похибку, було вже запізно. З розпуки кинулися в наступ. Частина згинула в рукопашному бої, а частина попала в полон. Довго знущалися над лицарями-юнаками пняті матроси, а на другий день всіх по звірськи ростріляли.

Так упало триста геройських оборонців Батьківщини, Триста лицарів абсурду, три сотки найкращих юнаків України.

Крути (одноднівка студ. Громади). – Париж. – 1934. – С. 2–4.

Г. Л.

НАШЕ МИНУЛЕ – НАШЕ НАСТУПНЕ *(До роковин бою під Крутами)*

У колишній Російській імперії, в сто тридцяти п'яти кілометрах на схід од губерніяльного міста Києва, на теренах Ніжинського повіту, містилася невеличка залізнична стація Московсько-Києво-Воронізької залізниці, – Крути.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Мало чим ріжнилася вона від багатьох подібних невеличких залізничних будинків на Україні – дерев'яних, вифарбованих на темно-червоний колір, з – деревляним пероном, із зеленими діжечками на ньому, позначеними білими літерами М. К. В. Ж. Д, з високою білою баштою залізничного водотягу з правого боку, з струнками, здалека видними, тополями навколо ...

Може лише трохи виділялася ця станція тим, що була вона так звана пересадочна, бо з року 1894-го прокладено було від неї вузьку залізничну колію до губерніяльного міста Чернігова.

І лише вночі, коли, важко дмухаючи та расипаючи на чорному небі рої золотих іскор, наближався, блишучи ліхтарями, паротяг чернігівського потягу та коли надранок одходив звідти потяг на Чернігів, оживала ця маленька станція.

А вдень, чи то під промінням гарячого золотого українського сонця, чи то засипані глибоким срібним снігом, дримали Крути... стиха дзвонив телеграф у апаратній... та іноді лише бемкав дзвін на пероні, виходили, поспішаючи, начальник станції в своєму червоному кашкеті, залізничний жандарський унтер-офіцер, нагягуючи білі нитяні рукавички, та один, два носильники в брудних фартухах, з мідяними бляхами на них.

Сурмили, перекликаючися, неначе півні, вилючники, і, майже не зупиняючися, пробігали, окурюючися димом та стукаючи по стиках рейок, сині, жовті, зелені вагони потягів з Києва на північний схід, з Москви та Курська до «Малоросії» ...

Луною розлягалися свистки паротягів у степовому повітрі... і знову все затихало...

І до голови нікому навіть тоді не могло прийти, щоб до цієї маленької стайки, загубленої серед безмежних золотих пшеничних ланів та зелених бурякових плянтацій й городів, міг би колись то наблизитися воєнний фронт, та ще не з заходу, а зі сходу.

Але часто-густо трапляється, здійснюється те, що ще так недавно здавалося людям за неможливе.

Отже, трапилось ніби неможливе – репнуло, затріщало і розвалилося таке, здавалося, грізне, таке міцне, таке неначе злютоване «государство російское, єдиное і нераздельное», повалився трон самодержця, і залопотіли по вулицях стародавнього Києва вже не біло-синє-червоні, а жовто-блакитні прапори, і перетворено білий будинок «педагогічного музею імені цесаревича Алексія» на будинок першого парламенту українського – Центральної Ради, і пестило київське сонце на його мурах замість двохголового орла, вже старовинного, ще з великокнязівських київських часів, рідного Тризуба.

Перероблено написи на залізничних станціях на Україні мовою державною, українською; проведено таку зміну і на станції Крутах.

А одного дня, шойно вивішено було в стайному помешканні надісланого свіже видрукованого листа тексту IV Універсалу української влади, прибуб на станцію Крути військовий ешелон з Києва.

І висажувалося звідти вояцтво, щоб обсадити фронт тут же, недалеко від Крут, у напрямку на стацію Плиски, щоб оборонити стацію Крути, щоб обороняти столицю українську Київ, усю Україну, обороняти від наступу російського війська, російської червоної гвардії, що насувалася на Україну, бо не міг же погодитися віковий ворог України – Росія, щоб одірвалася від нього визискувана багата колонія, щоб зажила вона своїм власним самостійним життям.

Але не обстріляні в боях, не обсмалені в пороховому димі світової війни досвідчені вояки вискакували з червоних товарових вагонів на устелену снігом землю крутянську того сивого, зимового, морозного ранку... Ні.

Ті, що так ще недавно сиділи за гімназіяльними партами, що вивчали, як щось цілком теоретичне, як щось цілком історичне, далеко від життя, що: «dulce et decorum est pro patria mori» – ці юнаки мусили тепер скласти справжнього іспита зрілості, довести, чи добре вивчили вони це твердження, чи зможуть вони добре перекласти його мовою рідною, українською, застосувати його зі сторінок історії до життя сучасного, українського.

І коли минули години першого, цілком зрозумілого ентузіазму, піднесення, години спільного перебування в вагонах, години ще ніби гри в війну, в дорослих вояків, коли довелося расипатися в розстрільні на холодному снігу, коли довелося мати діло зі справжнім ворогом, коли з'явилися навколо кров і смерть – не розгубилися ці юнаки.

Кажуть, ніби добре вмирати молодому, але кажуть це завжди люди, вже не молоді, що вже своє віджили, що добре обізналися з життям, що байдужіше ставляться до нього.

І напевно не було у юнаків Крутян бажання вмирати, у кожного було, навпаки, стихійне прагнення жити, жити в своїй щойно повсталій Батьківщині, працювати в ній і для неї, бути щасливим з цього приводу, з приводу особистих, таких властивих юнацтву переживань.

Але ця сама ж Батьківщина вимагала від них скінчити своє, зовсім ще не розпочате життя, далеко від власного дому, родини, близьких, на холодному снігу сивого зимового дня біля Крут.

І ті, що ще декілька днів тому не були зовсім вояки, ті, що декілька днів тому не знали ще, як поводитися зі зброєю, раптом перетворилися у воєнних героїв.

Твердо стояло в голові, в серці, що та теоретична Батьківщина, про яку вони вивчали в гімназії, перетворилася тепер у цілком реальну, таку близьку, таку рідну Україну, яку треба захищати, яку треба захистити.

І ніхто з тих юнаків не затремтів, ніхто не кинув місця бою, відважно поводився проти неймовірно численнішого, неймовірно досвідченішого ворога; і багато з них скінчило на крутянській землі свої юнацькі дні, ясно її окропивши своєю дорогоцінною, щиро українською кров'ю.

Пожертвувала Україна тоді, може, найкращим, що мала – національно усвідомленою інтелігентною молоддю, так потрібного в житті кожної

Бій під Крутами в національній пам'яті

держави, а тим більше тої, що важко виборює собі ще тільки поновлення свого життя...

А у великій книзі історії України з'явилася нова сторінка, назва якої має цілковите право стати поряд з назвами сусідних Крутам місцевостей, таких славетних, таких пам'ятних – і щасливого Конотопа, і сумного Батурина.

А за якийсь місяць жалібно гули Київські дзвони, березневе українське сонце пестило вкриті червоною китайкою домовини – то українська столиця, молода українська держава урочисто ховали перших своїх героїв, тих, які гідно, за лицарським козацьким звичаєм, душу й тіло поклали за самостійність Батьківщини в першому бою, що його провадила Україна з Росією, не як повстанець тубілець проти свого пана, а як рівна держава з рівною.

І капотіли щирі сльози на сиву довгу бороду першого Голови Української Держави, коли тремтячим голосом казав він, що «dulce et decorum est pro Ukraina mori».

Поховали ці домовини, ці національні гордощі, на крутому березі Дніпра, трохи нижче могили першого київського князя – українця, збудували над цією братнею могилою мурований пам'ятник, що білів на зеленому узгір'ю, високо над синіми водами Дніпра, видний і від чернігівських лісів, і від фіялкових просторів Полтавщини, що маніфестував усій Україні про пролиту дорогоцінну кров, яка, ніби цемент коштовний, мусила зміцнити підмурки молодої держави...

Та не легко збудувати власну державу власними силами і багато, багато такого коштовного цементу вимагає це будівництво.

І року не минуло від бою під Крутами, а той, кого зла доля допустила стати на чолі молодої Держави – України, вже прагнув знову її підпорядкувати Росії, знову позбавити її державности, волі.

Але недаремно було принесено жертву під Крутами.

І во ім'я державности, самостійності української знов жменька патріотів розпочала, здавалося, безнадійну справу повстання проти гетьманату, що спирався на залізні когорти наймогутнішого німецького війська, на численні російські загони і дружини.

Проте минув лише місяць, і повалено було гетьманат, зникли з Києва чужі біло-сине-червоні прапори, знову замаяли там свої, жовто-блакитні.

І одного морозного соняшного дня, коли всі дерева були ніби в горностаєвому хутрі, коли сніг рипів під ногами, а пара клубками летіла з рота, знов урочисто ховала Україна своїх нових героїв, Героїв Мотовилівки, Будаївки, Борщаківок, що своєю смертю кріпили державність українську.

Високу могилу над домовинами їхніми було насипано на крутому березі Дніпра, в палацевім саду, біля самого колишнього царського палацу.

І, здавалося, поглядала ця могила, посміхалася білому пам'ятникові Крутянам на сусіднім узгір'ї, над заметеним снігом Дніпром, проти побілілих задніпрянських просторів.

І як осіннє листя, обсипались з київських улиць жовто-блакитні прапори, зачервоніли по них чужі, а потім біло-червоні там повивішували.

Ніби знову повставала єдина неподільна Росія, викреслено було з обігу слова «Україна, українське», мусили вони зникнути не лише в сучасності, але і в минулому.

І заподіяно було тоді недобру справу – по-блюзнірському розвалено пам'ятник Крутянам, розкопано високу могилу в палацовім садку.

Але незабаром у Києві засіли вже нові окупанти.

Розуміли вже ці, що не можна знищити слів «Україна», «українське», не можна витерти цієї назви з мапи Європи, усунути Україну з міжнароднього форуму, але гадали червоні росіяне – нові окупанти – що все це можна залишити тільки як зовнішню форму, а що внутрішній зміст цих слів, цих назв – петлюрівщина, жовтоблакитщина – вже давно зник.

І цілком несподівано для червоного окупанта розпочався в листопаді року 1921-го знаменитий Тютюнників рейд, чи не єдина в історії воєнна акція декількох тисяч людей, напівозброєних, напіводягнених, без заплілля, без поповнень, акція проти цілих армій.

Проте все-таки, не дивлячися на холод, сніги, невідготовленість місцевого населення, майже місяць продовжувалася ця акція...

І не була ця акція, як багато її помилково, недооцінюючи, називають – акція повстанча, ні, це не було повстання, це була війна, продовження розпочатої українсько-російської війни, війна, яку провадив, правда, невеликий загін війська, але війська, яке ніколи, ні на хвилину не визнавало бодай фактично над собою влади ворога.

А коли прийшла трагічна розв'язка цієї акції, то все-таки гордо залопотів у повітрі жовто-блакитний прапор і не дістався він до рук неймовірно численнішого, добре озброєного ворога, зник він од нього, ніби символічно підкреслюючи, що він, цей жовто-блакитний прапор не є переможений, що він не піддається, що війни не закінчено, що він, цей жовто-блакитний прапор, слушного часу повернеться знову, вільний, на Україну...

І перегорталася одна з найсумніших, але разом і найславетніших сторінок історії України.

Скоїлося найганебніше.

Захоплених у чесному бою, захоплених не повстанців, а вояків чужого, ворожого війська, поранених, хворих, воєннополонених наказала окупаційна влада розстріляти ніби яких злочинців. Наказано було розстріляти їх через те, що ніхто з них, цих напівживих мучеників, не погодився просити помилування.

І коли поставлено було цих 359 на краю глибокого рову, що самі вони викопали для себе, то не затремтів ніхто з них, цих, уже поза людським зрозумінням, Героїв. Напівживі, вони знайшли ще у собі сили заспівати, що «Ще не вмерла Україна...» аж поки не попадали вони, всі 359 українців, під трескотіння кулеметів, до рову, густо напоюючи Базарську землю дорогоцінною українською кров'ю.

Бій під Крутами в національній пам'яті

І високу могилу насипано було над їхніми тілами, і декілька років говорила вона з вітром, аж поки не наказала тамтешня влада розкопати її, заорати та засіяти те місце.

Але добре пам'ятають місцеві селяни, де саме на Базарських городах поховано 359 Героїв.

Маестозним крутянським акордом розпочато було патетичну сонату українсько-російської війни, невже ж базарський реквієм це остання частина її?

П'ятнадцять років минуло по Базарі, окупанти хазяїнують на Україні... невже ж все це минуле було даремне, невже ж там уже все забули, невже тамтешня українська молодь забула про своїх попередників, про славетних Крутян?

Хай дозволено буде у відповідь на це розгорнути ще одну сумну сторінку новітньої української історії, хай дозволено буде навести, може, найтрагічнішу цитату з найтрагічнішого судового процесу, що відбувся у Харкові навесні року 1930.

Хочеться згадати про СУМ, «Спілку української молоді», хочеться нагадати розмову на цьому процесі прокуратора Любченка з підсудним Павлушковим, розмову, що мусила, очевидячки, заїмпонувати на весь світ міццю та грізбою окупаційної влади.

Любченко, звернувшись до Павлушкова:

– Отже ті з молоді, що пішли до СУМУ, потрапили до мертвих? Така доля всіх, хто пішов до СУМУ?

Павлушков: – Така доля всіх, хто пішов.

Любченко: – Всіх, хто пішов? А живі де лишилися?

Павлушков: – Живі залишилися в салі.

Любченко: – Тільки живі в салі. Я більше запитань не маю.

А в одному Києві було заарештовано 67 членів СУМУ, членів «Спілки української молоді», а на суді, в судовій салі їх залишилося живими тільки 2, решта української молоді потрапила до мертвих.... Кров'ю залився тоді і Київ, і Одеса, і Харків; сотнями, тисячами гинула українська молодь – вона все потрапляла до мертвих.

Нелегко живій людині зрозуміти, усвідомити собі психологію людини, що справді вмирає, що мусить вмерти. Але коли Крутяни шляхом бою ішли на смерть, то було тут певне піднесення, певний ентузіазм бійців, думка, що перебуваєш у небезпеці разом з товаришами-воєями, що всім судиться спільна доля...

І коли Базарці дивилися просто у вічі смерті, почували її холодний подух, то були вони, товариші і друзі, злютовані однією ідеєю, разом, пліч-о-пліч, поруч...

А коли забували Сумівців, то забивали по льохах, беззбройних, беззахисних, поодиноких, позбавлених можливості побачити хоч трохи співчуття в чийсь погляді...

І ця доля не була чимсь несподіваним, ця доля петлюрівців там, під окупацією, відома кожному, і на таку долю свідомо пішли ті, хто так любив життя, хто так мало знав його, ті, що меншому з них було тільки 15 років.

І навіть невідомо, де саме пролляно цю дорогу українську кров, де поховано тіла цих гідних спадкоємців Крутян...

Це все минуло.

Але велику силу має минуле над людиною, особливо над тою, що перебуває на еміграції.

І як скам'яніла колись, обернувшись, Лотова дружина, так скам'яніла, застигла душа кожного українця-емігранта, коли, обернувшись востаннє, поглянув він на Батьківщину, а вона, все далі і далі, линула від нього на схід.

Скам'яніла, бо вже не зміниться вона, бо залишиться назавжди з тим останнім краєвидом своєї землі, Батьківщини, з тим почуттям до неї, до тих її героїв, рідних, улюблених.

Але кожне почуття, яке велике б не було воно, без діл во ім'я його, без чинності, є мертве.

І мертвою була б наша любов до Батьківщини, до дорогого минулого, до рідних славних постатей, коли б залишалася вона, ця наша любов, суто платонічною, без жадних чинів.

Справді, крім дорогоцінного нашого минулого, ми, що не маємо тут, на еміграції, свого сучасного, маємо ще і наше наступне.

Не тільки люблячи, не тільки побожно ставлячися до нашого минулого, але й вивчаючи, досліджуючи його, мусимо ми безперервно готуватися до нашого майбутнього.

Це минуле, ці дорогі загублені постаті навчають нас, що наше майбутнє, наше остаточне національно-державне відродження зв'язане не тільки з радіщами, перемогами, але що зв'язане воно і з поразками, і з відступами, і з льогами Чека, і з Соловецькою каторгою, і з тисячами тисяч забитих, розстріляних, замордованих, загублених батьків, братів та сестер наших.

І вчить нас це минуле, що нам нашого державного відродження ніхто не подарує, не піднесе, що мусимо його ми самі відвоювати, взяти з бою, продовжуючи справу загиблих, продовжуючи розпочату україно-російську війну.

І українська еміграція, користуючися з кращих, безпечніших мов існування, ніж її нарід під окупацією, мусить цілком забути за своє особисте сучасне, мусить думати, дбати лише за майбутнє Батьківщини, ретельно готуючися до нього і практично, і теоретично. Бо не дано людям знати, якого саме змісту буде наступна сторінка життя їх Батьківщини.

Бо невідомо, коли саме заграють сурми в похід на Київ...

Але кожен завжди мусить бути напоготові, напоготові, щоб кожного дня піти до бою, піти, може, на певну смерть, але на таку смерть, щоб найбільше завдати лиха ворогові, щоб найбільше заподіяти користі Батьківщині і в такій своїй смерті вбачати своє досягнення, свій ідеал, своє щастя ...

А коли б доля судила те, про що мріємо, коли б доля таки дала працювати на визволених землях Батьківщини, то і до тієї важкої чорної роботи за перших часів мусимо бути напоготові. Важкої, бо мусимо працювати і за себе, і за тих, що загинули, чорної, бо на руїни ж повернемося....

«Посій

Понад грямицями пшеницю добру.

Відгородись житами від пустині,

Скидай каміння все у підмурівки,

Щоб не казали люди: тут руїна,

Щоб мовили: колись тут стане дім...»

Але це, що буде, буде, мабуть, не для всіх, для небагатьох, а тим часом всі, оглядаючися на минуле, згадуючи героїв минулого, обминаючи особисте сучасне, мусять готуватися до майбутнього, не забуваючи слів Сократа:

– «Яка б не була для тебе жорстока Батьківщина, яких би жертвована не вимагала від тебе, мусить вона бути для тебе дорожча за батьків, миліша за дітей».

Гуртуймося. – 1937. – Ч. 1. – С. 9 – 13.

М. Р-ДК

КРУТИ

Минає 21 рік з того дня, коли крутянські герої вступили в нерівний бій за Українську Націю, за її державність, за столицю Київ. Минає 21 рік з того часу, коли студенти, й гімназисти кинулися з багнетами в руках проти в двадцять разів сильнішого ворога; кинулися в протинапад тоді, коли праве крило вже відступало; пішли в атаку, після якої лишилося 35 борців. Ця горстка не мала щастя впасти в бою разом зі своїми товаришами – її чекали муки з рук розлючених п'яних матросів, муки, заподіяти які здібні лише монгольські душі москвинів. Тільки деяких замучених вдалося пізнати по одягу.

Мстились московські зайди за неочікуваний спротив, за відвагу молоді гордо стати в обороні Ідеї, стати до бою, маючи за собою Київ, переповнений розагітованою жидо-більшевицями солдатською й робітництвом, між Києвом і Крутами ворожий залізничний персонал, а перед собою переважаючу кількість ворогів. Не сподівався ворог, що зустріне ідейно так сильну перешкоду для свого жидо-московського месіянства. Це були перші носії Ідеї, що спинила похід його на захід, що понад двадцять літ, боронячись, ослаблювала Москву, а по двадцяти роках переходить в наступ йде на знищення козацтва в Європі. Відчув ворог, що мав перед собою з'єднаних вищою Ідеєю заступників великого Народу, що стали в бій за дідичну владу над східньою Європою.

Крутянський бій сколихнув сумлінням в першу чергу тих, що видавали декрети про демобілізацію армії і переконали власного вояка, що московський салдат йому не ворог. Це ж ті, що їм треба було погрози багнетами Військового З'їзду, щоб оголосити самостійність України аж IV Універсалом.

Крутянці збудили в народі той Божий дух, що на ньому стільки народів поламало собі зуби. Це той дух, що велів князям прибавити щити на царгородських воротах; кидати ворогам зухвале «иду на вас»; громити орди найздників; кидати кріпацтво й іти в дикі степи під татарські стріли й аркан; битися з гаслом на устах «добути, або дома не бути»; кпити з ворога, як кпили з ренегата Вишневецького посій Хмельницького, посажені на палі; дух, що щороку гнав наших непосидючих предків як не до повстання проти гнобителів, так в походи на Чорне море, на землі татарські чи турецькі; дух, що здійняв руку сотничихи Зависної зі смолоскипом до бочки з порохом в льохах замісу Буші. Цей самий дух спротиву, дух боротьби, тільки в новім виді, не покидав Шевченка аж до його передсмертного «Вставайте, кайдани порвіте...», це ж він так блискуче піддержував хворе тіло Лесі Українки; він вів Міхновського в боротьбі проти всіх і вся, навіть в боротьбі проти свого власного витвору РУП – Революційної Української Партії, первісного праобразу УВО й ОУН яка після славного початку під впливом наших провансальців була зсоціалізована; і той самий дух вів молодих Крутянців на поле слави.

Чин під Крутами був першим кроком до відродження української нації, першим кільцем ланцюга, що тягнеться аж до сьогоднішнього дня. Це перший чин в реалізації ідеї, що для нас є альфою й омегою у всьому. Це ж в її ім'я закликав творець «Слова о полку Ігоревім» українських князів «Ворогові відплату давайте, За зневагу сьогочасну, За святую землю...».

Крутянським чином вступив Націоналізм в побідну боротьбу. Вступив у боротьбу проти зовнішнього й внутрішнього ворога, боротьбу безжалісну, криваву, боротьбу за життя нашої нації, з якої одинокий вихід: перемога – або смерть! Наново віджило гасло «добути, або дома не бути». З другого ж боку, Крути були сильним моральним поличником всім тим, що український нарід привели до них. Довгі місяці часу витрачено не на зміцнення військової сили молодій державі, не на приєднання до державного будівництва широких народніх мас, не на знищення внутрі всіх ворожих спроб розкласти новий організм. Ні, замість того примушували ті ж самі маси далі кривавитись на фронті проти центральних держав, з якими ми мали спільного ворога, в ім'я абсурдних ідей, ідей для нас тепер прямо незрозумілих. По цілій Україні аж кишіло від жидівських і московських агітаторів Марксової науки. Кожна жидівсько-московська горлянка була ін'екційною голкою, що нею лєнінський кагал вливав щораз нові й нові дози комсоцотрути в здоровий національний організм. Мало того: українські державні керівники й партійні талмудисти їздили проголошувати «нову національну правду». І чи є чому дивуватися, коли їхні слухачі відмовлялися їхати битися проти тих, що голосять ті ж самі ідеї? Своім політичним пігмейством, будучи разом з тим безмірно претензійними, вихованці драгоманівського «українець просить немного» відштовхнули від себе весь український загал. В часах 17-го року це була дійсно джигітська штука. Яким кошмаром, якою трагедією мусіли здаватися події для творців націоналізму, для крутянських героїв і для всіх їм подібних.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Здоровий, свіжий дух Крутянців, відчуття національної честі, відживлення в них славної традиції привели їх до самоспалення на жертвенники нації. Це була реакція в дванадцять годину здорового організму проти інфекції, проти ворожого дурману. Це був прояв віковичною боротьбою продистильованої крові.

Під знаком Крут йшли всі дальші події; кільце чіплялось за кільце, – творився важкий подіями ланцюг, що ще далеко нескінчений. Прийшли нові борці, влилось в їхні ряди нове завзяття, настала доба дальшої боротьби на життя й смерть. Українські війська проходять тяжкі етапи визвольних змагань. Були радісні й сумні часи. Не завжди вдержували оброзумлені проводирі віжки подій в своїх руках. На поміч приходив сам нарід спонтанними повстаннями.

Відбувались історичні походи, ходилось в геройській Зимовий похід, прийшли часи сумної еміграції, а з неї трагічний похід, закінчений пам'ятною могилою під Базаром. Ціла Україна знов горить в повстанні зі суворими постаттями партизанів і молодими Михайликами, а там диявольська видумка з українізацією, надходять чистки від українців, соловецькі, біломорські й сибірські каторги, знов чистки з дальшими чистками чисток. І все марно – Український Націоналізм закорінюється помимо всіх ударів глибше й ширше. Героїчні Крути є фатальні своїми наслідками для ворога-займанця.

Над Україною витають тіні юнаків з-під Крут. Роз'ятрують рани, заподіяні ворогом, до нестерпного болю. А за ними стоять закровавлені тіні мільйонів жертв жидо-московських червоних царів. І коли б ті, що в 17-му 18-му роках тряслись перед тінню підозріння в контрреволюції, мали хоч трохи почуття відповідальности, то яким пеклом мусіли б бути для них минулі двадцять років.

Дух Крут перейшов і через Збруч та Дністер. В осередку ж Українського Націоналізму й створено крутянський міт. Молодь Західних Українських Земель викувала не одно кільце до ланцюга, започаткованого Крутами, що стали дорогим символом для всіх борців з-під стягу УВО й ОУН. Вже наближається день, який ми так жадібно ждемо, день кари, день пімсти.

Воюють в ім'я крутянської ідеї наші брати по обох боках Збруча й Дністра, воюють хлопці й на границях Карпатської України... І хоч сотня поляже, а ворог відчує, скільки натомість стане до боротьби!

Героїка трагедії Крут / Упор. В. Сергійчук, Я. Гаврилюк. – К.: ПП Городенський, 2008. – С. 194–197.

РОКОВИНИ БОЮ ПІД КРУТАМИ

Українська історія визвольної боротьби по великій російській революції повна геройських учинків і подвигів. Лише вояків було замало й українське суспільство за слабе свідомости широких мас і бідне на

політичних і вояцьких провідників. І тому тимчасом оця перша велика боротьба за українську державність у нашому столітті не закінчилася українською перемогою.

Та боротьба взагалі ще не покінчилася. Вона і далі триває й триватиме до кінцевої перемоги. Доказом того, що перемога буде по українському боці є шалений страх большевиків перед українцями. І теперішній великий політичний процес у Москві свідчить якнайкраще про це. Підсудним закидували державну зраду між іншим і за те, що вони переговорювали з Німеччиною про відобрання України від Радянського Союзу.

Українська студентська молодь а з нею й усе українське громадянство споминає кожного року в день 29 січня славний небуденним героїзмом бій куріня українських студентів і гімназистів з большевиками, переважними числом, зброєю й вишколом, військами під Крутами.

Крути це вузлова станція залізнична, на Чернигівщині недалеко Київ, столиці України. Там український курінь з кількох сот захоплених великим патріотизмом київських студентів і гімназистів майже голіруч пішов назустріч більшовицькій армії загородити ворогові дорогу до свого Києва.

Впали буйні голови квіту молоді в нерівній боротьбі дня 29 січня 1918 р. Впали, а не піддалися намовам большевиків перейти в їх ряди. Лише на короткий час зайняли большевики Київ. Дня 9 лютого того ж року підписали відпоручники Української Держави Берестейський мир з центральними державами.

Українські війська на чолі з Симоном В. Петлюрою з союзними німецькими й австрійськими військами знову здобули Київ. Дня 19 березня 1918 року перевезено з великими почестями тіла поляглих і розстріляних зпід Крут до Києва і склали їх у спільній могилі на Аскольдовому цвинтарі.

Коли Київ стане знову і вже на все столицею Самостійної Української Держави, то й героїв зпід Крут споминатимуть повік вдячні нащадки.

Час. – Чернівці, 1937. – 5 лютого.

ПІД КРУТАМИ

Це свято української молоді. Це свято українських юнацьких героїв. Сьогодні саме двадцять літ, як невеликий числом, але велетенський духом відділ українських студентів боронив московським військам вступу до золотоговерхового Києва, столиці Української Держави. Завелика була сила большевиків. Молоді герої не відборонили Києва, але й не поступилися. Всі до одного загинули зо зброєю в руках в нерівном бою під Крутами.

Роковини бою під Крутами стали традиційною врочистістю української молоді, й не тільки молоді, а всієї-всієї української нації. Крути це прекрасний приклад патріотичної української молоді, що в жертву Рідному Краєві віддала своє життя. І Крути це приклад жертвенності за

Бій під Крутами в національній пам'яті

державність не тільки для молоді. Своєю героїською смертю під багнетами московських большевиків та молодь дала всім приклад, як до загину треба стояти в бою за Рідний Край, за Батьківщину, за свій народ.

Не багато їх було тих, що під Крутами полягли за Україну. Але на їх чистій, святій крові вже виростили і ще виростуть тисячі і мільйони таких, як вони, що грудьми своїми стіною стануть і визволять з московських лютих пазурів волю України й віками заступатимуть дорогу на вільну Україну ворогові з півночі.

Українські молоді герої полягли тілом у нерівному бою. Але їх душі вітають між живими, хвилюють українську душу й кличуть до пімсти, живої діяльності, живого творчого чину й викликають нестримну жадою боротьби аж до кінцевої перемоги. Ми прислухаємося добре й при кождім виклику виразно чуємо, як у рядах живих борців з московським наїздником відкликається один за одним герої спід Крут на збірці – «Я тут !» Так. Вони всі тут на збірці. Не бракує нікого.

Тимто й не добити московському ворогові українських борців за волю. Вже двадцять літ іде на зеленій Україні безпощадний бій. Рідна земля покривається червоною кровю героїв день-у-день. А українське поле все ще зеленіє й зеленітиме до віку й ніяка чистка не відчистить її від борців за волю, бо душі українських героїв гукають на збірці усе на кождий їх поклик: «Я тут!..»

І тому буде, тому повстане одного переможного ранку Україна вільна, велика, могутня, багата і славна. Україна, в якій щасливий самостійний український народ житиме й розглядатиметься «як хазяїн домовитий по своїй хаті і по своїм полі...»

Час. – Чернівці, 1938. –29 січня.

Віктор Царинник

У ДОМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

У неділю, 1 лютого, в Харківському Домі Національної Культури відбулися жалібні сходи панахидою. Вшанувати Пам'ять Крутівських Лицарів зійшлися колишні старшини й козаки Українського Війська, члени Товариства «Просвіта», представники Товариства «Союз Українок», Української Поліції, Харківського Українського Наукового Товариства.

Службу Божу правили настоятель Трисвятительської церкви о. Олександр Єзерський і протоієрей Яків Кравчук. Співав хор Трисвятительської церкви.

...Наш великий нарід крізь віки проніс волю до вільного й незалежного державного існування. Ні татарська навала, ні довгорічна московська неволя, ніякі тимчасові поразки не могли спинити одвічного змагання української нації за свою державу. З гаслом «За Матір-Україну, за

Українську Державу!» ішли на битву і смерть наші предки. За волю України водили на бій свої залізні дружини князі Київської Русі. Із цим окликом бралися до зброї запорожці, повстанці Северина Наливайка і Тараса Трясила. Із цим гаслом вирушили під Жовті Води і Львів полки Богдана Хмельницького. Із цим окликом піднімав своїх козаків Іван Мазепа. Із цим гаслом ставали до боротьби в Українській Визвольній Революції 1917–1920 рр. сотні тисяч українців під проводом Симона Петлюри. З цим гаслом, боронячи шлях до золотоверхого Києва, із зневагою до смерті, гинули триста сміливих юнаків.

У визвольній боротьбі зложили голови тисячі кращих синів українського народу. Слава про їхні діла не вмере. Про них нарід складав легенди, про них співають невмирущих пісень кобзарі.

...Сумні звуки траурної відправи. У всіх єдині думки й почуття. Скорботні обличчя. Моляться за спокій душ героїв, що загинули в битві під Крутами. Та не тільки за них. За всіх, хто поліг у боротьбі за Вільну Україну. За замордованих у московських в'язницях. За закатованих і замучених у тюрмах ГПУ і НКВД. За розстріляних і спалених живцем у Харкові. За тих, хто й досі поневіряється в далеких сибірських таборах.

Поруч зі мною, схилившись у глибокій тузі на коліна, гаряче моляться жінка в чорному. Хто знає, може це мати одного з трьохсот натхненних героїв? Її уста стиха промовляють слова молитви. Чарівна мелодія урочистої молитви:

Боже, єдиний великий,
Нашу Україну храни!..

Присутні, ставши на коліна, благають Бога дати рідній Батьківщині, її Народові щастя й добробут, мирне і вільне життя.

Наприкінці панахиди о. Олександр Єзерський виголосив казання. Він коротко виголосив про безмежну хоробрість українських юнаків, що загинули 29 січня 1918 року за волю України, говорив про їх мученицький чин. Кров гордих і сміливих Крутянських Лицарів пролилася не марно, і їхнього подвигу Українська Нація повіку не забуде. Їх слава невмируща. Нині Україна визволена з пазурів московських хижаків і переступає поріг нового життя. Промовець закликав усіх присутніх щиро й чесно працювати для добра Рідного Краю, на будівництво Української Держави.

* * *

Так Харків уперше вшанував Світлу Пам'ять загиблих під Крутами. Пам'ять Тих, хто довів, що скінчились роки безсилового суму. Тих, хто відновив славетні бойові традиції Українського Народу. І в цьому величезне значення великої жертви. Це ж доказ того, що героїзм нашого Народу невмирущий, що наша Нація здатна до великого чину, великої боротьби для здійснення свого історичного завдання – бути форпостом Заходу на Сході. Тому хочеться, ушанувавши сумну і разом величну подію 29 січня 1918 року, нагадати нашим юнакам, що йдуть із зброєю в руках на поміч нашим визволителям у боротьбі з найбільшим

Бій під Крутами в національній пам'яті

ворогом – большевизмом, – слова князя Данила Галицького, які доніс до нас літопис:

«Хіба ви не знаєте, що не буває війни без загиблих? Як мужа вб'ють на війні, то яке це диво? Інші й дома вмирають без слави, а ці ж умерли із славою».

Нова Україна (Харків). – 1942. – 3 лютого.

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО СВЯТКУВАННЯ ДНЯ ГЕРОЇВ КРУТ

Село Березно в честь героїв

Заходом учителів української народної школи в селі Березневі, повіт Холм, відсвятковано роковини 29 січня дуже святочно. У програму свята ввійшла панахида, що її відправив місцевий парох. Над прозачною могилою березовий хрест з уставленим посередині тризубом, терновим вінцем та написом: «Героям...» Палку промову виголосив теж місцевий парох. Святочний настрій охопив присутніх, що були тим дуже захоплені. По відправленні панахиди відбулася в місцевій школі Академія в честь Героїв. Вона складалася зі вступного слова учителя М. Мандзюка, в якому насвітлив відому подію і навязав до сьогоднішнього часу. Опісля стрілецькі пісні хору під проводом учителя М. Мандзюка чергувалися з деклямаціями. З-поміж деклямацій найбільше подобався вірш Яніва: «Крути», що його гарно віддеклямував М. Ратарчук. Інші деклямації виголосили учениці шостої класи української народної школи: К. Кокловська, К. Вальчуківна і Віра Зуруківна. Свято закінчено відспіванням національного гімну.

Хроніка

Заходами національно-свідомої молоді села Шпанова, біля Рівного, було відсвятковано 30 січня свято Героїв з-під Крут.

По вступнім слові п. Гліча Костантина йшла програма, в склад якої входили деклямації, реферати та хорові пісні. Це гарне свято закінчив хор гімном «Ще не вмерла Україна».

Про національну свідомість Шпанова свідчить те, що заля школи не могла помістити всіх гостей.

П. Василь Василичин у Рівному, доцінюючи потребу створення твердих матеріальних підстав для діяльності культурно-освітніх організацій, зложив на цілі Окружного Товариства «Просвіта» в Рівному 100 крб.

25 січня ц. р. за дозволом Гебітскомісара відновлено діяльність Т-ва «Просвіта» на Ковельській повіт.

До правління «Просвіти» покликані: Провідник – Йосип Мацюк, заступники: о. І. Губа, Ф. Шум. Члени: Стефанія Твердохліб, П. Веремчук, Скарбник: І. Куницький; секретар: А. Захарчук.

Контрольна комісія: інж. В. Бачинський, Ю. Пирогов, А. Олексюк, Д. Романенко, інж. С. Юрченко, С. Брилко.

Провід «Просвіти» розпочав підготовчу організаційну працю.

В Луцьку 1 лютого ц. р. в кафедральному соборі Владика Полікарп в сослуженні соборного духовенства відправив панахиду по героях, що зложили своє життя в обороні Батьківщини в бою під Крутами. Відповідне слово перед панахидою виголосив сам Владика.

25 січня ц. р. в Ковлі відбулась святочна академія з приводу 24 роковин проголошення IV Універсалу.

Академію розпочав реферат п. В. Бачинського, в якому було подано зміст Універсалів: Центральної Ради та Директорії з виясненням їх значення.

Хор Благовіщенської церкви під проводом п. др. М. Пирогова відспівав: «За Україну» і «Коли полюбиш рідний край», а п. О. Лісневич продеклямував вірша І. Франка «Мовиш, де нам взять Богдана». Академію закінчено відспіванням національного гімну.

Крім того, приготується організація однорічного абітурієнтського курсу.

В с. Ратневі 19 січня 1942 р. заходами молоді відбулася традиційна ялинка, яка розпочалася співом колядок та щедрівок, після чого було відіграно сценки з «Орленя» п. н. «Різдвяний подарунок» та «Новий вертеп», які зробили на присутніх гарне враження. В кінці аматорський гурток відіграв комедію Марусина «Наш писар».

Невеличка зала була переповнена, і багато гостей з інших сіл, з браку місця, змушені були вернутись додому.

Частина доходу призначено на слідуючі цілі: 100 крб. на Український Червоний Хрест, 100 крб. на притулок в с. Сенеківі і 100 крб. на українських студентів. Решту призначено на поповнення бібліотеки гуртка.

Село Борятин коло Торчина – це одно з найсвідоміших сіл району. Після звільнення від большевиків почалась тут оживлена праця. Відновлено діяльність драматичного гуртка, який відіграв п'єсу Лилика: «В кігтях Г. П. У.», а 17 січня борятинці виставили в Торчині п'єсу Жарського «Україна в крові».

Під час Різдвяних Свят наколядовано 547 крб., які призначено на «Ф. Н. В.».

Героїка трагедії Крут / Упор. В. Сергійчук, Я. Гаврилюк. – К.: ПП Городенський, 2008. – С. 205–208.

І СТВОРИЛИ – КРУТИ...

**Створили їх своєю ідейністю, своїм завзяттям
на малій, незнаній досі залізничній станції,
що з того часу стала українськими Тернопілами
(За рядками газетних повідомлень воєнної пори)**

Крути – військова поразка. Ворог добився стратегічного успіху, знищив живу запору, пробив шлях на Київ. Крути не здержали ворожого походу, навіть не вплинули на хід дальших воєнних дій. Крут не будуть студіювати в військових академіях. Але Крути важні, великі, невмирущі зовсім чим іншим.

Вони все будуть наявним доказом докрайного спротиву України проти більшовиків, спротиву, що вимагав кинення в бій всіх можливих сил спротиву, що не оглядався на величину жертви, бо жертва варта була великої цілі. Вони будуть документом ідейности української молоді, її готовності до найвищої посвяти, її слухняності в грізну і тяжку для народу хвилину.

Під тим кутом розглядані Крути виступають як ясний, будуючий і похвальний момент визвольних змагань українського народу.

За Крутянських Героїв

У середу 28.І. та четвер 29. І., в 24-ті роковини бою під Крутами, відбулися в катедрі св. Юра та в православній церкві при вул. Францішканській у Львові поминальні богослуження за душі тих героїв, що впали під Крутами. В обох богослуженнях взяла масово участь молодь обох полів, яка того дня, як щороку, здержалась від всілякої їди та від куріння.

Прага – героям з-під Крут

Українська Академічна Громада в Празі віддала пошану тіням Поляглих під Крутами святочною Академією у навечеря Крут 28.І. в год. 20-ій в салі «Корупа» – Прага XII, та 29.І. ц. р. Службою Божою з панахидою в асисті 3 священників у гр.-кат. церкві св. Климента.

На програму Академії склалися такі точки: 1) Вступне слово: В. Кунда, 2) Реферат: Крути – початок нової доби – П. Гудим, 3) Гайворонський: Коли ви вмірали... – хор, 4) У. Кравченко: Під Крутами – декл. В. Устіянович, 5) Р. Купчинський: За рідний край – хор; 6) Лисенко: І. Українська Рапсодія – скрипка: Р. Негребецький, 7) Т. Шевченко: Псалом 83 – мелодо-деклямація: п. Т. Войтович. II, 8) Н. Калина: На роздоріжжі – інсценізація, фортеп'яновий супровід Р. Рихло. Декорації п. Вікул. Диригент хору Р. Негребецький.

З таборового життя в Криниці Свято Крут

Табор молоді в Криниці відсвяткував день 29. І. святочними сходами. Була це хвилина, яку не часто можна пережити в таборі. Бо звичайно в ньому – рух, сміх. Сьогодні – настрої поважний. В маленькій

салі зібрались таборовики, напроти них гості з міста. Стіна прикрашена жовто-блакитним прапором, на якому була чорна лента з написом «Крути». Свято відкрито звітом дижурного, який передав провід в руки Команданта. На «Струнко, почесь дай» відспівано національний гімн. Вступне слово виголосив п. проф. Новинський. Він представив нам велич і значіння Крут в історії України. Опісля пішли деклямації, а дальше таборовики відспівали кілька пісень.

Сходини закінчено національним гімном, всі мовчки розійшлись під глибоким вражінням, яке полишили сходини. Перед нами наче жива виринула чарівна Україна за Дніпром: Крути, Бахмач і Київ, її безкраї і небезпечні, але рідні степи.

Криниця. – 1942. – 3 лютого.

Зі студентського життя

Роковини Крут

Роковини бою під Крутами вшанувало берлінське громадянство Панахиною, що її відслужили 15. II. 42 в парохіяльній церкві о., д-р І. Чорняк і о. П. Романишин.

Пополудні заходом філії НОУС «Мазепинець» відбулася в салі Студентгавзу академія. На програму зложилося: реферат студ. Рудка, сольові виступи Маруняк, Сікорської («Фінале», «Калина»), студ. Ю. Кишакевича («Ой люлі, люлі» й «Бабине літо»), деклямація інж. Галає («Крути») та хорові виступи студентського хору під орудою Б. Волянського. Сцена була прикрашена вмілою працею арт. мал. Цимбрини. Варсаля була виповнена вщерть громадянством, робітництвом, студентством, що зложили за програмки окремих даток на полонених.

Панахида за поляглих під Крутами у Холмі

8 лютого, після Божественної Літургії Високопреосвященний Владика Іларіон у сослуженні 6-х священників і 3-х діаконів відправив урочисту Велику Панахиду за поляглих за Україну 29 січня 1918 року під Крутами. Церква була переповнена вірними.

Перед Панахидою відповідне слово виголосив ключар Собору прот. Гр. Метюк, в якому вказав на безмуть на завсіди всім українцям.

Харків – Героям Крут

Харківська «Нова Україна» подає зворушливий опис панахиди, що відбулася в харківському монастирі 1 лютого ц. р. за душі молодих героїв з-під Крут. Це було перше прилюдне вшанування у Харкові цієї історичної події. Панахиду врочисто відправив митрополит харківський та охтирський Теофіл Булдовський, разом із протопресвітером Олександром Кривомазом, архимандритом о. Серафимом Носенком та в сослуженні ще 3-х священників та 2-х протодіаконів. Співав хор під орудою Григорія Дмитрієва. Митрополит Теофіл виголосив проповідь, присвячену пам'яті

Бій під Крутами в національній пам'яті

трьохсот лицарів, що славно загинули в обороні столиці України 29 січня 1918 року. Церкву вщерть виповнили вірші.

Три назви – одна ідея

І ще про одну місцевість думав я того вечора. Це ж тільки що минула річниця, одна з найтрагічніших, але й одна з найбільш радісних української історії: 2. І. 1918 р., Крути.

Як ті молоденькі селянські кадети генерала Москарда боронили 72 дні без набоїв, в голоді, серед хворіб толедського Альказару перед хижою навалюю, так 300 українських студентів вийшли одного січневого дня на лінію Бахмач – Київ, щоб захистити столицю України від орд Муравйова й Єгорово, що сунули з півночі. Впали під Крутами, але вписали себе в історію героями.

Свято Крут у Загребі

Українська колонія в Загребі, під проводом Українського Представництва цього року віддала пошану героям з-під українських Термоплів – Крутів, що згинули в боротьбі проти большевизму.

6 лютого ц. р. в 7-й годині вечора відбулися жалібні панакхиди в греко-католицькій і православній церквах, в присутності Представника Василя Войтанівського, члена загребської української колонії.

Під тиху й жалібну пісню понеслися думки приявних далеко на рідні землі, відтворюючи картини із недалекого минулого, пригадуючи часи боротьби з большевиками. Думи зупинялися над поодинокими епізодами з визвольної боротьби, перед легендарними вже Крутами, тим славним авреолом українських змагань проти большевизму. Спокійна пісня «Со святими упокой» лилася, плила із глибини душі, летіла, щоб сповістити про тих, хто гордо несли український стяг і по-геройськи вмерли за Україну в боротьбі з червоною Москвою.

7 лютого ц. р. відбулися торжественні Служби Божі й молебні в тих же церквах, а опісля всі приявні пішли до домівки Українського Представництва, де відбулися святочні принагідні сходи.

Пилип Гімбаржевський, абс. лісництва – виголосив відчит про «Крути». Чин крутянських героїв, чин тих «лицарів абсурду» – доказав усім, цілому світові, що український нарід не тільки мріє.

Дві принагідні репетиції п. Ольги Колішицької, абс. мед. «Крути» і п. інж. Олександра Стаднікова – «Хто Ти» – зробили на приявних миле вражіння.

Відспіванням національного гимну закінчено свято.

З концертової залі

В неділю 31. І. ц. р. влаштувала Об. філія – УНО Берлін в залі «Гемайндегава-Льюзенкірхе» свою чергову імпрезу – свято Крут. Вступне слово виголосив голова УНО підполк. Омельченко, вшановуючи пропам'ятні роковини Крут.

В другій половині цього свята взяли участь: відома співачка п. Є. Мозгова та баритон мюнхенської опери п. Юськів-Терен. В програму п. Мозгової увійшли: «Гетьте думи» (Степовий), «Тополя», «Трембіта» (Нижанківський) та «Україна» (Степовий). Тяжко сказати, що очарувало приявних більше – мила й надзвичайно природна постіва співачки, її прекрасний голос, чи знамените виконанням вміло підбраного репертуару. Про ці останні прикмети годі розписуватися, бо це було б тільки повторенням критики проф. Василя Барвінського. Врешті слухачі дали їй з черги свою «рецензію» бурхливими оплесками. Змучена п. Мозгова не могла оборонитись від настирливих домагань за наддатками. Її не менше сильний ніж приємний голос здавалося ось-ось прозіпре стіни Замалої залі і вирветься туди, далеко, де воля й широчінь.

І баритон Юськів-Терен був на цей раз багато щасливіший у підборі репертуару й залі, як на своєму концерті 7.I.43. В його програму увійшли: «О, слово рідне» (Степовий), «Дума про Нечая» (Січинський), «Синя чічка» (Гайворонський) та «Надії» (Лопатинський), що вийшли багато краще, ніж 7.I.42. Слухачі не були невдячні і супроти п. Юськова, примушуючи його оплесками до наддатків.

Роковини Крут

29-го ц. м. минуло 24 роки з тієї хвилини, коли Київ приніс одну з найбільших своїх жертв. Не скількістю, бо перетерпів він і набіг Воголюбського, і навалу Батія, але якісно, бо дав на жертву цвіт свого населення, цвіт добірний і ледве розвитий: своїх студентів і гімназійних учнів. Дав їх на жертву в ім'я оборони не тільки землі, а й душі народу, в ім'я минулого і майбутнього. Тим самим шляхом, що ним колись підступав під столичний город Андрей Боголюбський – тепер сунув царський жандармський полковник Муравйов з большевицькою ордою.

Збуджена в огні всесвітньої війни Україна знала добре, що їй загрожує від півночі, і мобілізувала всі сили, які були в неї під рукою, до боротьби.

Коли вибила вже остання година, кинула на фронт увесь інтелігентний молодняк, запаси столиці – курінь Сіхових Стрільців, Київ стиснув своє велике серце, не дав йому болісно дрогнути, коли виправляв своїх юнаків, не вишколених і похапцем озброєних, на тяжку, нерівну боротьбу. А та не вишколена і зле озброєна київська молодь ішла широкими вулицями столиці бадьоро і рішена, з піснею на устах.

І пішли ...

І створили – Крути

Створили їх своєю ідейністю, своїм завзяттям на малій, незнаній досі залізничній станції, що з того часу стала українськими Термопілами.

Крути, щоправда, не здержали ворожого походу, навіть не вплинули на хід дальших воєнних дій, але Крути невмирущі зовсім чим іншим.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Вони все будуть наявним доказом докрайнього спротиву України проти большевиків, будуть документом ідейності української молоді, її готовності до найвищої посвяти, її слухняності в грізну і тяжку для народу хвилину.

Роковини бою під Крутами святкуються у нас як щорічні великі поминки. Зокрема святкує їх наша молодь, згадуючи у тому дні цих київських молоденьких лицарів, які зі студентської і гімназійної лавки вступили в ряди Січ. Стрільців, щоб своїми грудьми заслонити Золотоверху столицю перед большевицькою навалою. Ці поминки є одночасно для нас великою пригадкою, большевицька стоголова гидра все ще загрозива, та що треба мати її заодно на увазі.

Героїка трагедії Крут / Упор. В. Сергійчук, Я. Гаврилюк. – К.: ПП Городенський, 2004. – С. 209–214.

Андрій Лисенко

В РІЧНИЦЮ КРУТЯНСЬКОГО ЕПОСУ

Крути – славні українські Тернопілі, це завершення не тільки полум'яних героїчних поривань, але всенаціональної волі, хотіння, що створили цей грізний великий чин. Триста молодих українських лицарів несли гордо свій прапор в ім'я ідеї суверенності свого народу, в ім'я оборони своєї духовності на своїх землях і врешті в ім'я рішучого спротиву проти існування найбільш зненавидженого червоно-московського ладу на нашій планеті.

Це було непереможене хотіння, зов національного інстинкту, порив душі, серця, що вписалося кривавими буквами в історію нашого буття, щоб закріпити в грядучих поколіннях велику ідею тодішнього часу. Чин цей має в собі велетенський скарб шляхетного формуючого ідеалізму, що в найчорніші будні нашого буття діяв, діє і буде діяти.

Особливо в сьогоднішні дні Крути мають всебічно багату символіку. Крути говорять нам про початок боротьби з ордами, що зросли на доктрині Маркса – Енгельса – Леніна, за оборону цінності людської душі, за оборону вселюдської культури, цивілізації та врешті за оборону свободи національної волі. Грудьми своїх молодих синів український народ поставив перший оборонний вал в Європі перед грядущими грізними чорними хмарами, що їх нагнали гангстерські советські політики – приклонники витвору нікчемних жидівських мозгів.

Вони впали. Пролилася їх шляхетна кров. Світ після буревійних воєнних стрясень не зрозумів і не відчув глибини великих зусиль українського народу і з повною байдужістю осягнув тільки свій вимріяний Версальський мир. Версальські політики не хотіли того зрозуміти, що в Східній Європі жакливій сфінкс підніс свою голову, щоб незадовго змести все, що для правдивого людства представляло якусь вартість. Большевизм

після зломання української сили свобідно розгорнув на східному континенті свої криваві прапори, з'являються всі його атрибуту, народжується Чека, колективізація, а з нею голод, нужда...

Червоний кат особливо розгорнув свою лють на наших землях. Вічна ліквідація й морення голодом кращих синів нашого народу, вічне жорстоке переслідування, нівечили наш народ з нелюдською жорстокістю до останньої скрайності.

Однак ідея крутянських борців на наших землях росла все далі на протязі всіх хижацьких оргій в ще більшу духовну міць, чого доказом є сьогоднішня наша готовність і жертвенність у боротьбі з большевизмом.

Ми сьогодні не думаємо категоріями Крут, тому що час пересунувся на 25 літ вперед, а з ним обставини формально далеко змінилися. Ми хочемо охопити цю важливу хвилину всеціло раціонально, а не віддатися сліпо поривам нашого серця, але все-таки в святій традиції Крут мусимо все те бачити, що треба бачити.

Сьогодні летється ще кров в боротьбі з московським червоним катом борців того народу, який представляє собою найбільшу національну та мілітарну силу нашого континенту.

З ними разом стала до боротьби ціла Європа й большевизм мусить бути зламаний.

Ми, як народ нашого континенту в сьогоднішні часи мусимо поставити собі завдання як найбільш всестороннього удосконалення в напрямку доложення максимум своїх зусиль – вже спільно перемогти нашого вічного ворога. Ми гідно започаткували цю боротьбу, гідно й твердо до кінця, будемо її провадити.

Будьмо невідкличними наслідниками наших Крутянських героїв та гордими з того, що судьба в ці вирішальні години переказала й нам з іншими народами стати до боротьби за нашу велику ідею, за яку вони поклали свої молоді буйні голови...

Волинь (Рівне). – 1943. – 31 січня.

Таня Матейців

БІЙ ПІД КРУТАМИ

Національні прикмети ми вже спостерігаємо в старинних часах, коли Спарта і Атени лучаться до спільної боротьби протів Персів за волю своєї батьківщини. Термопіли, місце Національної оборони, де 300 спартанських лицарів склали голови в обороні рідної землі, а покоління того часу в пам'ять своїм героям висипало могилу з таким написом: «Мандрівче, як будеш у Спарті, скажи що ми тут лягли головами, як наші закони велять». Цю дію з старинних часів можемо порівняти з боротьбою за самостійну соборну державу – Українську Народну Республіку – коло станції Крут, де 300 українських молодих лицарів склали свої юні голови.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Чи знали ці лицарі «безумства», який великий вплив буде мати їхній чин на український народ, який в так важливий час призабув історичні традиції української державности? Чи цей їхній чин не був відновленням заклику Князя Святослава Завойовника – «Поляжем, а не осоромим Землі Руської!». Чи в грудях цих юних борців за волю не відгукнулись слова Короля Данила: «Воїнові, що на війну вирядився, або слід перемогу добути, або з руки ворога впасти!». Чи в них не було козацької крові, яка так розкипиніла протів рабства, що не в силі їх було її втишити й слова Гетьмана Богдана Хмельницького: «Ліпше нам на віру свою православну і цілість вітчизни на полі брані від зброї ворожої лягти, ніж рабами бути!», не можна було присипати землею та навіки забути.

Двадцять століття принесло з собою не тільки розбудження українського народу, але також бажання позбутися поневолення. Гук гармат, що сповістив про початок Великої світової війни літом 1914 р., сколихнув увагу українців, які були під окупацією Австрії, що це також почався бій і за долю України. Бо хто міг повірити царській Росії, що вона висилає свої війська, щоби визволити західну Україну з австрійської неволі?

Свідомість того, що царська Росія може тільки принести більше ярмо, вже в перших місяцях війни організуються збройні частини Українських Січових Стрільців.

На горі Маківці в Карпатах УСС як окрема військова частина, в бою зустрічає російські війська, і вписує на сторінках історії України, що вперше, в нових часах, після двіста літньої неволі, українські збройні частини стали до бою з московською навалою під кличем повного звільнення України з московських кайдан та відновлення української суверенної держави.

З початку революції в Росії, 1917 р., український народ низкою універсалів оголосив свою волю до створення власної незалежної держави. В жовтні 1917 р. в Росії стався новий переворот. Тимчасовий російський уряд на чолі з Керенським був скинений, влада перейшла до рук комуністів. Нова комуністична влада з Леніним на чолі та із завданням III Інтернаціоналу підняла всесвітню пролетарську революцію і, звичайно, дивилася на молоду Україну як на «буржуазну», «капіталістичну» і «контрареволуційну». З України було скеровано тисячі комуністичних агітаторів, які увійшли в українські частини, громадські організації, фабрики, села.

Це були тяжкі часи для молоді української держави. Як зовнішнє, так і внутрішнє становище було непевним. Державний апарат, керівні громадські й військові органи, як також і армія були в стадії початкової організації. Одно було ясне і неминуче – це неunikнена війна з червоною Москвою.

На початку місяця січня 1918 року московська армія рушила в Україну. Головні удари її були скеровані через Бахмач на Київ, із Вороніжа та Курська на Харків. Саме в ті часи в Києві було неспокойно. Комуністи скликували мітинги, відверто агітували протів УЦР, Української Республіки, та закликували на боротьбу протів неї. Від збройного виступу

вони стримувались, бо в Києві був залишився Гайдамацький Кіш. Воєнні обставини вимагали вислати його на фронт у напрямку на станцію Бахмач, на підтримку тих частин, що захищали цей напрямок, в склад яких входив і Студентський Курінь. Як тільки Гайдамацький Кіш покинув Київ, у ньому розпочалось повстання комуністів. Коли біля стації Яготин українські бойові частини затримували ворога, то в напрямку на Бахмач ситуація стала загрозливою.

Триста «зелених паростей» од коріння українського «старого дуба» кладе своє життя під залізничною станцією на вівтарі батьківщини. Море «козацької тої крови, чистої святої» пролито за самостійність життя у своїй власній державі.

Яка була ідея того великого чину? IV Універсал проголосив самостійність Української Народної Республіки з осідком уряду в Києві. У той час загрожували Україні з півночі советська Росія, із заходу стояв відкритий російсько-німецький фронт. В такий час молодь Києва знала, що як ворог займе столицю держави, годі її буде втриматись. Тому саме, щоб пробудити народ та оборонити Володимирівський город перед загарбником, Студентський Курінь постановив нечуваний опір советській армії. Тут саме на станції Крути було освячено кров'ю тільки що проголошений IV Універсал. Хоч російські війська дальше пішли на південь, бій цей слід уважати як початком збройної боротьби за українську державність. Відважність українських тернопільців не осталась забутою, бо вони дали почин творенню регулярної армії, яка протягом трьох років змагалась з ворогом.

Цей легендарний бій створив всенародний культ героїв, зробив український народ тим, чим він був та про що забули його провідники в буремні часи 1917 року – народ лицарів, народ козаків. Першим знаком всеукраїнського культу Крутів були часописи і звідомлення, які появилися в березні 1918 року в органах української преси в Києві, Львові й інших містах. Там проявляється трагічний біль, любов і пієтизм та пошана до молодих героїв, велика віра в те, що їхня кров стане родючим ґрунтом для нових, великих чинів і жертв нової епохи України. Вже довгі роки, після того, пам'ять про лицарів, що впали під Крутами, живе в серцях українського народу, незважаючи на жорстокі переслідування з боку Москви.

Можливо, що сьгоднішнє молоде покоління не чуло легендарних описів крутянського бою, все ж таки одне є правдою, ця молодь України, всім серцем, всією своєю істотою відчуває чин своїх попередників. Та ж чи це не виявилось в 1956 році, як Київські студенти три дні змагались в повстанні на вулицях своєї столиці, як про це писала західна й українська преса вільного світу.

Могила лицарів з-під Крут, що виросла над Дніпром, стала власністю всієї української молоді та нації. Кров, пролита за соборність, повернулася у Дністер і покликала західноукраїнську молодь продовжувати діло своїх поляглих побратимів. Пластун Атанас Фіголь в 1933 році пише про культ Крутів в «Студентському Шляху» так:

Бій під Крутами в національній пам'яті

«Культ Крутів зродився в Галичині з гурті, пластової молоді. В 1926 році повстає у Львові «Курінь Старших Пластунів ім. Бою під Крутами». Годі сказати для чого цей гурт старших пластунів вибрав саме собі цю назву! Крути для Галичини тоді ще й опісля були незнані. В 1926 році появилася тільки незамітна статейка «Спогади про події під Крутами». Мабуть, вистачило однієї згадки, щоб пластуні, ведені дивним почуттям, спершу ще може несвідомо, почали ширити легенду про лицарів абсурду серед пластової молоді. В рік опісля члени «Курінь Бою під Крутами» лучаться з «Лісовими Чортами», бо знайшли вони спільний шлях і спільну мету. Відтоді Крути стають курінним святом З Куріня Уладу Українських Старших Пластунів – Лісові Чорти. В пластовій домівці й при Вагрі Великої Племінної Ради – Лісові Чорти – зростала легенда чернігівських степів та могили над Дніпром. Душі героїв не остали вже більше самітними, бо рік-річно браталася з ними в річницю бою думка, що линула до них з малого гуртка пластунів.

1930 рік приносить закриття Українського Пластового Уладу на цілому терені Галичини. Старші пластуні переносять свою діяльність в студентські організації. З того часу Крути і стають власністю всієї української молоді».

На Східних землях в 1925 році з ідеалів визвольної боротьби зродилася Спілка Української Молоді. Щоби не наразити молоді на переслідування, СУМ в таких тяжких умовах, організується на основах п'ятіркового звена, які незабаром поширюються поза Києвом. Праця молоді дістає виразне протибільшовицьке спрямування, бо чи могла праця української молоді бути спрямована проти когось іншого? Тільки 7 років проминуло, як в Київ привезли трупи кількадесять лицарів, які полягли за той золототверхий город. Навіть в так тяжких часах молодь не могла забути глухого стукіту грудок землі, які сипались на Крутянських героїв, і де побіч Тарасової виросла друга свята могила над Дніпром.

В 1931 році на Краєвій Конференції українського студентства у Львові, з участю сто делегатів студентських організацій, було визначено річницю бою під Крутами всестудентським святом. З того часу культ героїзму під Крутами зростає швидким темпом. Студенти поширюють між народніми масами десять тисяч примірників популярної брошури «Бій під Крутами», яку видав «Студентський Шлях». 7 лютого 1932 р. відбулася перша академія, яку влаштували студенти, присвячуючи її «Українським Теропілам».

Друга світова війна покликає українську молодь перейти від спогадів до чину. Героїчний чин Крутів віродився тоді на всіх українських землях. Боротьбу, пожавлену членами ОУН, вояками Української Дивізії та УПА. І знову тисячі юнаків та студентів засвідчили своєю героїчною смертю, що «Україні вічно бути, про Україну всім почути». Бо так як в крутянському чині, так і в інших чинах наші попередники не бачили трагедії смерті чи існування, тільки акт віднови цілої нації. Крути не є свято

поминків, жалів, переживань, тільки вічним джерелом натхнення для свіжих лав нації в похід до волі.

Віками неволена і визискувана нація, що вмiла тільки тужити за волею, збудилась і, вироставшись на весь рiст, кинулась добувати собі мiсця в колi вiльних народiв. Упав грiм, засвiтила блискавка, упав дощ, зашумiли степи, сколихнулись гори, старий дуб потрясся, рiки виступили з берегiв – нема як описати, що дялось в Украiнi, як пiд Крутами полягли лицарi абсурду. Порив, вiра, запал, самопожертва, а найбiльше кровi, тої молодої дорогоцiнної, невмирущої кровi! В неволi зродилась тужлива пiсня, а в боротьбi вiджило українське серце. Нація збагатилась новими подвигами. Герої вчорашнього пригадали невiжам, як треба жити й боротись; мученики показали, як треба з честю вмирати: «За Украiну, за її волю, за честь, за славу, за народ».

Героїка трагедії Крут / Упор. В. Сергійчук, Я. Гаврилюк. – К.: ПП Городенський, 2008. – С. 294–298.

П. Д-в.

СЕНС КРУТЯНСЬКИХ ПОДІЙ

*І згадую чомусь я мимоволі
Великих лицарів своїх;
Лежать вони покинутими в полі
І без хрестів могили їх.*

О. Олесь

Тридцять років тому сталися події, що назавжди увійдуть в нашу історію як непроминаючий акт величної боротьби українського народу за свою незалежність.

В чому ж сенс крутянських подій, через що саме Крути так імпонують нам?

Щоб належно оцінити значення виступу трьохсот юнаків проаналізуймо зв'язок крутянської трагедії з сучасними їй подіями в суспільному житті України.

Знаємо, що, починаючи від нещасливої для нас Полтавської битви, Росія цілковито приборала Україну до своїх рук і систематично душила всякі прояви національної свідомості. З року в рік тиск Росії на Україну міцнішав, а прояви української самостійницької думки робились дедалі слабшими. Наслідком цього українська інтелігенція щодалі більше втрачала значення національної еліти. Вже Куліш говорив про українську націю лише «в розумінні етнографічному». І коли в 1917 р. в наслідок військових ударів розвалилась

Бій під Крутами в національній пам'яті

Російська імперія, коли всі народи, що до того були поневолені царською Росією, тепер заворушилися і почали відроджуватись, – в цей вирішальний момент маси українців опинилися без організаційно-міцного проводу. Як пише Ісаак Мазепа, «проблема людей була одною з найбільочіших в українській боротьбі часів революції».

Замість того, щоб одразу ж повести маси на боротьбу за свою незалежність, українська інтелігенція ще не усвідомила собі, за що саме треба боротись: чи за самостійну Україну, чи за «єдиную – невідлімую Росію», в якій для України була б тільки деяка внутрішня автономія.

Активний учасник визвольних змагань В. Дорошенко пише про цей період так:

«Події не застали нас свідомими своєї мети, членами української нації, а громадянами імперії – українського походження. І тільки в ході подій помалу приходили ми до пізнання своїх власних цілей... І такими застала нас в огні збуджена Україна.»

Одначе якою б слабою в національному відношенні не була тогочасна українська еліта, все ж таки треба було якось організувати боротьбу за дальше існування своєї держави. Бо хоч молода Українська Республіка ледве встала на свої самостійні державницькі ноги, над нею вже нависла загроза цілковитого знищення: численні армії більшовиків наступали на Київ, щоб придушити місцевий самостійницький рух і спрямувати течію української революції в російське, або, як вони казали, «общенаціональное русло».

Українська нація, ще не цілком визволившись спід впливу російського царизму, мусіла одночасно визволятись і спід впливу російського більшовизму. Необхідність такого визволення диктувала не тільки потреба внутрішня – самовизначення української нації – але й зовнішня – засвідчити перед світом той факт, що революція в Україні є не лише соціальна, але й національна. Бо лише в цьому останньому випадку можна було сподіватися, що світ визнає Україну окремою державою. В ім'я збереження цієї держави і її серця – Києва – триста юнаків пішли на смерть.

Чи вірні методи боротьби вони вибрали, чи не було в їх одчайдушному виступі якоїсь помилки?

Віповіддю на це запитання можуть служити пророчі слова нашого Головного Отамана.

«Шлях звільнення кожної нації густо кропиться кров'ю... ворожою і рідною. Кров закінчує глибокі процеси національних емоцій, усвідомлень, організаційної праці, ідеологічної творчості, всього того, що нація і свідомо і ірраціонально використовує для ствердження свого права на державне життя.

Кров, пролита для цієї великої мети, не засихає. Тепло її все буде і в душі нації, все відіграватиме роль непокоючого тривожного фермента, що нагадує про нескінчене і кличе на продовження розпочатого...»

Ці історичні слова мимохідь згадуються щоразу, коли ми відзначаємо роковину крутських подій. Бо смерть трьохсот юнаків, їх кров, пролита за

визволення рідної нації, якраз і була тим ферментом, що збудив у широких масах українського народу приспану раніш національну свідомість і остаточно порвав духові зв'язки між Україною і Росією.

Триста українських юнаків були заколоті багнетами російських матросів і пролита під Крутами кров одразу ж поставила виразну національну межу між революцією в Росії і революцією в Україні. І якщо до крутянських подій українські політичні партії були, за виразом Дорошенка, «копіями московських», то після цих подій становище змінилось.

«Саме від Крут, – каже Е. Маланюк, – не тільки психологічно починається в нашому житті тип нового українця, тип, що намагається надавати проявам українськості ціхи справжнього вже національного стилю.»

Ось у чому сенс крутянських подій, ось причина того, що ми з року в рік згадуємо про них, як про один з найвеличніших прикладів жертвенності українського народу в боротьбі за свою незалежність. Бо кров пролита відважними юнаками є одночасно й нашою рідною кров'ю. Той запал, яким горіли вони, віддаючи своє життя задля кращого майбутнього рідної нації, – цей запал наповнює сьогодні серця українських повстанців, серця нас усіх...

Стара максима каже, що «народ, який не б'ється за свою власну незалежність, не може бути обдарований цими атрибутами нації від когось іншого». В ім'я боротьби українського народу за свою незалежність триста юнаків згинули смертю хоробрих.

Ось чому, схилиючи голову перед світлими іменами поляглих героїв, кожен із нас може повторити невмирущі слова нашого Головного Отамана Симона Петлюри.

«В дні свят Української Державності встають переді мною постаті лицарів і мучеників великої ідеї. Вони створили спільним чином свого життя найкращу легенду нації – легенду оружно́ї боротьби її за своє право жити вільною й державно незалежною».

1 лютого 1948 р.

ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1615. – Арк. 25 зв.

ПАМ'ЯТАЙМО КРУТИ!

Крути, мала українська місцевість з вузловою залізничною станцією на Чернігівщині, вже стала символом в українській історії. Він створений героїчною боротьбою студентського куріня Січових Стрільців проти большевицької навали на Київ в дні 29-го січня 1918 року, тиждень після проголошення в ньому української державності. Битва відбулася в трагічних обставинах і майже весь курінь згинув, не врятувавши України, але оборонивши її честь. Трагедія обставин в тому, що тоді на оборону України і її чести могли стати, але не стали мільйони українських вояків з розвалені царської армії. Трагедія

Бій під Крутами в національній пам'яті

обставин в тому, що новопроголошена Українська Народна Республіка не змогла оцінити положення під кутом найвищої державно-національної рації: оборони країни.

Немає потреби переповідати історії. Вона відома. Власне Крути, своїм героїзмом і трагедією, прикували увагу багатьох істориків, публіцистів, поетів. Їх названо «Українськими Термопілями», на них виховується українська молодь, їх ставляється за приклад. Вони стали символом українського героїзму і української трагедії рівночасно. Героїзмом оборони України горсткою молоді і трагедією відсутності зрозуміння потреби тої оборони великою українською масою. З другого боку, Крути стали теж символом московського розбишацтва у відношенні до України та московської жорстокості, що проявилася в розстрілі полонених та добиваних ранених.

Як згадано, подія під Крутами в 1918 році порівнюється з Термопілями. Вона має своє порівняння теж в американській історії з-перед одного сторіччя. Під час тексансько-мексиканської війни в 1836 р. за незалежність Тексасу, 4.000 мексиканців протягом 13 днів облягали замкнених в Аламо, будинку францішканської місії і опісля провізоричної фортеці в Сан Антоніо, 180 хоробрих тексанців. Пробивши опісля діру в мурі та втративши в боях около 500 вояків, мексиканці здобули фортецю. В рукопашних боях з наїзником згинули всі тексанські герої, а 5-бох з них, які вийшли живцем з битви, мексиканці опісля холоднокровно вбили. Після цієї події гасло «Пам'ятайте Аламо!» стало воєнним окликом тексанців. Ще в тому самому році вони перемогли мексиканців.

Опісля в американській історії повстало ще два інші «пам'ятайте!»: «Рімембер Мейн!», на згадку підступного сторпедування корабля Мейн під час американсько-еспанської війни, та «Рімембер Перл Гарбор!» на згадку японського нападу на американську флоту в тому порті, започатковуючи цим останню американсько-японську війну.

«Пам'ятаймо Крути» – наказує нам подія під Крутами з-перед 32 років та ціла історія України з-перед і після Крут. Пам'ятаймо московську навалу на молоду Українську Республіку, пам'ятаймо героїзм молоді в її обороні, пам'ятаймо московську жорстокість і пам'ятаймо цю трагедію тодішніх відносин в Україні, що до Крут призвели. Пам'ятаймо Крути і їх науку, бо тільки тоді кров молодих Крутянських Героїв не буде пролита намарно. Пам'ятаймо Крути не тільки в їх річницю, але й в цілому нашому поступованні.

Свобода. – 1950. – 28 січня.

ГЕРОЇ КРУТ

*«Чи сльози, чи квітки від нас належать вам,
Підкошені в розцвіті сил герої?
Коли б то так судилось і нам
Спалити молодість і полягти при зброї!!!»*

Леся Українка

«Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною ні від кого незалежною Державою Українського Народу» – такі історичні слова IV Універсалу Української Центральної Ради прозвучали на всю Україну 22 січня 1918 року. В той час молода Українська Держава була в надзвичайно тяжкому становищі. Московсько-більшовицька навала ішла з півночі на Україну. Добре озброєний ворог сунув на Україну великою масою. Голод в Москві та Петербурзі гнав цю масу на південь, щоб захопити український хліб, – щоб задушити Волю України, щоб знищити здобутки української визвольної революції, – щоб ще з більшою силою ніж при царизмі продовжувати колоніальний визиск України, щоб в стократ збільшеним поневоленням і експлуатацією нищити український народ і руйнувати наш багатий край. Це сунула страшна сарана, що все нищила на своєму шляху.

Чи ж розумів український народ, яка небезпека, смертельна небезпека загрожує йому? Чи передбачили українські маси, що чекає Україну після перемоги московського більшовизму? Чи думало українське селянство, яка доля чекає його? Чи передбачало наше селянство страшний 1933 рік? Чи знало воно, що облудний більшовизм несе йому нове рабство, ще страшніше від кріпацтва, від царського поневолення?! Чи знали наші революціонери типу Скрипника, Хвильового що їх доведуть до самогубства оці самі більшовики, яких вони так вітали?! Чи знали вони, що їхня «Загірня Комуна» перетвориться в страшний людоджерний концтабор? Чи знав український народ, що за отруйливою демагогічною пропагандою, що за гарними гаслами криється голод, народодвбивство, гніт і неволя?! Чи знав наш народ, що символ «робітничо-селянської» влади – серп і молот означає – смерть і голод?!

Ні! Народ того не знав! Навпаки, українські селянські маси були національно несвідомі, вони не тільки не розуміли тодішньої ситуації, а, навпаки, отруєні облудною більшовицькою демагогією, сподівалися добра від цих найлютіших своїх ворогів, вони недобачали, що в овечій шкурі ішли до них люті вовки, які тільки чекали слушного часу, щоб розтерзати свої жертви! Отруйна більшовицька пропаганда здемобілізувала і військо українське. Українські полки Дорошенківський, Шевченківський та полк ім. Сагайдачного, послані на кордон з Московщиною, не створили ворогові ніякого опору, вони без бою відступали. Коли були на їх місце послані інші військові частини, то вони покидали військове майно, а самі

Бій під Крутами в національній пам'яті

розбіглися. У столиці України місцеві більшовики 28 січня вночі підняли повстання і захопили Арсенал. Симон Петлюра змушений був негайно прибути до Києва, щоб приборкати повстання. А на допомогу київським повстанцям-більшовикам поспішала шеститисячна армія під командою колишнього жандармського полковника Муравйова.

І в цей грізний для молодої Української Республіки час знайшлися вірні сини України, що виявили безприкладний героїзм в нерівній боротьбі з лютим ворогом, що віддали своє юне життя за Волю і Незалежність Батьківщини. Це були молоді юнаки військової школи, це був Студентський Курінь, до якого належали студенти Київського Університету та учні старших класів Української Кирило-Методіївської гімназії. Ці молоді герої були недосвідчені у військовій справі, деякі з них не вміли навіть рушницю тримати. Серед них були зовсім молоді – ще діти. Але в їхніх юних чистих серцях ясным полум'ям горіла безмежна любов до своєї Батьківщини. Вони, наповнені цією великою святою любов'ю, свідомо ішли на жертву во ім'я великої ідеї!

Із співом бойових вояцьких пісень вирушали з Києва.

..Ми гайдамаки! Всі ми однакі!

Всі ми ненавидим пута і ярмо!

Пішли діди на муки.

Підуть і правнуки!

Ми за народ життя своє дамо!

Пісня «надавала ще більшої бадьорости, ще більшого завзяття! Правнуки славних козаків ішли боронити волю і честь свого народу!

Не тішся, вроже, сотка поляже, –

Тисяча натомість стане до борби!...

Вони знали, що їхня «сотка» поляже в нерівній боротьбі, що їх чекає неминуча смерть, але вони добре знали і про те, що замість них «тисяча натомість стане до борби!» Вони знали, що їхній героїчний подвиг, що їхня жертвна смерть за волю Вітчизни викличе героїчний дух в тисячах, сотнях тисяч нових борців!

З бойовою піснею на устах, з незломним завзяттям у серці, з святою, великою, полум'яною любов'ю до України ішли на бій молоді лицарі! Це ж про них писала українська Касандра, це ж вона вїтувала прихід войовничих молодих героїв:

...Дев'ятий вал... Чи то ж була вода,

Що марне так розбилася об кручу?

То їм сіль землі, то ж сила молода

Ішла на смерть, на згубу неминучу.

...О, то було огнистее вино.

Те, що сп'яняло молодь героїчну!

По жилах розливалось воно.

Палило кров, до хмелю непривичну.

Правдиве «п'яне чоло» з буйних мрій

Святої віри, молодого палу, –

То хто б не кинувся від нього в бій

З широким розмахом збунтованого валу?

І ця свята віра, цей молодий пал, ця безмежна відданість Рідному Краєві, надхнули героїчну українську молодь на лицарські подвиги. «З широким розмахом збунтованого валу» кинулося наше юнацтво в бій проти лютого ворога України.

28 січня юні оборонці прибули на станцію Крути. Демобілізовані солдати з цікавістю розглядали невідомих їм вояків у студентських та гімназійних плащах та кашкетах з рушницями в руках. До молодих вояків прилучилася місцева залага Вільного Козацтва. Після короткої наради козаци відійшли на три кілометри за станцію і зайняли там оборонну лінію. Розташувалися вздовж залізничної колії Ічня – Крути, що перетинає залізничну колію Бахмач-Крути. Лопатами копали мерзлу землю, робили примітивні прикриття, окопи, або ямки, щоб прикрити голову і вставити на горбках рушниці. Ночували на полі в снігу. Минула довга ніч. Холодний похмурий ранок настав. Раптом розітнувся ворожий гарматний постріл. За ним другий, третій. Залізничі будинки, вокзал охопило полум'я. Сурми сурмили тривогу. Незабаром з боку села Хороше Озеро показала перша ворожа лава. За нею йшли нові і нові сірі солдатські і чорні матроські лави. «Вогонь!» – пролунав наказ. Сальви рушничного і кулеметного вогню посипалися на ворога. Біле поле вкрилося чорними і сірими цятками підстрілених, снігова рівнина зачервонілася кров'ю.

Ворог був стриманий. Але не надовго. В полудень з боку села Прохорів посунули нові ворожі підкріплення. Хорообрі юнаки засипали ворога гранатами, рушничним і кулеметним вогнем. Але... забракло в оборонців набоїв. Потяги, в яких була база набоїв, від'їхали за два кілометри в запілля. Юнаки бігали один за одним по набої до далеко одвезеної бази. А ворог підходив все ближче і ближче. Рідшає вогонь української оборони. Щоразу то більше падає убитих і поранених юнаків. Немає підкріплення для української оборони... Ворожі лави огортають обидва фланги окопів крутянської залози. Тільки відступ може врятувати українських бійців від цілковитого знищення і юнаки військової школи, що були ліворуч від залізничної лінії, – починають організований відступ.

Але студентський курінь, що був по другому боці залізниці, не знав про наказ відступати і залишився в своїх окопах. Ворожа лавина, озвіріла від горілки і великих втрат, докотилася до окопів юних оборонців... Але українська молодь не злякалася, не кинулася врозтіч. Хорообрі лицарі з вигуками «Слава! зустріли ворога мужньою контратакою! Невправними, ще дитячими руками билися студенти і гімназисти в шаленому багнетному бою з оскаженим ворогом. Билися хоробро, завзято з подивугідною мужністю! З подивугідним героїзмом! Волили вмерти, а не здатися в полон! Були непримирені, як оспіваний у Лесі України гордий лицар з його гаслом: «Убий – не здамся!» І падали один за одним у нерівній боротьбі... Люта червона матросня кидалася вдесятьох на одного юнака. Горлорізи, як

Бій під Крутами в національній пам'яті

люті звірі, нещадно кололи багнетами, топтали ногами нещасних юнаків і дітей, знущалися над трупами убитих героїв...

Триста молодих героїв упали смертю хоробрих, віддавши своє життя за ВОЛЮ УКРАЇНИ!

Вони покрили себе невмирущою славою, так само як триста героїчних спартанців під Термопіями в старинній Греції. Але на місці загибелі спартанських героїв збудовано пам'ятник з написом: «Подорожній, сповісти Спарту, що тут ми в могилі лежимо, чесно виконавши свою повинність». Коли ж буде побудований пам'ятник на могилі героїв Крут?...

Дорого віддали своє життя молоді лицарі України – ворог втратив убитими 650 червоногвардійців. Большевики поховали всіх своїх убитих на базарній площі у Крутах у величезній братській могилі, а в 1922 році поставили намогильний пам'ятник, зазначивши свої втрати.

Юні тіла помордованих борців лишилися на полі бою... – Ворог заборонив місцевим селянам ховати українських героїв. Тільки на третій день з наказу переможців селяни поховали збезчещені трупи хоробрих борців за Україну.

У березні большевиків відігнали, і Центральна Рада повернулася до Києва. Тоді під Крутами розшукали 28 понівечених трупів і з наказу Українського Уряду перевезли їх до Києва. 19 березня відбувся величавий похорон героїв. Великі маси народу і Уряд Української Центральної Ради взяли участь у цьому похороні. – «Солодка і почесна смерть за Батьківщину!» – таким старовинним латинським прислів'ям голова Центральної Ради професор Михайло Грушевський розпочав свою зворушливу прощальну промову над братською могилою юних героїв на Аскольдовому кладовищі.

...Ридали матері, тужили сестри, плакала вся Україна за своїми найкращими дітьми, що віддали своє життя за Волю Батьківщини... Тоді писав відомий поет: «Не сумуйте, смерті той не знає, хто за Україну помирає!».

Кров відважних юнаків України, пролита під Крутами, не загинула марно... Гаряча кров юних патріотів зійшла рясним посівом, розцвіла дивним цвітом, забуяла багатим врожаєм...

«Сотня поляже – тисяча натомість стане до борби!» – ці слова бойової пісні героїв Крут здійснилися. Героїчна смерть юних лицарів України надихнула тисячі, мільйони нових борців готовістю до рішучої неперестанної боротьби за визволення України від большевицького ярма. Кров завзятих крутянців ствердила історичний універсал Української Центральної Ради про Самостійність Української Народної Республіки. Героїчний подвиг крутянців наснажує українську молодь лицарським духом і кличе її до нової боротьби проти московсько-більшовицького окупанта, що голодом, холодом, злиднями, тюрмами, засланнями, масовими депортаціями, національними і релігійними переслідуваннями, концтаборами, каторжною рабською працею, тортурами і розстрілами нищить наш народ, нищить цвіт українського селянства, робітництва та інтелігенції.

Дух непогамованого спротиву живе і ніколи не гасне в українському народі! Дух безсмертних героїв Крут живе в серцях української молоді, живе в героїчних дях славної, Української Повстанської Армії! Вічна і безсмертна слава про самовіддану жертвовну боротьбу і лицарську смерть героїв Крут запалюватиме нові і нові покоління до безнастанної і непримиренної героїчної боротьби за СВОБОДУ УКРАЇНИ! І прийде час, коли ця безнастанна боротьба неминуче приведе український народ до перемоги над людоненависницьким московським більшовизмом, і тоді вільна Україна – «покотить Чорним Морем гомін волі», тоді наш обездолений селянин «гляне, як хазяїн домовитий по своїй хаті і по своїм полі», тоді український народ «засяє у народів вольних колі», тоді на вільній нашій землі –

«Світ Правди засвітить,
І помоляться на волі –
Невольничі діти!»

Свобода. – 1951. – 30 січня.

КУЛЬТ ПАМ'ЯТІ ГЕРОЇВ-ЮНАКІВ І СТУДЕНТІВ, ПОЛЕГЛИХ ПІД КРУТАМИ

I. Культ героїзму українських Юнаків – Кадетів і Студентів, полеглих у бою під Крутами, буде вічно жити в серцях українського народу. – В. З.

Крути не є святом поминок, тільки кожночасним джерелом натхнення свіжих лав нації в поході до Волі України.

Чин трьох сотень юнацьких і студентських існувань, які книжки змінили на гранати, лишили нам безсмертний взірець, як треба служити Батьківщині. – В. Янів.

II. У кожную річницю бою під Крутами пам'ятаймо, що коли крім 27 студентів, похованих на Аскольдовій могилі, на Чернігівських полях лежать ще кості біля 260 студентів, юнаків-кадетів і біля 20 старшин, які впали в нерівнім бою з червоними ватагами Муравйова.

Наша згадка буде символічними квітами на могилі наших лицарів, що лежать під Крутами. – В. З.

III. Крути, без огляду на їх трагізм, оцінюються позитивно, бо в них, безсумнівно, добачається певна історично-логічна необхідність.

Цей бій високо підносить гідність нації і тим живить її дух спротиву та боротьби за навищі моральні цінності – свободу й самоутвердження. – М. Б.

Юнаки і Студенти – оборонці Крут – проявили найвищий патріотичний приклад виняткової самопосвяти, жертвовного мучеництва і мучеництва українського новітнього лицарства в обороні Батьківщини. – М. Б.

IV. Заповіт 300 полеглих героїв ще не здійснений, і він нас усіх зобов'язує – пам'ятати: поки Україна в поневоленні, поки ідея української

Бій під Крутами в національній пам'яті

державности не стала дійсністю, жоден українець не може стояти осторонь великого змагу.

*Цитовано за «Українцем». – Париж. –29 січня 1953 року.
Зарицький В. Крутянська подія. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – С. 56.*

Василь Рудко

НАША ТРАДИЦІЯ КРУТІВ

На тему Крутів написано в нас, навіть коли брати в рахубу лише пресу для студентства, доволі багато. Та чим більше віддаляємося від трагічної події з останніх днів січня 1918 року і чим довше плекають в нас культ Крутів, тим важче про це писати. До болю важко писати на цю тему, бо кожне слово в цій справі відчуваємо не раз, як лезо гострого ножа на живій рані.

Ще було б відносно легко святкувати Крути на старий лад, бачити в них «символ нового українства», «метеор у майбутнє», морально-ідейний бастион усіх юних душ і подібне. Та такою легкою не будуть бачити справи ті (хоч, може, й нечисленні), які із своїм життям не хочуть утікати зараз у сфери легенди й яких думка в болю і муках шукає твердої скелі під нашу кожночасну «будову».

Що бій на полях під Крутами у січні 1918 року був глибоко трагічною подією, в тім не сумнівається ніхто. Очевидно, трагізм цей ще далеко не полягав в самому факті загибелі кількох соток буйного юнацтва. Історія нашої революції знає безмірно важчі жертви найкращих синів нашої землі. Трагізм Крутів можна вже зрозуміти тоді, як будемо шукати відповідей на такі питання, як, напр., де тоді були другі енергії України? Що робило фахове вояцтво, що тоді перебувало в Києві? Де була розумна й керуюча воля нашого життя? Чому деформувалися й нівечилися безмірні енергії тодішньої нашої стихії?

Такі питання хвилювали особливе молоде покоління на нашому заході. Святкування Крутів було, так сказати б, випадком програмового хвилювання. І молодь не вагалася на ці болючі питання кидати відповіді. І відповіді ці були гострі, безсердечно осуджуючі, а при цьому молодечо-необачні й дуже односторонні.

Подібні питання не втратили своєї гостроти ще й досі. Тільки тепер уже, либонь, мало хто мав би необережність давати за скорі й загострі відповіді. Мабуть, не помиляємося, якщо скажемо, що незважаючи на все, наш історичний змисл все-таки зростає. Помалу починають в нас щораз більше розуміти, що відносно минулого, а навіть недавнє-минулого не вільно ставати на котурни «пануючого» над усіма ситуаціями прокуратора. Історична дія цього не терпить: ми є теж тими, хто існують, діють,

беруть на себе ризико рішень (чи ризико за недостачу рішень) і роблять помилки. Ця «прокураторська» постава молоді одного часу була підсичувана теж відповідною літературою. Ще не так дуже давно була в нас найбільше читана мемуаристика (адвокатсько)-прокураторського типу. Сьогодні нам щораз більше ясно, що цього рода «спогади», що шукали в суспільності популярності (для автора в першу чергу) шляхом «відважного» громадження різних недоліків і не надто милих фактов якогось часу, були в дійсності лише не надто глибокою продукцією одного відтинка нашої повоєнщини. Автори їх бачили часто слушно різні поодинокі недомагання конкретного життя, одначе вони не мали органу для тих надлюдських труднощів, що виростали з проблематики нашого історичного процесу. Тому вони могли робити враження, особливо серед молоді, степенувати їй нахил до різного осуду, одначе не могли розбудити в ній глибоку й відповідальну мудрість на дорогу дальших змагань народу. Виховане в такій атмосфері молоде покоління мало опієся вже бодай трохи змоги переконатися, що котурни прокуратора річ вигідна, одначе прктична відповідальність за якісь більші чи взагалі великі справи – це завдання цілком іншого виміру. І то завдання, на яких в нашому українському світі спочиває справжнє прокляття чи радше «хрест». Так було за Хмеля, за Петра Дорошенко, так було у 1917–21 рр., так теж є і за наших днів.

Що Крути були трагічною подією, всім відомо. Зате менше відомо, що культ Крутів має теж і свою окрему трагічність, яка ще й досі не вигасла. І ця трагічність самого культу важить ще й сьогодні над українською суспільністю Заходу.

І тут прийшли ми до одної з найбільючіших тем певного ввідтинку нашого життя. Писати про це дуже важко, бо поважна частина наших читачів робить вражіння схорованої людини, що не здібна стерпіти правди. Що різні традиції можуть переходити незаметні назверх зміни, що в них можуть вростати зовсім небажані елементи, цього не хочуть бачити. А тим часом є відомою річчю, що зміст святкування Крутів викликавав часто незадоволення зі сторони тих «старших», що своєї власної думки не хотіли легко позбутись перед т. зв. молоддю. Знаємо випадки, що старшини чи вояки визвольної боротьби обурювалися на те, що чули, при нагоді святкування Крутів від «молодих». І це не було випадковим. Бо ж і справді: вони відчували аж занадто добре, що різні тенденції цієї традиції почали звертатися проти них, а навіть проти того, що вони колись зі зброєю в руках кували.

Таке твердження може читача дуже здивувати. Не один буде це уважати за торощення дотеперішних святощів нашого життя. У дійсності йде про щось інше. Стоїмо, зрештою, на становищі, що якщо в нас вільно довгий час безкарно няджувати культу Крутів проти основних ліній у самому змісті традиції, то мусить бути теж вільно назвати це надуживання по імені і додумати висновки до кінця.

Культ Крутів має свою вимовну історію. Як повставала легенда, а зокрема, як вона спонтанно наростала, ця справа досі в літературі не

Бій під Крутами в національній пам'яті

була основніше обговорена. В одному часі підняла святкування Крутів студентська молодь у Львові у програму свого вияву. Це був сигнал, що голосною луною розлився у світі всієї молоді нашого Заходу. Молодь не мала сили простежити цілу історичну і соціологічну генеалогію бою під Крутами, не розуміла надто незвичайної символіки тієї події, символіки з істинно українським трагізмом. Вона не могла цього узріти, бо це дуже важка штука. Тому ця молодь брала Крути як подію здебільша відірвану від «великого пляну» історичної дії й бачила в ній могутній вияв юнацького трагічного злету, злету, що хоч сам не приніс (як казали) «реальних успіхів», але мав силу струснути сумнінням суспільносте й перейти в нащадків, як вічно несповнений заповіт від мертвих для живих і ненароджених. І це була перша й основна лінія крутянської традиції. Лінія ясна, проста, ще не розбудована, але поки що недвозначна. І цю традицію несено на крилах юнацького духа. І виховне вістря її було теж однозначне. На апотеозі жертви квіту молоді під Крутами вчилася молодь у трудну для народу годину кидати без жалю своє життя, як карту.

Та одночасно переходила ця молодь і ціла суспільність далеко йдучі процеси в своєму житті. Не тут місце, на з'ясування цих справ. Для нашої цілі вистачить сказати, що на протязі того процесу зачати вrostати в традицію Крутів постійно, але, звичайно, непомітно, інші, чужі їй самій змістові елементи. І так з Крутів зроблено поводити випадову башту проти т. зв. старших, а втім, і проти колишніх комбатантів. Так стягнуто Крути до арсеналу одної нашої «домашньої війни», чим дуже надщерблено первісну лінію традиції. Вкінці зроблено з Крутів «методу» суспільно-національного будівництва, мовляв, через Крути зайдемо до мети. Крути ставали в цей спосіб одним із угольних каменів ідеології одного типу. І це має в нас дехто на думці, коли називає Крути їдко і нещадно «світом української пайдократії».

Наші завваги про фатальне новум, що долучилося до первісної традиції Крутів й дуже викривило її, мають характер важки закидів. Та вони не звертаються проти справжньої традиції Крут, ні проти культу жертвенності й посвяти серед молоді; вони йдуть єдино проти тих наростів на традиції Крут, що в дійсності традиції Крутів ламали. Бо є дійсно ломанням традиції Крут, робивши з них амуніцію для якихось домашніх крамол; є яскравим надуживанням, якщо молодь робить на їх ґрунті необачні суди над дієвими постаттями й рухами великої історичної дії 1917–1921 рр., врешті, спотворенням культу Крутів, якщо хтось в ім'я тієї традиції проголошує з Крутів «шлях до мети» на майбутнє. Заповіт юнаків, що згинули у січні 1918 року в обороні Столиці, є цілковито інший. Ніякий відповідальний українець не бажатиме того, щоб наша молодь йшла на майбутнє на таку загладу, як у незабутньому січні перед двадцять шести роками: не вишколена до бою, з голими руками, без належної керми, поза великим тлянком.

Вартість жертви пролитої юнацької крові, очевидно, не зменшується через ці фатальні моменти тодішнього життя. Вартості тієї не зменшує

теж і обставини, що бій під Крутами не міг врятувати Столиці від ворога. Інстинкт народу, що вирізняв цю жертву між другими й зробив її «мітом», цебто надав їй тавро вічності, той інстинкт не помінявся і не викривлював вартостей. Зовсім іншою справою є, однак, проголошення Крутів «шляхом» для зусиль і боротьби нашої спільноти на грядучі дні, «методом» будівництва. Це остання походить уже, напевно, не з духа традиції Крут, а від переємників традиції.

Не вперше піднімається такий голос перестороги. В одній публікації (Р. Лісовий. «Тридцять роки студентського Львова», Прага. 1941) було на цю тему сказано так: якщо б ці фальшуючі моменти крутянської традиції здобули в українській спільноті примат, то наша історична дія недалекої майбутності виглядала б для нас як многократне повторення Крутів...

Пам'ять про геройську смерть цвіту юнацтва під Крутами ніколи не загине, з-поза тих могил виростає для відповідальних українців постулат: з науки трагічного досвіду попередників витягнути всі гасорки до кінця та все, що є в людських силах, зробити, щоб Крути не повторювалися. Жертви будуть, і то неабиякі. Та якщо мають, повторитися моменти минулого, то хай не Крути повторяться, а Лоїв полковника Михайла Кричевського. Свято Крутів в берлінському студентському осередку у січні 1942 року перший раз при такій нагоді присвячено для конфронтації, для уваги могутньому подвигу армії полковника Михайла Кричевського, одного з найбільших хмельничан. Бо якщо Крути є невмирущим мітом, то бій під Лоевом на Білорусі з 1649 року є теж безсмертним подвигом, що вже сам собою не тільки як міт має силу будувати історичну дію. І бій під Лоевом, де «жертва», до речі, була далеко більша, може вже служити для живучих поколінь справді, як взір (якщо так вільно назвати) «методи», і то методи монументальної.

Пишучи ці рядки, знаємо аж надто добре, як далеко вони йдуть не по лінії звиклого в нас думання та скільки уважливості й зусилля вони від читача вимагають. Та годі затаювати ще іншу річ: змістове оформлення святкування Крут, і то в наших студентських середовищах належить до річей дуже трудних.

На тему Крут писали в нас багато. Появилися окремі брошури молодих авторів, що старалися надати змісту крутянській легенді. Над ними усіма може ставити сьогодні хрестик забуття, бо зміст їх принаймні проблематичний. Єдиною річчю, за яку сьогодні можна поручитися, є праця, що вийшла не із студентських кругів. Автором її є Євген Маланюк («Крути. Народина нового українця», Прага, 1941, Вид. Пробоем). Тут забрав голос вже учасник визвольної війни. Може, цього в нас не завважили, однак це був перелік в розвоєній лінії традиції. Тут не було припадковим те, що в справі міту Крутів забрав голос учасник визвольної війни. Так, показано вперше цілу позитивну гаму у змісті крутянської легенди. Вперше звернено увагу на справжню генеалогію події з січня 1918 р. і вперше вміщено її – так сказати б – у «краєвиді» нашого тодішнього процесу: Крути – перше прозріння тодішнього нашого часу, перше

Бій під Крутами в національній пам'яті

узріння того, що є влада, держава; Крути – перший підпис кров'ю під актом 22 січня 1918 року, Крути – початок української війни і народи чи нового українця. Тут вперше зв'язано Крути із цілим процесом нашого тодішнього «озброєння» і вперше заговорено при цій нагоді не тільки про «стихію», але теж про «оформлені» і «формуючі» Постаті, та вперше поставлено бій під Крутами на лінію нашої великої дії.

Традиція Крутів має вже свою історію. На відхиленнях від її головної лінії можуть учитися ті всі, що в цьому році згадуватимуть у дружньому гурті трагічний зрив української молоді з-перед 26 літ. Після досьогочасного досвіду, а далі поза і попід згаданими відхилами виростає для нас обов'язуюча в цій справі міра і норма. Студентські осередки повинні бути прикладом на те, як треба зберігати й плекати традицію.

Героїка трагедії Крут / Упор. В. Сергійчук, Я. Гаврилюк. – К.: ПП Городенський, 2004. – С. 338–343.

ПОРИВ І КРОВ МОЛОДІ

Тридцять дев'ять років тому, після проголошення Четвертим Універсалом Центральної Ради суверенності і незалежності України, червона «рабоче-крестьянская» Москва зареагувала на цей вияв волі українського народу офіційним проголошенням війни і вимаршем комуністичних армії проти молоді Української Держави. На захист України й української столиці Києва проти заправлених у боях першої світової війни і в сутичках революційних місяців червоних загонів та з'єднань, зорганізованих в армію Муравйова, стала в силу тодішніх обставин тільки трьохсотна горстка невишколених у військовій справі української молоді – київських гімназистів і студентів. Майже всі вони полягли в нерівному бою, стримуючи ворожий наступ і обороняючи шлях на Київ.

Високо оцінили геройський порив і відвагу молоді, її жертвенність і самопопсвятку тодішні провідні люди України. Промовляючи під час урочистого похорону крутянських героїв, що відбувся 19 березин 1918 року в Києві, голова Центральної Ради Михайло Грушевський закликав стримати сльози над їхньою могилою, бо ж ці юнаки «поклали свої голови за визволення Батьківщини, і Батьківщина збереже про них вдячну пам'ять на віки вічні». Одна з найкращих представниць тодішнього українства Людмила Старицька-Черняхівська заявила у своєму прощальному слові, що могила Крутянських Героїв «лишиться навіки полум'ям віри», і що вона «буде тим дзвоном, який взиває живих, не даючи їм зупинитися, не даючи їм забути»... Відвагу й хоробрість крутянської молоді підкресливали потім з респектом і признанням навіть противники, учасники червоних загонів, що втопили у крові порив і спротив української молоді.

Не зважаючи на таку високу оцінку Крутянського Бою збоку репрезентантів української держави, громадянства і навіть збоку ворога, різно

й неоднотайно поставилося українське громадянство до крутянських традицій на протязі перших десятиріч поневолення України, розділеної чотирма окупантами. Українська молодь східних і західних земель піднесла високо прапор крутянської традиції, продовжуючи започатковану крутянцями боротьбу то в Спілці Української Молоді і в Спілці Визволення України, то в революційних організаціях Західної України – УВО й ОУН. Роковини Крутянського Бою стали щорічним урочистим святом української молоді й комбатантів в усьому світі, де тільки жили українці. На традиціях цього бою оформилася й виросла в мілітарну силу Українська Повстанська Армія, цими традиціями живиться і росте ще й сьогодні український резистанс на рідких землях і в советських концетраційних таборах і в'язницях. Але водночас із цим, з другого боку, були і проявляються ще й досьгодні спроби гасити запал і порив молоді до продовжування крутянської традиції, мовляв, Крутянський бій був хоч і геройським, але безглуздим з політичного і мілітарного погляду актом, що українцям треба шукати в національній традиції позитивніших подій, як були ними Крути, що не можна брати в основу національного виховання і політики культу поразок.

Так само реально і тверезо, як деякі репрезентанти провідних українських політичних кіл в добу поміж двома світовими війнами, почали ставитися вже не тільки до таких подій, як Крути чи Базар, але й взагалі до української визвольної боротьби і до боротьби інших поневолених Москвою народів чужоземні нейтральні, а інколи й прихильні політичні кола. Виросли в позитивістичному і реалістичному мисленні, вони не надавали ніякої ваги таким виявам «лицарства абсурду», як Крутянський Бій, мовляв, рішальними у визвольній боротьбі можуть бути економічні фактори чи мілітарні засоби такі, як пістолі, рушниці, кулемети, танки. Жертвенність, самопосягання, порив і кров молоді були для цих кіл цілком порожніми поняттями, речами, що їх взагалі не треба брати до уваги в політичній дії.

Але ж як уже багато разів в історії, не всі реальні, конкретні розрахунки і міркування виправдує життя. Події в останній половині минулого року підкреслили ще раз з усією наглядністю й переконливістю, що головний революційний і політичний фактор – це порив і кров молоді. Познанські робітники пішли проти советських танків і кулеметів голіруч з прапором, обагненим кров'ю юнака, вбитого комуністичними «охранниками». Прапор мадярської революції піднесли студенти і молоді робітники, між ними й діти, ідучи з пляшками бензини, з мисливськими рушницями на советські танки. Прапор антикомуністичної боротьби тримає високо сьогодні на рідних землях і в усьому світі українська молодь, вірна заповітові горстки крутянців, що прийняли перший бій проголошеної Москвою війни, ставши невеликим і незброєним з'єднанням проти цілої червоної армії.

ЇХ БУЛО ТРИСТА...

Між полоненими, які в бою під Крутами попали до більшовицького полону, був син убогої вдови з-під Боярки. Після найжорстокіших тортур червоні кати поубивали їх і їх скривавлені та змасакровані тіла залишили на снігу. Люди пізнали юнака, зняли з нього скривавлену і подірвану багнетами сорочку та передали матері вдові. Вона кожного вечора винимала цю сорочку, та пригортаючи до грудей плакала і молилась, заливаючись сльозами. А бабуся сиділа на лавці та в німій розпачі приглядалась цьому висохлим вже від сліз очима. Одної ночі під час молитви матері, відкрились безшелесно двері і на порозі став він, син її, живий і здоровий, з ясними очима та світляною ореолою навколо голови.

– Сину мій, дитина моя, – кинулась до нього мати. – Ти живий, ти не поляг?

– Успокійсь, мамо. – заговорив син. Я поляг за Україну. Я тільки прийшов забрати від тебе свою сорочку. Моя кров на ній буде моїм свідоцтвом перед Найвищим Суддею. Свідоцтвом України.

– Сину мій, сказала мати, візьми сорочку, але візьми й мене. Благаючи долі для України в Сина Божого та поставиш перед ним свою скривавлену сорочку, а перед Його Матір'ю я поставлю своє скривавлене материнське серце...» Ще більшою радістю засяяли очі юнака; світляна авреоля появилась навколо голови матері.

– Це за Україну, мамо – сказав син. Взяв маму за руку і вони пішли...

Бабуся відкрила очі. На столі, перед образом Матері Божої догоряла воскова свічка, а на землі, перед нею, лежало мертве тіло матері. Її, вже холодні, руки сильно притискали до грудей скривавлену сорочку сина.

* * *

Геройський чин 300-українських юнаків і їх смерть в боротьбі проти відвічного, ворога – Москви, звязується і порівнюється з подібним чином спартанців під Термопіями в 480 р. перед народженням Христа. І там полягло триста спартанців в боротьбі проти многотисячних когорт перського наїзника. А на цьому місці здвигнено пам'ятник, на якому написано: «Чужинче, піди в Спарту і скажи, що ми виконали наш обов'язок». На прикладі спартанців з-під Тернопіль виховуються генерації світу вже більше двох тисяч років.

Україна має свої Тернопілі – Крути. І на цьому пам'ятнику найкраще підходитиме напис: «Піди в Київ і скажи, що ми виконали свій обов'язок: ми згинули в обороні волі нашої Вітчизни».

* * *

Гройство юних лицарів з-під Круг було «безумне», було проти всякої «здорової логіки», бо ж не може 300 юнаків зупинити шеститисячної орди п'яних матросів. А проте, це «безумство» увійде в історію України

як одна з найсвітліших її сторінок, як символ, і як приклад, найбільшого героїства і любови до батьківщини. На них будуть вчитися й виховуватися, покоління. «Не має більшої любови, як життя своє віддати за друзів своїх» – написано в Святому Письмі. І це є Крути, – символ найбільшої любови до Батьківщини і найвищого виконання обов'язку: смерти в її обороні. Тому Крути безсмертні, тому це сумна річниця, в якій не треба сумувати. Бо в боротьбі за волю батьківщини жертви ніколи не будуть завеликі. А їх сума мусить дати у висліді бажану волю.

* * *

Згадуючи річницю Крут, думка летить до тих нових героїв з України, що йдуть слідами Крутянських лицарів та зі самоzapереченням продовжують їх «безумство» в боротьбі проти того самого ворога майже в таких самих обставинах і за ту саму святу справу: визволення своєї Батьківщини. Їм просвічує невмируща ідея Крут, найвища любов крутянських героїв та найвище сповнення обов'язку. І в цьому невмирущій Крут з їх перемогою в поразці.

Їх було триста. І вони своєю смертю смерть української нації перемогли. Безсмертні лицарі з-під Крут.

Свобода. – 1957. – 29 січня.

1918 – КРУТИ – 1958

В часі революції і війни на два фронти, оновилаь державна суверенність України. Ще треба було тримати українізовані частини на фронті проти австрійців та німців, як вже постав новий – північно-східний фронт проти імперіялістичної Москви. Щойно сформованій, чи тільки проголошеній молодій державі, було не під силу оборонятись на двох фронтах.

Не було ніяких даних, щоб у рішальній офензиві перемогти одного ворога й після цього повернутись всіми силами проти другого. Третій Військовий З'їзд у Києві визначив тільки оборонну тактику, прирікаючи, – не вмшуватися в справи сусідніх держав, зокрема Московщини, хоча тоді більшовики вже захопили були в свої руки владу в Петрограді. Менша чисельність українців могла зрівноважити, а навіть дати перевагу над московською більшістю тільки при допомозі ліпшої організованости та дисциплінованости українських народніх мас. Але держава щойно постала й потрібно було ще бодай кількох місяців часу для виконання велетенської організаційної праці. Ворог це дуже добре розумів і негайно повів агресивну війну проти Української Народньої Республіки.

IV Універсал вже проголошено під час українсько-московської війни. Маленькі та ще й розпорошені українські військові частини на Лівобережжю вступили в бої з московськими наступаючими арміями, ніяк не лякаючись їхньої чисельної переваги. Стимування ворожої офензиви

Бій під Крутами в національній пам'яті

мало завданням – дати Києву потрібний час для зорганізування сильної оборони.

Тим часом у Києві вибухло московсько-більшовицьке повстання і прикувало до себе чисельні та найліпші військові частини. Замість організування оборони столиці України прийшла кривава боротьба за її опанування. Цим надзвичайно облегшено офензиву московських армій. Український уряд кидає на фронт Український Студентський Курінь, який щойно сформовано. Студентська молодь, натхнена Українською Національною Революцією і піднята духово IV Універсалом, виїжджає на фронт з піснями на устах, готова битись до загину проти московського імперіялізму.

«Мертві бо сорому не мають» – казав князь Святослав Завойовник. Немов повинуючись наказам великого князя, Український Студентський Курінь приймає одвертий бій з ворогом. Шансів на виграння того бою під Крутами не було ніяких.

Смерть Студентського Куреня під Крутами повернулася в українську перемогу, бо тут, як пізніше під Базаром, виявив себе лицарський дух українців. Під Крутами, 300 юнаків у важкому бою пожертвували своїм життям, щоб існувала й розвивалась державна суверенність українського народу. Бій під Крутами покрив терновим вінком IV Універсал, полив його рясною українською юнацькою кров'ю, а жертвою свого життя юнаки збудували тривкі основи державного духа нації. IV Універсалові бракувало хрищення і освячення українською кров'ю, щоб його ідея стала вічно живою в українському народі. Не тільки вічно живою, як спомин про найкращий вияв бойовості й лицарськості українського духа, а як постійний дороговказ всьому українському народові в його світле майбутнє, за яке без вагань треба жертвувати життям.

З воєнно-оперативного погляду, наступаючий ворог міг дуже легко виминути Студентський Курінь і не вступати в бій. Але маючи по своєму боці чисельну перевагу, ворог пішов у бій, щоб знищити «сепаратистів», щоб зменшити їх число. Та саме тут ворог перечеислився цією перемогою, він тільки збільшив прірву між Україною і Московією, як колись Андрій Суздальський своїм нападом на Київ спричинився до повного розриву між українським і московським народами. Нічого дивного, що швидко ворог зрозумів це й ніде та ніколи не згадує про цей бій, а намагається всіми силами й засобами його затаїти, постити в забуття.

З українського боку були також намагання применшити значення цього бою. Бій під крутами є символом пробудження нації у вогні революції і готовності класти життя за державу. Ніхто переважаючого чисельно і воєнним вирядом ворога не злякався, ніхто з поля бою не втік, хоч ніхто не мав надії на перемогу. Ніхто зі старшин Студентського Куреня не імпровізував відвороту Куреня. У цьому якраз вся виїмковість і велич рішення оборонців держави – битись до загину на місці. Вислід бою знали в першу чергу старшини Куреня, яким напевно у світовій війні доводилось вдержувати зайняті позиції.

40 років, рік-річно українці у вільному світі відзначають річницю бою під Крутами, відчуваючи й розуміючи, що у Києві IV Універсалом була проголошена державна суверенність Української Народньої Республіки, а під Крутами важким і нерівним боєм вона свою державну суверенність встановляла.

У сорокові роковини бою під Крутами, розумно, незаперечно й має статично звучать віщі слова гетьмана Івана Мазепи:

«Нехай вічною буде слава, що през шаблі маєм права»...

Звеличуючи бій під Крутами, ми кожнорічно упритомнюємо собі оту правду всіх прав кожного народу, що на сторожі своїх вольностей він мусить завжди ставити свою збройну силу. Без неї всі слова й усі декларації та маніфести про волю є порожніми словами. Тим то й IV Універсал набрав своєї важности для всього українського народу, що знайшлася сила, яка вступила в важкий і нерівний бій в його обороні. Завдяки збройній силі встановилась суверенна Українська Народня Республіка і завдяки тій силі вона існувала.

Причащаючись кожнорічно лицарським духом бойовиків з-під Крут, будьмо ж такими гідними й відданими українській державній ідеї, як були вони. Тоді напевно переможемо ворогів та оновимо суверенність Української Держави, за яку полягли вояки Українського Студентського Куреня.

Український нарід не вичерпується одним поколінням і в боротьбі за свою національно-державну волю кожне чергове покоління народу повинно бути ще ліпшим від попереднього, бо тільки в цьому є шанса нашої остаточної перемоги.

Українське слово (Париж). – 1958. – 2 лютого.

Михайло Садовський

КРОВ МОЛОДІ ЗА УКРАЇНУ

*Шлях звільнення кожної нації
густо кропитьесь кров'ю.*

Симон Петлюра

Під ударами революції 1917 року московський імперіалізм, що так міцно тримав у своїх лабетях свободолюбні народи, які входили у склад імперії московських царів Романових, зазнав смертельного удару. Український нарід звільнившись від кайдан неволі, відразу ж приступив до організації власної держави. Устами представників його в Українській Центральній Раді, 22 січня 1918 року проголошено: «Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу».

Бій під Крутами в національній пам'яті

І зараз же по цьому гордо і високо заявав по всій Україні блакитно-жовтий прапор незалежної української держави. Український нарід власними руками почав кувати свою долю. Українці почувли себе, нарешті, господарями у власній хаті.

Але не надовго... Вже після т. зв. жовтневої революції, того ж таки 1917 року, не зважаючи на те, що Українська Центральна Рада складалася із справжніх народних представників і то, здебільше з людей лівих політичних переконань – вона стала об'єктом розбишацьких на неї нападів з збоку нової московської влади – Совету Народних Комісарів. Ця влада ніяк не хотіла примиритися з фактом існування України, як незалежної держави, що почала інтенсивно розбудовувати своє життя на демократичних принципах.

Партія більшовиків-комуністів розпочала проти України шалену пропаганду, твердячи, що Центральна Рада складається з ворогів працюючого люду, поміщиків та капіталістів, що генеральні секретарі, які становлять уряд України, тому й називаються «генералами». Комуністи закликали український нарід до боротьби проти української державної влади, обіцяли робітникам добре і радісне життя, а селянам – землю без викупу.

Українська Центральна Рада найбільше присвячували часу й енергії на вирішення питань соціального характеру і, на жаль, менше займалася питаннями організації збройної сили.

Які ж збройні сили мала Україна в момент проголошення IV Універсалу та чи взагалі мала їх? Підрахунку наших збройних сил у той час ще не було. Знаємо лише, що в різних губерніяльних і повітових містах та містечках були розміщені зукраїнізовані військові частини, що вертались з російського фронту. Більшість вояків з тих частин розходилася по домах, лишався тільки свідомий елемент.

Найбільше війська було в столиці України, Києві – 6 піших полків і 1 кінний, разом з десяти тисяч вояків. Але й серед війська велася інтенсивна більшовицька пропаганда. Отже дуже невідраднo виглядала ситуація на нашому військовому секторі на початку 1918 року. А більшовицька влада в Москві тим часом розпочала стягати своє червоне військо під наші кордони.

Одна червона армія під командою Єгорово стояла в районі Курськ-Вороніж, друга під командою Ремігова в районі Гомель-Брянськ. Головне командування над обома цими арміями зосереджувалося в руках добре пам'ятного українцем, московського жандармського полковника Муравйова.

В додаток до цього лиха, з боку Жмеринки-Козятина надходили з австро-угорського й румунського фронтів збільшовичені московські військові частини, серед яких особливо відзначався своїми насильствами і грабежами 2-ий гвардійський корпус, на чолі з широко знаною за свої жорстокості комуністкою, Євгенією Бош.

І ось на початку грудня 1917 року червові армії Муравйова несподівано почали загальний наступ. Вістка про це заскочила і занепокоїла

Українську Центральну Раду й уряд. Спішно почали відправляти на фронт більш-менш боєздатні військові частини.

Використовуючи свою чисельну перевагу, армія Єгорова, протягом лише одного тижня займає Харків і наближається до Полтави, а армія Ремігова за цей же час займає Конотоп і підходить до Бахмачу, на шляху до столиці України.

У запеклих боях на цих двох напрямках великий спротив червоним арміям ставлять на тільки відділи молодого українського війська, а й українські повстанські загони.

Московський полковник Какурін у своїй книжці «Стратегический очерк гражданской войны», що вийшла у Росії у 1926 році, обчисляє українські збройні сили під час наступу Муравйова на 12 тисяч регулярного війська та 60 тисяч повстанців. У тій же книжці він каже, що завданням цього раптового наступу було чимхутчій окупувати Україну, щоб перешкодити українській делегації у Берестю Литовському в мирових переговорах з центральними державами. Серед українських військових частин був т. зв. Бойовий курінь при Центральній Раді, що зорганізувався десь у кінці літа 1917 року. На кінець вересня він мав у своєму складі щось із 80 бійців – хлопців, які щойно покінчили київські школи та учнів старших класів цих шкіл. Підпорядкований він був командантові УЦР, пор. Ганові, а командував ним сотн. Гречанівський, студент Київської Політехніки. Цей курінь відбував сторожеву службу у будинку УЦР, хоч посилено його й виконувати певні бойові завдання, як у самому Києві, так і в околицях. Окремі відділи куреня мали збройні сутички з більшовиками в Києві під Арсеналом, у Маріїнському парку, на Подолі, на товарній станції.

Коли стало відомо, що червоні армії ведуть наступ саме на Київ, УЦР видала заклик до української молоді ставати в ряди оборонців Батьківщини. Цей заклик найперше знайшов відгук серед студіюючої молоді столиці. В середніх днях січня 1918 року відбулося масове віче українського студентства, на якому вирішено організувати Студентський курінь, взявши за основу згаданий курінь при УЦР. Зараз же другого дня відбулися реєстрація в будинку УЦР, де так часто збиралася ця молодь, щоб послухати палких промов членів УЦР. Ці промови глибоко западали в молоді душі. Може цим і пояснюється той запал, з яким молодь відгукнулася на заклик. Всіх зареєстрованих відразу відпроваджено до будинку 1-ої Київської Військової Школи, який був порожній, бо юнаки школи вже виїхали на фронт. Командиром Студентського куреня призначено старшину Короля, а командиром 1-ої сотні – старшину Омельченка, студентів Київського Українського Народного Університету.

Не минуло й двох тижнів муштри, як Студентський курінь отримав наказ вирушити на фронт. Сотня Омельченка дістала сякий-такий військовий одяг, рушниці та по 10 набоїв до них і від'їхала в напрямку ст. Бахмач. Друга сотня лишилася в Києві і продовжувала формуватися, беручи одночасно участь в боях з червоними в самій столиці.

Бій під Крутами в національній пам'яті

---

28 січня 1918 року 1-ша сотня Студентського Куреня, в складі 220 бійців прибула на станцію Крути, де й спинилася бо ст. Бахмач і Пліски вже були зайняті червоними.

На ст. Крути сотня застала коло 200 юнаків 1-ої Української Військової Школи, що в більшості теж складалася з студіюючої молоді, понад сорок бійців Хороше-Озерського Вільного Козацтва та душ з 20 гайдамаків. Разом щось із 100 бійців. Озброєння було: рушниця, 10–12 кулеметів і 2 гармати, з яких чинною була лише одна. Цю єдину чинну гармату поставлено на вагон п'ятак і обставлено мішками з піском, поміж якими встановлено 5 кулеметів. Керував цим імпровізованим бронепотягом сотник Лощенко.

Проти цієї невеличкої, маловишколеної військової сили більшовики виставили понад 2 тисячі бійців піхоти, 600 матросів балтійської фльоти, гавбічну батарею та 2 бронепотяги. Більшовицька піхота складалась здебільшого з китайців, мадярів та лотишів.

Штаб української військової групи розмістився в потязі, на ст. Крути, двадцять бійців Студентського Куреня залишено на станції для охорони штабу, а решта сотні та юнаки Військової Школи подалися на кілометр вперед, де нашвидку викопали дві лінії окопів. Приблизно за два кілометри перед окопами, що перед їхнім туди приходом, зірвано двоторову залізницю.

Наша розвідка, яку обстріляв більшовицький бронепотяг, донесла, що ворог підтягує свої сили, маневрує і, правдоподібно, готується до бою. Залишивши в окопах сторожову охорону, сотня Студентського Куреня вернулась на ст. Крути для відпочинку.

Ранком 29 січня на ст. Круті несподівано прибув військовий ешелон, в якому було до тисячі демобілізованих московських солдатів, що верталися з фронту. Частина з них мала при собі зброю. Вартовий старшина нашого штабу дав дозвіл цьому ешелону доїхати до зірваного місця, щоб далі солдати йшли пішки, а команді потягу наказав привезти його назад на ст. Крути. Але, так не сталося. Доїхавши до зірваного місця, здемобілізовані солдати за допомогою залози більшовицького технічного потягу, що якраз надійшов, почали направляти зірвану залізницю.

Штаб української бойової групи в найбільшому поспіху вислав туди на імпровізованому бронепотягу сотню юнаків військової школи з наказом за всяку ціну перешкодити на праві залізниці, навіть перед ужиттям зброї. Але солдати, з моментом наближення до них юнаків, повсідали у вагони і рушили у напрямку ст. Бахмач, а на їхнє місце, як з-під землі з'явився ворожий бронепотяг, який почав кінчати на праву залізницю, щоб відкрити шлях на Київ. Зауваживши юнаків і нашого броневика, він відкрив по них вогонь. Наш броневик був поцілений ворожим стрільном і був мусів дещо відійти.

Незабаром за більшовицьким бронепотягом з'явилися три чорні густі лави матросів, що пішли у наступ. Спостерігаючи це, сотня юнаків висіла з потягу, розсипалась у лаву й, відстрілюючись, відійшла до лінії окопів.

Розміщення українських сил було таке: праворуч від високого залізничного насипу влягли юнаки Військової Школи, ліворуч – сотня

Студентського Куреня, а Хороше-Озерське Вільне Козацтво й гайдамаки провадили розвідку та тримали охорону й зв'язок із штабом.

За чорними лавами матросів посувалися сірі лави більшовицької піхоти. З наших окопів відкрито з рушниць і кулеметів вогонь. Видко було як падали на снігу чорні і сірі постаті. Але ворог не зупинився, а розсипавшись у рідшу лаву, продовжував наближатися, охоплюючи праве крило сотні юнаків.

По окопах, станції та по штабі і потягу з амуніцією ворог відкрив сильний гарматний вогонь. На цей вогонь відповідала одинока гармата сотника Лощенка, та раптом і вона замовкла через брак набоїв. Невеличкий запас набоїв до рушниць в наших окопах теж був вичерпаний. Штабовий потяг, що мав з собою і вагони з амуніцією, під сильним ворожим вогнем змушений був відійти. Коли про це стало відомо, по окопах пронеслося грізне і страшне: «Набоїв нема»... Вогонь з рушниць і кулеметів, щодалі рідшав і наразті зовсім припинився.

Тоді ворог з криком «ура» кинувся в багнети. Юнаки Військової Школи почали відступати, але вже було запізно. З близької віддалі ворог розстрілював їх і колов багнетами. Юнаки хоробро й завзято відбивалися, але вдсятеро сильніший ворог таки переміг. Станція Крути опинилася в його руках.

1-ша сотня Студентського Куреня, що була відділена від юнаків високим залізничним валом, не знала про відхід юнаків і все ще вперто боронила свої позиції. Аж ось смертельно ранено їх командира Омельченка, а сотню оточено з трьох сторін. Тоді почала й вона відходити. Праве крило її відходило на станцію Крути, не знаючи, що там уже червоні матроси.

Сотні не лишилося більше нічого, як очайдушно кинутися на п'яних матросів з багнетами. Але сили її були без порівняння меншими від ворожих. В цій масакрії майже вся сотня полягла смертю героїв. В живих лишилося тільки 34 юнаки, що попали до неволі. Сім з них якось втекли, а 27, після страшних знущань, розстріляно. Вже пізніше селяни поховали їх у братській могилі, над якою поставили дерев'яного хреста.

Щойно аж 1-го квітня 1918 року, коли Україна звільнилася від більшовицької навали, цих вірних і чистих, як сама ідея України, своїх синів народ український перевіз до Києва і з великою урочистістю поховав на історичній Аскольдовій Могилі, що на високому крутому березі Дніпра.

Бій під Крутами тривав п'ять годин і є одним з найперших маркантних епізодів збройної боротьби українського народу за свою волю й державність, після якого йде ціла епопея 1917–1924 рр., коли то прийшов з України останній повстанський піший полк, що стояв під розказами армії УНР. Трагедія Крут увійшла вже в легенду.

**В 40-річчя БОЮ ПІД КРУТАМИ.
ЗАКЛИК КООРДИНАЦІЙНОЇ РАДИ КОМІСІЇ
МОЛОДЕЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ м. НЬЮ-ЙОРКУ
ДО УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА**

УКРАЇНЦІ!

У цьому році припадає сорокова річниця героїчного бою під Крутами. Як у попередніх роках, так і в цьому році, Об'єднана Українська Молодь буде спільно вшановувати пам'ять 300 студентів, котрі загинули в бою за молоду Українську Республіку. З глибоким жалем згадуємо тих, ще майже дітей, які в слухну хвилину покинули шкільну лавку і невідготовані, мало озброєні пішли вмирати за вимріяну, нарешті вже самостійну Батьківщину. Віком ті студенти були такі, як теперішні середньо шкільні учні. І вони певно радо займались спортом, грали в м'яча, читали пригодницькі оповідання, гарячо дискутували. Але прийшов той момент, коли до них за поміччю звернулася Україна і через ніч ці діти перестали бути дітьми, забули про безжурне молоде життя і їхньою пригодою був завзятий бій, і в тім бою – смерть!.. Багато з них не збагнуло, що сталося. Сьогодні це юні мрії, а завтра – рушниця, вагони, наступ ворога, ворожа куля, безмежний біль... прірва смерти...

Сьогодні ми їм дякуємо за їхній стихійний чин, бо ми знаємо, що лише ентузіазм молодости, лише безмежна любов до України могли їм дати відвагу стати до того нерівного бою; бо ми знаємо, що якщо ми є сьогодні свідомі Українська Молодь, – то це завдячуємо також і їм, нашим молодим братам-героям.

Сорок років минуло з дня їхньої героїчної смерті. На їхніх могилах вже мабуть «хрести похилились», а може ані хрестів, ані могил вони вже давно не мають; може вже ніхто і місця того не пізнає, де вони так відважно дивились смерті в очі і зі здивованим поглядом вмірали; може про них і нарід наш вже забуває?... Дарма! Ми про них не забули і не забудемо. Для нас молодих їхня смерть стала поштовхом до чину, дороговказом, смолоскипом, за яким ми прямуємо, сподіваючись, що Всевишній і нам у слухну годину дасть потрібну відвагу та дозволить нам спричинитись до визволення нашого народу, навіть коли б для цього було потрібно найбільшої жертви.

Українці! Вшануйте з нами пам'ять Крутянських поляглих! Помоліться за них в Церквах на Панахидах за їхні душі, прийдіть не величну Академію в їх честь, яка відбудеться неділю 23-го лютого ц. р., підтримайте Українську Об'єднану Молодь Нью-Йорку, бо вона хоче при Вашій масовій співучасті гідно згадати тих, які жертвою свого життя, показали нам, як гаряче треба любити свою Батьківщину і свій Нарід.

Координаційна Комісія Молодечих Організацій м. Нью-Йорку.

Січень 1958 р.

Свобода. – 1958. – 18 лютого.

КРУТИ ЗОБОВ'ЯЗУЮТЬ

Разом із світлими роковинами українських січнів – проголошення української суверенності й державності дня 22-го січня 1918 року і акту про об'єднання всіх українських земель дня 22-го січня 1919 року – волелюбні українці в усьому світі – і ті, що продовжують активний і пасивний спротив на рідних землях та по советських в'язницях і концентраційних таборах, і ті, що, опинившись по цей бік залізної заслони, організують допомогу визвольній боротьбі України – відзначають ще й великі, вічнопам'ятні роковини Крутянського бою, що відбувся за тиждень після проголошення Четвертого Універсалу 29-го січня 1918 року.

Вшановуючи – згідно із закликом Головного Отамана Симона Петлюри, проголошеним 22-го січня 1926 року, незадовго перед його трагічною смертю – пам'ять «лицарів боротьби за українську державність», пам'ять «лицарів вірності і посвяти», треба виокремити найперше пам'ять учасників Крутянського бою, юнаків – гімназистів і студентів, що перші після проголошення Четвертого Універсалу своєю кров'ю і життям засвідчили вірність ствердженій у цьому Універсалі ідеї української суверенності і державності. Заслужують вони на якнайглибшу пошану передусім тому, що своїм збройним виступом проти полчищ московського більшовизму врятували честь української зброї і ствердили перед усім світом, що Україні не поневолити без спротиву і бою. Це ж недаремно навіть сучасні советські історики мусять признати сьогодні, що відкрився червоноармійцям під командуванням Муравйова шлях на Київ тільки «після того, як завдано вирішальної поразки військам Ради під залізничною станцією Крути».

Водночас із цим, це передусім Крути зобов'язують сучасні українські покоління, особливо ті, що опинилися поза межами України, дотримуватися заклику Гол. Отамана С. Петлюри ставати «моральним чотирикутником» проти всіх «негідних наступів на нашу єдність і нашу вірність випробуваним ідеям» не тільки у святкові дні, але кожного часу, кожної пори в нашій громадській і політичній діяльності. Ставати активно й рішуче проти всіх спроб розбиття у наших середовищах, проти проявів зневіри і розтічі, проти збайдужіння в наших рядах. Проти всього, що ділить нас і знецінює в очах світу нашу національну єдність і солідарність.

Зобов'язують Крути українців у вільному світі стояти єдинокісно чотирикутним «старокозацьким табором» зокрема сьогодні, коли справа української волі та державної суверенності стає справою волелюбних З'єднаних Держав Америки, справою вільного світу. Виступи вісімнадцятих конгресменів в Палаті Репрезентантів у Вашингтоні 22-го січня цього року – в 40-річчя проголошення української незалежності, і виступи одинадцятих сенаторів в американському Сенаті 23-го січня ц. р. з цього ж приводу, із промовама й закликами до всієї американської нації вшанувати українську визвольну боротьбу зобов'язують українців до все більших зусиль, до щораз достойніших виступів, до

Бій під Крутами в національній пам'яті

дедали імпазантнішої одностайності й солідарності. Українська громада по цей бік залізної заслони повинна показати себе справді таки гідною сподівань, висловлених американськими конгресменами і сенаторами, що вони, приєднуючись до українських святкувань, очікують дня, «коли незалежна Україна займе своє місце в сім'ї вільних націй», і їхніх призначень, що «спротив України проти московської тиранії, її прагнення до волі та незалежності і її боротьба проти комуністичної і совєтської агресії є інспірацією для усього світу».

Вимагають створення тривалого і діючого фронту української одностайності і підкреслюваної Симоном Петлюрою вірності випробуванім ідеям, вкладеним «законодавцем в акт свята української дсржавности», а також і всі ті заходи й акції, що їх започаткувала Москва для відзначення минулорічних роковин «встановлення совєтської влади на Україні» і створення Української ССР». Цій совєтській річниці присвятили московські можновладці і їх намісники в Україні окремі числа журналів, газет, спеціальні видання, обраховані на сфальшування історичної правди, на знецінення українських національних визвольних змагань та ідеалів, покладених законним представництвом України в основу акту 22-го січня 1918 року. Твердою і рішучою відповіддю на ці ворожі намагання мають бути не тільки наші виступи, наші маніфестації, наші академії з нагоди сорокаріччя 22-го січня і Крутянського бою, не тільки окремі числа газет і журналів, але в першу чергу наша невсипуща активність та жертвенність для здійснення тих ідеалів, за які Крутянські Лицарі принесли найвищу жертву – жертву крові і життя.

Свобода. – 1958. – 29 січня.

Степан Ріпецький

БІЙ ПІД КРУТАМИ В СВІТЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Коли переглянемо основно досить уже багату історіографію української визвольної боротьби з 1914–1921 рр. та докладно провіримо всю велику літературу мемуарного й історично-наукового характеру за останніх сорок років, то мусимо ствердити великі її браки й численні засадничі помилки, що поменшують цифрову вартість творів. Про деякі важливі події нашого недавню минулого існують від довгих літ і дальше повторяються невірні або суперечні твердження, що їх безкритично приймається за правду та які згодом входять у твори історика, наче вже бездискусійний факт. Замало в нас критичних голосів і фактичних спростувань при нагоді появи різних мемуарних і науково-історичних публікацій. Очевидно, що такий стан не сприяє шуканню історичної правди.

Розгляньмо для прикладу одну з найважливіших та найбільш маркантних подій нашої визвольної боротьби, а саме, перший збройний бій військ відновленої української держави проти Московщини, що відбувся 29 січня 1918 р. під Крутами.

Всі обставини цього бою були досить прості з фактичного боку. Вони вможлилювали устійнити без труду хід бою, участь українських бойових частин, їх організаційни оформлення, чисельний склад та військовий характер частин, оцінку бойової тактики обох сторін, поведінку керівництва боєм, вислід бою, втрати в людях і т. д. Бій мав місце около 100 клм. від столиці держави, відбувся на невеликому просторі, в білий день та був керований з безпосередньої віддалі зору. Військові частини, що брали участь в бою, були створені на очах тисячів свідків, а його учасники, около 500 людей, це переважно діти або знайомі київських громадян. Отже не було, ніби, особливих труднощів для устійнення правдивого, об'єктивного та повного образу бою під Крутами.

«З другого боку, коли бій під Крутами вдостоївся назви «Українських Тернопілів», а українська молодь захоплено прийняла його традицію, як свій символ віри та щорічно величає крутянських героїв, як приклад до наслідування, то – здавалося – протягом минулих сорок років ці «Українські Тернопіли» повинні були логічно стати предметом серйозного історично-наукового вивчення, здавалося б, що зібрано про цю подію і просліджено солідний, фахово опрацьований джерельний матеріал, який став би основою для істориків, публіцистів і письменників.

На жаль – цього всього не зроблено.

Про це занедбання української військової історіографії писав вже 30 років тому, в 1928 році, в десятю річницю бою під Крутами, Осип Думін, з гірким жалем та гострим осудом. І сьогодні, уже в 41-шу річницю, приступаючи до обговорення нашої теми, ми можемо почати її його словами, які він тоді з деяким сарказмом сказав: «Пригляньмося тепер, як виглядають «Українські Тернопіли» і як вони можуть перейти в українську історію».

Треба передусім вияснити питання: які існують у нас джерела історії Крутянського бою?

Ці джерела – на жаль – дуже скупі та небагаті. Є це виключно спогади-свідчення безпосередніх учасників бою та осіб, що були свідками тодішніх подій. Документів не маємо ніяких. І цих спогадів дуже мало. За перших двадцять років (до 1938 р.) появились на еміграції спогади чотирьох авторів: Б. Монкевича (1923, 1929), Л. Л. (1932) і І. Лоського (1932). В 1938 р. опубліковано вперше статтю команданта бою під Крутами, сот. Аверкія Гончаренка, і вкінці спогад Г. Дудки (1957). Більшість із них не з'ясовує докладно образу і обставин бою, брак точніших інформацій про частини, які брали в нім участь. Писані здебільша дуже побіжно, з пропущенням важливих для історика моментів. Їх розмір: одна, найвище шість сторінок. Деякі свідчення щодо основних питань – суперечні. Ні один з публіцистів або істориків, які користувались повищими спогадами, не старались навіть ці суперечності узгіднити, а неясності і сумнівні

Бій під Крутами в національній пам'яті

моменти в'яснити. Вони часто за власним доволіним і немотивованим вибором приймали за правдиві твердження одних авторів, поминаючи інших. Деякі з них доповняли або змінювали заподання мемуаристів, без всякого узasadнення. Посьогодні ми не маємо ніякої критики, ні оцінки тих джерел-спогадів.

Цей невідрадний стан історіографії Крут ствердила також 2-га Крайова Конференція українського студентства у Львові, що відбулась в днях 21 січня, 22 березня 1931 року, на якій винесено спеціальну резолюцію, яка зобов'язувала українських студентів прослідити і зберегти для історії всі найменші подробиці Крутянського бою. На превеликий жаль і на шкоду ідеї Крут, повища резолюція не зацікавила нікого із тодішнього українського студентства, між яким не бракувало тоді молодих істориків, – та посьогодні залишилась невиконана, хоч були для цього великі можливості. Зате почали появлятися тоді в тисячних накладах брошури про бій під Крутами, святочні статті, широкі патріотичні заклики в справі поширення культу Крут, які проте були радше виявом патріотичних почувань, ніж правдивим зображенням цієї історичної події та чинів її жертвених учасників. Замість поважних розвідок, опертих на об'єктивних студіях, почалась гіперболізація Крут та перебільшування різних моментів Крутянського бою для піднесення його героїчного культу. Зокрема неслухно приписано всю славу тільки студентам, а промовчувано рішальну ролю юнаків Військової школи. Почалось тоді також одностороннє та тенденційне навітлювання його політичного значення. Такий стан не вийшов на користь справі вивчення бою під Крутами. Навпаки, це спричинило збільшення хаосу. Історична подія стала радше предметом патріотичної поезії та запальних святочних статей. Здебільша не історики й поважні публіцисти, тільки поети почали писати про Крути.

Отож А. Фіголь, автор статті про бій під Крутами, поміщеної в «Літописі Червоної Калини» за місяць лютий 1931 р., так писав: «Не нам описувати змагання героїв; їх чини хай оспіває український Гомер!»... Ми одначе віримо, що український Гомер ще знайдеться, – але коли не знайшовся до цього часу український Ксенофонт, одбарений любов'ю і знанням «Українських Тернопілів» – то це велика і неповернута шкода для традицій і слави Крут.

Коли в 1938 р. появилася в журналі «За Державність» ч. 9 праця сот. А. Гончаренка, яка понад усякий сумнів спростувала багато помилок дотеперішніх мемуаристів та в'яснила й устійнила цілу низку сумнівних моментів, то здавалося, що наступив зворотний пункт в історіографії Крут. Була підстава думати, що нові твердження відповідальної за Крутянський бій особи спричинять переоцінку та викличуть критику дотеперішніх джерел та усталень щодо бою під Крутами. Треба було бодай сподіватись, що появиться критична оцінка або якісь застереження щодо змісту праці сот. Гончаренка. Але це – не сталося. Що більше: в багатьох нових статтях і розвідках та науково-історичних працях, що появилися після

1938 року, майже ніхто не згадав, що знайшлося таке нове джерело цінних відомостей про Крути. Такі автори, як ген. О. Удовиченко (1954), ген. М. Садовський (1958), С. Збарзький (написав книжку про Крути, 1958), Р. Вільха (1947), П. Козаченко (1951), В. Коваленко (1948), Г. Дудка (1957), д-р В. Янів (1958), і багато інших, навіть не згадали у своїх працях імені і прізвища особи, що керувала особисто тим славним боєм та не вважали за доцільне оперти свої твердження на відомостях, які вона ще перед двадцятьма роками опублікувала. Між згаданими авторами були особи, що редагували журнал, в якому була поміщена стаття сот. Гончаренка, або такі, що бачили його на другий день після бою перед вистроєними лавами оставших при житті крутянців...

Ото ж, як бачимо, цей хаос та суперечні і неустійнені твердження в справі Крут продовжуються по сьогоднішній день. Який же вихід із цього небажаного стану? Як поставити всю проблематику Крутянського бою на реальний, об'єктивний, науковий ґрунт історичної правди? Очевидно, здавалося б, що до розв'язання цієї проблеми був би покликаний один з існуючих наших історично-військових наукових Інститутів. Але і ця можливість покищо безнадійна.

Якраз рік тому, в січні і люті 1958, появились в нашій пресі дві досить обширні статті, написані з нагоди 40-річчя бою під Крутами, із кругів Воєнно-історичного Інституту в Торонті, а саме, стаття голови Інституту, ген. М. Садовського, в «Свободі», ч. 19, п. з. «Кров молоді за Україну», і стаття його секретаря, майора М. Битинського, в «Нових Днях», ч. 97, на тему «Крути». Нормально думаючи, належало припускати, що цей Інститут вкінці вирішив простудіювати та остаточно вияснити проблему Крут, узгоднив суперечності, остаточно устійнив її основні моменти і ствердив хоч наближений до дійсності правди фактичний стан згадуваної історичної події. Одначе, хто прочитав обидві вище наведені праці, мусів глибоко розчаруватись у своїх сподіваннях.

Хоч праця майора М. Битинського солідно опрацьована та побудована здебільша на авторитетних інформаціях спогаду сот. Гончаренка, – то все ж ці обидві праці суперечать одна одній в багатьох основних моментах та зовсім інакше представляють фактичний стан Крутянського бою. Конкретно: оба автори подають не однакові та суперечні твердження відносно таких фактів: генеза Студентського Куреня, спосіб і час його постання, його назва, стан його військового вишколу, стан решти С. К., що осталась в Києві, скількість бійців, що прибули до Крут в складі 1-ої сотні С. К., скількість бійців Юнацької Школи, яких застали в Крутах, час тривання бою, розміщення студентів і юнаків в бойовій лінії, хто керував боєм, проблема недостачі крісової і кулеметної амуніції, чи був даний наказ до плянового відступу, яка частина перша була стягнена з позиції, чи Студентську Сотню оточено з трьох сторін і майже всю змакровано, чи відступ юнаків відбувся в денній порі після рукопашного бою, які були втрати в людях, між студентами і юнаками, та ще деякі інші факти. Крім цього із змісту обох статей видно, що майор М. Битинський –

Бій під Крутами в національній пам'яті

як це уже сказано – користувався головно спогадами сот. А. Гончаренка, а ген. М. Садовський написав свою статтю на основі спогадів фрагментарного характеру, опублікованих перед 1938 р.

Просто трудно зрозуміти, чому Воєнно-історичний Інститут в Торонті, в особі своїх двох передових членів, його голови і секретаря, так легко-важно поставився до прослідження і збереження історичної правди про Крутянський бій. Замість одної, науковим методом опрацьованої та комісійно перевіреної праці, ми дістали новий причинок до існуючого стану.

Щоб краще пізнати та ясніше з'ясувати собі цей невідрадний сьогоднішній стан історіографії Крутянського бою, треба проаналізувати та продемонструвати декілька основних спірних проблем чи фактів, щодо яких в свідомості загалу закріпилися уже невірні та суперечні погляди, які далі поширюються різними авторами при різних нагодах. Їх треба остаточно перевірити та узгодити.

Але це тема для окремого аналітичного нарису.

Голос комбатанта. – 1959. – Ч. 2 (8). – С. 3–5.

ПАМ'ЯТЬ ПРО КРУТИ

Кожного року, в січні місяці, відзначаючи радісні роковини, пропам'ятних актів в українській історії – проголошення Незалежності і Соборности, українська спільнота у вільному світі схиляється в глибокому поклоні перед пам'яттю тих, що своєю кров'ю освятили українську державність, обороняючи своїми молодими грудьми Україну від зрадницького удару московської півночі, покладаючи свої голови за Батьківщину на полі кривавого нерівного бою під Крутами в дні 29-го січня 1918-го року.

Сорок і чотири роки минає з того часу, але пам'ять про крутянських героїв, про юнаків, студентів, і гімназистів київських шкіл, уродженців усіх областей України, і східних і західних її земель, що трьохсотною горсткою вирушили зі зброєю проти багатотисячних банд Муравйова – не погасла і вічно жива. Своім безприкладним героїством, як колись молоді греки під Термопіями, як староукраїнські воїни над Каялою, вони створили собі у свідомості українського народу пам'ятник, тривкіший за бронзу і граніт, здобули собі віковічну славу.

«Крутянців знає не тільки весь Київ – писала у зворушливий посмертній згадці про них в київській газеті «Нова Рада» в день їх спільного похорону 19 березня 1918 року відома українська письменниця – патріотка Людмила Старицька-Черняхівська, що її знищили 1941 р. московські окупанти України, – про них довідається і пам'ятатиме в віках Україна... Жертва героїв Крут не була, марною. Пам'ять про них служитиме дороговказом любови не тільки українцям, а й усім обраним Богом людям, що покладають життя своє в ім'я ідеї, в ім'я брата свого».

Не має значення те, що нині заоране поле їхнього бою під Крутами, що й сліду не лишилося від їхніх могил на Аскольдовій горі у Києві. Не важить і те, що цілими десятиліттями московський окупант намагається викреслити з історичних праць, підручників, спогадів усяку хоч би згадку про те, що відбулося січневого морозного дня 20-го січня 1918-го року біля залізничної станції Крут. Пам'ять про геройський чин крутянців розцвітає не лише виявами пошани серед українців, що вийшли на вигнання з рідної землі щоб зберегти вірність ідеям української незалежності й соборності і продовжувати боротьбу за них. Живим вогнем вона тліє – не вгасне в серцях українських молодих поколінь у поневоленій нащадками Іванів Грозних і Муравйових Україні, чекаючи слушного часу, щоб розцвісти широко й буйно до висот вільного українського неба.

Процеси, які відбуваються тепер в Україні, в українській літературі, мистецтві, в різних ділянках культурного життя, доводять, що окупантам не повелось викреслити з народної пам'яті нічого. Молодь, що народжувалася й наростала вже після визвольних змагань, під час і після кривавих чисток і масових розправ з учасниками незалежницького руху України, знає про все, що було. З молоком своїх матерей, з подихом української землі молоді генерації вибратили у свою свідомість, у свою духовність увесь трагізм українського лихоліття, увесь порив загинутих поколінь – тих, що рвалися будувати Україну своєю кров'ю, своїм щоденним, наполегливим трудом. Сучасна молодь в Україні, така ж патріотична, як і те покоління, що дало Крути, готова, як і крутянці, пролляти свою кров в обороні рідної землі, щиро й гаряче вона прагне слави й величі для Батьківщини. В слушну годину, із громом визволення з цієї молоді осиплеться увесь наліт фальшивих чужих ідеологій і вона довершить того, за що вмирали із співом «Ще не вмерла Україна» студенти і гімназисти на крутянських полях.

І тоді постануть величні пам'ятники і під Крутами на полі славного бою, і на Аскольдовій горі в Києві, де були поховані молоді крутянці. І про подвиг їх, геройство і славу дзвонитимуть вільно по всій Україні дзвони, бандури і пісні.

Свобода. – 1962. – 30 січня.

Г. Д.

НЕЗАБУТНІ КРУТИ

(Спогади учасника бою 29 січня 1918 року)

Проминуло 50 років від цієї визначної події в історії українського народу – трагічної битви 29 січня 1918 року на станції Крути. Загубилися в пам'яті дати й прізвища учасників, залишилися тільки окремі фрагменти. Та з часом і ці фрагменти підуть у забуття, коли не стане тих небагатьох свідків, які з ласки долі залишилися ще в живих. Про подію на невеличкій залізничній станції Крути, на Чернигівщині, крім невеликих статей в еміграційній пресі та коротких розвідок у Галичині, майже

Бій під Крутами в національній пам'яті

нічого не написано. Але чому ж саме так сталося, що 300 (таку кількість звичайно подають у пресі) молодих героїв, врятувавши честь Української Нації, не врятували Держави?

Тепер кожному українцеві зрозуміло, що без власної збройної сили не можна не тільки здобути, а й втримати своєї держави. Тоді ж думали й розмірковували, що для охорони проти ворогів вистачить лише народня міліція. Натомість цілком по-іншому робила підступна Москва, яка знає ціну власної збройної сили.

Тяжко писати цей спогад, уявляючи знов і знов той кривавий день. Жаль стискає серце за друзів зброї, що або згинули в бою, або, хоч і вийшли з нього живими, потім були одинцем винищені в підвалах ЧК-ГПУ.

Отже, трагедію Крут можна було б оминати, якщо б тоді оцінили силу національної зброї. Тим часом, після проголошення III Універсалу, яким Україну задекларовано як самостійну народню республіку, створилося надзвичайно критичне становище на найголовнішому відтинку фронту – Бахмачському, залізничні колії якого вели на Київ. Хоч як прикро про це сьогодні згадувати, наша столиця не мала тоді майже ніякої збройної сили. В кількох українських полках безкарно розгулювали більшовицькі агітатори, розкладаючи рештки нашого вояцтва та підбиваючи його не йти проти більшовиків. Основна маса українського війська, після демобілізації, розійшлася по домівках. Здоровою і боєздатною залишилась Перша Українська Військова Школа, хоч половина її вихованців під цей критичний час була розпущена на Різдвані Свята.

Ось ця половина, яка залишилась у Києві, з двома старшинами-викладовцями і була вислана на фронт боронити проти більшовицьких орд залізничний вузол Бахмач. Жменька юнаків, до 200 осіб, добре військово вишкolenих, хоч свідома була того, що своєю силою фронту не втримає – вирушила з Києва. На станції Бахмач юнаки зустрілися з невеликою командою панцирних поїздів – одного справжнього, а другого імпровізованого. Ці об'єднані групки звели з більшовиками бій над рікою Десною, на станції Гомель, розбивши двадцятикратно більше вороже скупчення. Але панцирний поїзд утратив усю свою команду: під час бою більшовицький гарматень поцілів у вагон, де була команда, і буквально всіх розшматував. Сам поїзд був так сильно пошкоджений, що про його ремонт годі було й думати.

Після таких тяжких втрат, командування розташувало військові сили на станції Бахмач. Без допомоги цей великий залізничний вузол неможливо було боронити.

До того ж, більшовики подбали провести розкладову агітаційну роботу серед залізничників і добре їх озброїли.

З уваги на це все, командування фронту було змушене відтягнути групу оборонців на станцію Крути. Штаб оборони Києва, в обличчі загрози, яка нависла над столицею, був безпорадний. На захист Крут він міг вислати лише з поспіхом зформований курінь добровольців з студентів київських високих шкіл і гімназистів старших клас.

Як сьогодні стоїть мені перед очима образ величного бою за Українську Державу на маленькій, незнаній залізничній станції. Ніхто тоді з нас не відчував страху – всі горіли одним бажанням: не допустити ворога, не дати йому на поталу серце держави, золотoverхий Київ!

Розташованих лавою – на правому крилі юнаки Першої Української Військової Школи, а на лівому юнаки Студентського Куреня – січневий ранок зустрів проблисками сонця. Та перші ж постріли з гармат нашого і більшовицького панцирних поїздів пригадали про наближення ворога. Надходив вирішальний час.

І ось на засніженому полі з'явилися одна по одній три ворожі лави. Ми лежали мовчки, чекаючи. Коли більшовики наблизилися на яких 200–250 метрів, гримнули і заторохтіли наші скоростріли та рушниці. Там і там, підкошений кулею, падає ворог.

Дехто лягає на сніг, припадаючи, старається уникнути смертельної кулі – і навіки застигає нерухомо. А скоростріли зливою олова поливають ворожу навалу зверху.

На якусь хвилину наступ припиняється. Але, знаючи свою численну перевагу, більшовики починають обходити оборонців Крут з усіх боків. Ось ворожі кулі летять уже впродовж наших рядів... Уже чуємо ми постріли більшовицьких рушниць ззаду. І в цей страшний і критичний момент забракло нам набоїв. Замовкли і наші скоростріли – від надмірного нагрівання вони перестали діяти. А ворог чим раз вужчим перснем оточував нас з обох боків...

Крізь несамовитий гуркіт, вибухи гарматнів і крики поранених, помічник командувача фронту, викладавець Військової Школи, штабс-капітан Богаєвський передав з правого крила через стрільців наказ: «Відступати!».

Праве крило, відбиваючи на ходу наступ ворога на станцію, залишає шанці і відходить за станційні будівлі, до вагонів, що стояли на колії.

Стрільщина триває, не вгаваючи. Стрільці з правого крила очікують на стрільців лівого. Але через кілька хвилин приходиться страшна вістка: їх оточено! На лівому крилі бився Студентський курінь.

Ще далі чути було стрільщину, лунали крики: «Хай живе Україна!». А потім постріли стали долітати до нас рідше і – запала тиша...

300 юнаків-студентів, квіт патріотичної української молоді встелив своїм трупом холодне зимове поле, затримавши, хоч і на короткий час, більшовицьку навалу на підступах до Києва.

З живих учасників подій під Крутами ніхто не може сказати, як це сталося і чому так трагічно згинули ці молоді люди, ці вірні сини мого народу. Ніхто сказати цього не може, бо ніхто з них не вийшов живим з оточення. Припускають лише, що в запалі бою вони зрозуміли наказ відступати, як наказ наступати.

Крути (Матеріали до 50-ліття бою під Крутами). – Брюссель–Нью-Йорк. – 1968. – С. 24–26.

ДЖЕРЗІ СИТІ ВІДЗНАЧИЛО 50 РОКОВИНИ КРУТ

Молодечі організації в Джерзі Ситі схилили свої голови в поклони друзям, що полягли в бою під Крутами за волю України.

Вечором 27 січня члени Осередку СУМА та місцевої станиці Пласту з своїми батьками та гостями заповнили довшню велику залю Укр. Нар. Дому. Свято започатковано спільним Апелем, що його перевела станична Пласту п-і Сохан і голова місцевого Осередку друг Дмитро Вох.

Після перегляду та звіту, юнацтво розпочало святочну програму, якою проводив друг Дмитро Вох. Свято відкрила впорядниця другого ступеня Анна Дидик. Вона сказала, що молодь обох Організацій завжди збирається спільно, та відзначає історичні події – і ось ми ще раз зібралися, щоб разом віддати поклін впавшим друзям під Крутами, котрі встали з шкільної лавки та пішли захищати нам всім улюблену Матір Україну. Своїми грудьми у вічі ставали смерті та з усмішкою на устах вмирали. Вони померли, але ідея їхня ніколи не помре, і жодна ворожа сила не вирве її з сердець української молоді.

Збірний вірш Крути виголосили новачки Пласту Рома Левуш, Мотрія Кривченюк, Наталка Штомпіль та Оксана Мельниченко. Реферат відчитала юначка Пласту Люба Кравчук, присутні слухали з увагою, як юначка Кравчук наводила історичні події з бою 300 молодих юнаків на стадії Крути. Вірш Олекси Кобця виголосила юначка СУМА Ліда Гаврилюк, а гурток Пластунок Калина Зірка Галібей, Христя Левуш, Христя Семиген, Надя Полегенька, Рома Сохоя та Анна Сисун заречитували вірш «Три сотні під Крутами». Вірш «Крути» виголосила юначка СУМА Оля Бойко. Програму закінчив голова Осередку друг Дмитро Вох, який сказав щоб це свято було китицею запашних квітів на могили героїв. «Вшануймо пам'ять героїв Крут, бо вони, як ті зорі світять нашій молоді та кличуть її до дальшої боротьби за краще завтра України».

Свято закінчено співом «Ще не вмерла Україна».

Свобода. – 1968. – 3 лютого.

Борис Мартос

КРУТИ

Наближився час, коли українські організації відзначають пам'ять героїв Крут. При Українській Вільній Академії наук у ЗДА зорганізовано Комісію для встановлення фактів і дат з наших Визвольних Змагань. Ця комісія перевела дослідження шляхом особистих розмов із справжніми учасниками бою під Крутами або розсилки їм анкет. Таких учасників

бою в ЗДА живе ще більше як десяток. Хоч дослідження ще не закінчене, можна вважати встановленими такі факти:

1. Неправдивим твердженням треба вважати, ніби в бою під Крутами брав участь Студентський курень, який недавно перед тим склався. На ділі там була тільки сотня одна Студентського куреня (біля 120-130 душ). Решта куреня під командою С. Довгала, студента, що повернувся з німецького фронту в ранзі підпоручника (живе в Німеччині), брала участь в упертих боях на вулицях Києва проти советської «п'ятої колони», що виступила збройно в кількості біля 6.000. В цих боях на протязі трьох днів комуністів переможено, але й на нашій стороні було багато поранено й убито, в тому числі й студентів, а між ними був тяжко поранений і сам С. Довгаль.

2. Основою оборони Крут була І-ша Українська Юнацька (юнкерська) ім. Б. Хмельницького школа під командою сот. Аверкія Гончаренка (тепер підполковник, живе в Америці), що був лектором з тактики у тій школі і куренним начальником її молодшого курсу. Юнкерів, студентів високих шкіл, гімназистів і учнів інших шкіл – усіх разом було не 250, як пише Д. Дорошенко («Історія України», т. 1, ст. 284), а понад 600 при 16 кулеметах.

3. Бій розпочався не 30 січня пополудні, а 29-го, біля 9-ї години ранку і тривав не «яких дві години», як дехто пише, а до 7-ї год. вечора, тобто 10 годин.

4. Оборонці Крут не були «напівдіти», які ніколи перед тим не тримали зброї в руках» (Д. Дорошенко, 1 т., ст. 284), а юнкери, що перед тим вправлялися біля двох місяців на майдані Юнацької школи та на її стрільниці і вчилися не тільки стріляти, а й кидати бомби. Було, правда, кілька новаків, але їх А. Гончаренко приділив до обслуги лазарету. А були й такі, що вже побували на протинімецькому фронті. Було й 20 старшин Юнацької школи та двоє в Студентській сотні. Був і саморобний бронепотяг з гарматою й кулеметом під орудою сот. Лощенка. Був і лазарет з лікарем Бочаровим та санітарами. Був і вагон із запасом набоїв та гранат.

5. Більшовики не «обійшли лінію оборони з двох сторін» (Д. Дорошенко, ст. 284), а лише пробували обійти, але були кожного разу відбиті з великими втратами.

6. Сот. Тимченко й сот. Богаєвський не належали ні до штабу Студентського куреня, ні навіть до його складу. Тимченко був губерніяльним військовим начальником Чернігівщини, а Богаєвський був його адьютантом. Вони не втекли «ганебно» до Києва, як тільки почався бій, а виїхали напередодні до Ніжина (Чернігівщина), де мітингував полк ім. Т. Шевченка, розагитований більшовиками, і загрожував виступити проти Юнацької школи.

Боєм командував сот. А. Гончаренко.

7. Студентська сотня не була «ганебно покинута» своєю командою (там таки), бо її командир сот. Омельченко був при ній під час бою і дуже

Бій під Крутами в національній пам'яті

добре командував нею, поки не був тяжко поранений і віднесений до лазарету; помер по дорозі до Києва.

8. Студентська сотня не була по один бік залізниці, а Юнацька школа – по другий бік залізниці. Справа від неї була 2-га сотня Юнацької школи з 4-ма скорострілами під командою сот. Горошка, а вже потім – залізниця: а ліве крило захищала одна чота юнкерів також із скорострілами під командою хор. Семирозума.

9. Праве крило юнкерів не було примушене відступити, а затримало свою позицію до кінця, хоч бій був гарячий. Лише сот. А. Гончаренко мусив вивести в резерв 1-шу сотню юнкерів (свіжу).

10. Десь біля 7-ї год., коли вже стемніло, бій почав стихати. Тоді сот. А. Гончаренко дав наказ поступово відходити, починаючи з лівого крила, до потягу, що стояв по другу сторону стації Крути. При цьому першою відходила Студентська сотня, а потім по черзі 2-га, 3-тя й 4-та сотня юнкерів, а перша сотня прикривала відхід вогнем.

11. При перевірці біля потягу виявилось, що бракує однієї чоти Студентської сотні. Розвідка, послана на розшуки, повернулася ні з чим. Треба думати, що вона була захоплена більшовиками, але це точно ще не встановлено.

12. Під Крутами було справді вбито й поранено біля 300 юнаків, кращих синів України; юнкерів, студентів високих шкіл, учнів технічних шкіл, гімназистів старших класів і 11 старшин, – половина учасників бою. Це – наші герої. Святочно відзначаємо їхню світлу пам'ять, як символ тих сотень тисяч, що загинули в боях за Україну.

Свобода. – 1968. – 6 березня.

Степан Рінецький

П'ЯТДЕСЯТИЛІТТЯ БОЮ ПІД КРУТАМИ (Історична оцінка)

Надзвичайні, трагічні обставини та дуже тяжка історична ситуація, серед яких відбувся в дні 29 січня 1918 року знаменний бій під Крутами, як рівно ж гнітюче враження, яке цей бій з самого початку спричинив серед української спільноти – не сприяли об'єктивному, реальному і безпристрасному сприйняттю тієї історичної події. Впродовж десятків років тією подією – на жаль – замало цікавилися наші історики. Вона була радше предметом високих патріотичних почувань, національно-романтичної поезії та гіперболізації різних моментів Крутянського бою та їх неточного відображення, яке не все виходило на користь історичної правди та героїчного культу Крут.

Ми читаємо посьогодні такі твердження про бій під Крутами:

«Трагічна, масова загибель української молоді, – велика національна трагедія, – голгофа українського студентства, – цілий курень був окружений і змасакований, – безглуздя з політичного і мілітарного боку, – заледви кільком удалось уникнути смерті, – це був бій невеличкий, не бій, а радше масакра кількох сотень молоденьких військово недосвідчених юнаків, – Крутянська поразка, – бій тривав 4–5 годин, – з погляду воєнно-стратегічного, бій не витримує критики, – злочин уряду України, що вирядив невишколену молодь у важкий бій, – з боєм відзначаємо трагічну річницю Крут, – провідна верства нації не станула на висоті своїх завдань, – брак амуніції під час бою, – відступ і відворот відбувся неорганізовано, хаотично...»

Серед таких тверджень і відомостей, які ми подаємо дослівно із статей нашої преси різних авторів – ми затратили сьогодні дійсний образ Крутянського бою та його вірну оцінку. Він дійшов до нас після п'ятдесят років досить неясний, багато його основних моментів подається невірно. Вони є або перебільшені, або поменшені, або, що найгірше, є змальовані тенденційно, суб'єктивно і дуже часто натягається їх до сучасних ідеологічних та політичних настроїв.

Простудіювавши впродовж останніх десяти років усю майже історіографічну літературу про Крутянський бій та його обставини, що появилася за останніх п'ятдесят років, а також деякі оригінальні джерела з 1917/18 років та доступні більшовицькі матеріяли, і проаналізувавши їх критично та усталяючи правдивість фактів різних суперечних тверджень, як рівно ж засягнувши багато вичерпних інформацій від живучих ще учасників Крутянського бою – ми можемо відобразити реальний, по можливості зближений до дійсності – образ Крутянського бою, його характер, його історичне значення та всі обставини, зв'язані з цим боєм.

На мою думку, не можна обезцінювати та принижувати всякими трагічно-сентиментальними та поетичними фразами основного характеру Крутянського бою, а саме, як зразково і за всіма засадами військового ремесла переведеної бойово-оперативної акції оборонного характеру.

В першій мірі належить ствердити, що учасниками бою під Крутами в дні 29 січня 1918 року по українському боці були не тільки студенти-добровольці, бо головний його тягар побіч студентів-добровольців винесла на своїх плечах вислана туди військовим штабом у Києві найкраща військова частина тодішньої української армії: І-ша Юнацька Військова Школа ім. гетьм. Богдана Хмельницького, у складі чотирьох сотень і 16 кулеметів, під проводом командира тієї ж школи, сот. Аверкія Гончаренка, який одночасно проводив Крутянським боєм. Був це мовби «кадетський корпус» нашої тодішньої молоді української армії, знаменито вишколена формація під командою кільканадцяти старшин, яка багато місяців вишколювалася в Києві та поповнялася із студентської молоді та вже понад місяць стояла в боях проти більшовиків на Бахмацькому фронті, в силі понад 400 бойовиків. Разом з Юнацькою школою боролася під Крутами одна сотня студентів-добровольців, яка прибула з

Бій під Крутами в національній пам'яті

Києва під Крути напередодні бою зі складу Студентського Куреня Січових Стрільців, під командою сот. Омельченка, студента Народного Університету в Києві, в числі 120 людей. Кулеметів ця студентська сотня не мала. Разом з артилерією (дві гармати на імпровізованих двох бронепотягах), якою командував сот. С. Лощенко і дрібними частинами, що вицофалися з-під Бахмача – вся бойова сила по українському боці в бою під Крутами виносила коло 600 люда.

Боєм командував весь час його тривання, від ранніх годин до пізнього вечора, сот. А. Гончаренко. Бій проходив нормально. Штаб і старшини на фронті виказували великий військовий досвід, а все вояцтво безмежну відвагу і жертвенність. Багато переважаючі ворожі сили, що склалися із кол. фронтових вояків і матросів, з поважною артилерією, були стримувані весь день густим, скорим і цільним вогнем піхоти і кулеметів українських відділів. Ворог ніс величезні втрати, наступаючи на рівному і отвертому терені. Також оборонці Крут, неокопані глибоко в замерзлому терені, мали великі втрати. На деяких місцях фронту приходило до рукопашної боротьби. Весь час відбувалася безпереривна доставка амуніції на фронт. Ні на одному місці трикілометрового фронту не вдалося ворогові аж до пізнього вечора прорвати бойові становища або відсунути їх. Знамениту участь в бою взяли два імпровізовані бронепотяги по одній гарматі під командою сот. С. Лощенка, стримуючи дуже успішно наступ ворожих сил.

Коло полудня ворог розпочав наступ на ліве крило українського фронту, де стояла Студентська сотня, але, попавши під густий, убивчий вогонь студентів і кулеметних гнізд 2-ї сотні юнаків, мусив з великими втратами відступати. Після того спрямували більшовики свій наступ на праве крило, де стояли сотні Юнацької школи. Протягом двох годин провадили більшовики уперто обхід правого крила юнаків, які завзято боронилися і відбивали ворога в деяких місцях багнетами. Тоді був смертельно ранений командир Студентської сотні сот. Омельченко. На фронті постало загрозове становище. Атаки більшовиків безнастанно посилювалися. Сили оборонців Крут виснажувалися. Половина старшин – були вбиті і ранені. Великі криваві втрати примусили команду Крутянської оборони закінчити бій, затягнувши його до вечірньої темноти. Під вечір, через значний обхід правого крила ситуація стала критична, бо ворог підійшов уже дуже близько до українських становищ та почав заходити на зади оборонців. Тоді був даний із штабу наказ відступати поступово, що і виконали всі сотні, включно зі Студентською сотнею, яка перша дістала наказ відвороту.

Так у загальному нарисі виглядав бій під Крутами. Нерівний бій не скінчився нашою поразкою, лише доволі пляновим відступом. Ніякого оточення більшовиками усієї української бойової сили, ніякого трагічного розгрому ані запальної масакри після бою – не було. Із коло 600 бойовиків, що від ранніх годин брали участь в бою та не відступали аж до отримання виразного наказу, тільки коло 30 бойовиків Студентської сотні випадково попали в полон, оточені під час спізненого відвороту. Після

завзятої рукопашної боротьби та героїської оборони вони були схоплені та по-звірськи вимордовані. Загальні втрати Юнацької школи і Студентської сотні – у вбитих і ранених виносили майже половину їх бойового стану.

Комендант Крутянського бою у своїй реляції про бій авторитетно стверджує надзвичайно героїську поведінку, яку під час бою виявили старшини і молоді вояки, студенти-добровольці і юнаки – холоднокровністю та вмінням панувати над собою.

*Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року /
Упорядник І. Ільєнко. – Дрогобич, 1995. – С.179–181.*

СТУДЕНТСЬКА МОЛОДЬ І БИТВА КОЛО КРУТІВ

Цілком справедливо наше студентство спеціально вшановує вродисто студентських борців у битві з перевагою інвазійної армії Советської Росії коло залізничної станції Крути на північний схід від Києва. Там відважно боровся разом з юнаками кадетської школи окремий відділ київських студентів, з яких багато положили голови на полі слави в обороні України.

Проте, треба нам пам'ятати, що українські студенти ставили чоло ворожій агресії не тільки в тому одному студентському відділі під Крутами. Все Українське Військо в роках 1917–1920 мало в своїх рядах студентів різного віку і то переважно на становищах старшин, як командирів, відділів і цілих збройних з'єднань, у першій лінії фронтів. Можна сказати, що більшість старшинського складу Українського Війська були студенти. Візьмім для прикладу одно з передових військових з'єднань УНР, – Корпус Січових Стрільців. Увесь старшинський склад первісного Куреня Січових Стрільців був з ще недокінчивших студії студентів (за вийнятком д-ра Р. Дашкевича). Деякі з них при організації Куреня Січових Стрільців були у віці 22 років (наприклад, сотник Михайло Матчак); середній вік цих старшин був 24 роки (заслужений сотник скорострільів Федір Черник мав тоді тільки 23 роки).

І так було у всіх частинах Українського Війська в Українській Народній Республіці в роках 1917–1919 та в Західній Області УНР (наприклад: Групою Крукеничі на фронті між Яксманичами і Судовою Вишнею командував Матвій Стахів, що мав тоді 23 роки; командири сотень четар Іван Гурно – 22 роки, хор. Кобик – 21, хор. Копач – 20 років, і т. д.).

І цілком природно, в Українськiм Вiйську в роках 1918–1920 залишено лише рiчники мiж 18 i 35 роками вiку. Середнiй вiк приблизно 23 роки. Тому все Українське Військо треба захищати на добро молоді взагалі і також студентів зокрема.

Вся епопея Визвольної Війни того часу належить в головній мірі заслугам молоді під проводом старших генералів. В цій епопеї містяться не тільки Крути, але й переможні битви під Вовчухами, Хировом, Чортковом, Києвом, Полтавою і іншими містами Соборної України.

Народна воля (Скрентон, США). – 1969. – 30 січня.

Р. Літинський

ПРАВДА ПРО КРУТИ І МОСКОВСЬКА ФАЛЬШИВКА

Як Москва тепер фальшує історію битви довкола станції Крути.

Залізнична станція Крути є вузловою для двох шляхів. Тим то вона була важлива для оборони Києва, бо хто мав цю станцію, той мав вільний доступ до столиці України. Ця станція була тоді в чистім полі. Оселі від неї були далеко.

Молода Армія УНР у січні 1918 року щойно формувалася. «Українізовані» за влади Росії, хоч і «революційної», українські полки, були спізнені і ще не були належно виховані. Це використала Советська Росія. Вона заключила перемир'я на фронті проти Австрії і Німеччини, щоб мати вільні руки для того, аби кинути великі колишні змобілізовані армії проти України. Крім того влада Советської Росії утворила нові полки «Червоної Гвардії» у великих московських містах, які мали лише комуністів і прихильників комуністичної партії.

Влада Української Народної Республіки після проголошення Четвертого Універсалу мала ще трудність у самій столиці, Києві. Тут була значна частина населення – Москалі і змосковщені елементи. Царат стягнув до Києва, як також до інших промислових міст в Україні, багато московського робітництва. Тепер це робітництво, за наказом усіх московських соціалістичних угруповань і більшовиків, після проголошення Четвертого Універсалу, почало генеральний страйк у Києві. Місцева більшовицька організація в Києві вже сама в часі страйку пробувала збройним повстанням здобути місто. Вона наперед здобула арсенал і звідам пробувала захопити цілу столицю. Тим то в цій небезпеці влада УНР стягнула надійні сили до оборони столиці – Кіш Гайдамаків під командуванням Симона Петлюри.

Тимчасом інвазійні переважні сили Сов. Росії наближалися до підступів до Києва. Треба було боронити конче станцію Крути. Тому, що не було в Києві іншого вільного відділу війська, то вислано туди для оборони цього важливого пункту Студентський Курінь. Проти нього йшли советські армії під командуванням полковника Владіміра Муравйова. Дня 30 січня прийшло до лютої битви довкола станції Крути. Не допомгла завзятість оборонців. Муравйов мав чисельну і збройну перевагу і по цілоденнім

бою полягла більшість цього українського куреня. Це вічнопам'ятний бій Студентського Куреня, який українські студенти, разом з цілим народом, вшановують щорічно особливо врочисто.

Це тут тільки короткий образ історичного тла цього бою.

Тепер для пропаганди серед вільних Українців у різних країнах Москва розсилає окрему історичну фальшивку, написану рукою комуніста Українця Юрія Смолича. Ця брошура має титул «Мої ровесники». В ній знаходимо на кожній сторінці історичну фальшивку різних подій в Україні 50 років тому. Між цими фальшивками знаходимо там на комуністичний лад перелицьований хід і характер бою довкола Крутів. Московський кар'єрист-вислужник пише про молодь в Українській Армії того часу, а про Студентський Курінь так підступно, щоб з'єднати для московської «радянської» влади сучасну молодь, яка в Україні виступає явно проти цієї окупації, а поза межами Залізної Заслони творить нове покоління боротьби. Смолич удає нібито вирозуміння для тодішньої молоді в рядах УНР і УГА, бо, мовляв, вона не знала і не розуміла відкритих Марксом і Леніном «зако-нів класової боротьби». Ось один з таких уступів його брошури:

«Провокація була, яку, найбільшою трагедією мого покоління.

Адже, пригадаймо, як все воно було!

Тисячі моїх сучасників – гімназистів, студентів, прапорщиків воєнного часу – стали під прапори білих аж ніяк не для того, щоб відстояти для поміщиків землю або для банкірів їх капітали. Їх повело жадання захистити і зберегти вітчизну – таку, якою вона була, – від загибелі та іноземного ярма. Вони вірили – я кажу про тих, котрі леліяли віру в серці, а не викохували порожнечу в душі, – вірили в потребу торжества справедливості та порядку. Тільки ж вони не відали, що творили: не знали ні що таке справедливість, ані який же має бути порядок. Вони не вміли подумати про те, що піднімають зброю проти класу, що виходить до верховин історичного процесу і озброюється лише для того, щоб перетворити буття в рідній країні на основах найвищої справедливості та найбільш досконалого порядку.

А втім, хіба вони знали, що суспільство складається з... класів, і що то є – клас?»¹

Так пише Смолич про всю молодь у рямках царської імперії, отже як про московську, так і українську, грузинську іншу. Спеціально про українську молодь він пише дещо інакше. Тут він ще виразніше старасться виправдати цю молодь нібито провокацією Михайла Грушевського [«Центральної Ради»] і Симона Петлюри. Про цю українську молодь у січні 1918 року і в наступних роках 1919–20 цей московський лакей пише так:

«Так-от – коли бурі революційних подій впали на моє покоління української молоді, коли закрутили її тисячі смерчів і в штормах кинули на хвилі-цунамі, – хіба ж легко і просто було розібратися, хіба завжди можливо було прийти зопалу до єдино вірного, правильного вирішення?

¹ Ю. Смолич – «Мої ровесники», Київ, 1969, – стор. 10.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Бувала розгубленість, траплялися хибні кроки й непоправні помилки.

Чимало лиха зазнало моє покоління української молоді – як, проте, і молоді інших національностей на «окраїнах» колишньої Російської імперії чи в провінціях імперії Австро-Угорської, – тільки ступила вона на свій життєвий шлях. Чимало горя чекало на неї й попереду.

Хіба в петлюрівщині – українському націоналістичному русі, що завдав стільки лиха та горя українському народові, – брали участь лише класові вороги? Ні, ідеологи українського контрреволюційного націоналізму в ті роки ширили свій вплив на ширші кола української молоді, аніж тільки синки куркулів чи одприски стародавніх аристократичних українських родів. І повели її на чорні шляхи контрреволюції. Адже безземельного парубка на арену боротьби виводило його безперспективне матеріальне становище; а інтелігентну молодь – романтика національного відродження і національної незалежності. А – кривдне почуття національної образи? Хіба можна знехтувати ним? Лідери націоналізму – фанатики національної нетерпимості, політикани-авантюристки, спекулянти-провокатори, властолюбці та експлуататори, глашатаї буржуазного ладу – використовували ці почуття молоді і повели її на смерть. На страшну смерть, найганебнішу – смерть у зраді свого народу.

Я пригадую першу в дні революції трагедію молоді мого покоління внаслідок мерзеної провокації. При початку вісімнадцятого року, коли владу в столиці Києві захопила Центральна рада, – український народ повстав проти її програми, що фактично реставрувала буржуазний лад, у згоді з російською контрреволюцією, і українська Червона армія, очолювана сином класика української літератури Михайла Коцюбинського, більшовиком Юрієм Коцюбинським, рушила на здобуття столиці. Їй на допомогу поспішали послані Леніним пітерські пролетарі – росіяни і балтійські матроси-українці. Влада націоналістичної контрреволюції була приречена. І ось годі чорний демон української контрреволюції політикани та авантюристи Симон Петлюра, спекулюючи на почуттях любові до віками пригнічуваної Батьківщини та на юнацькій романтиці молоді, – кинув на останній рубіж перед столицею, під станцію Крути, київських гімназистів, юнаків шістнадцяти-сімнадцяти років. І не один десяток із них ліг трупом під кулеметами свого ж народу. Так націоналістична провокація послала ні в чому не винних юнаків на ганебну смерть – смерть, гірше якої і бути не може: смерть зрадників свого народу.

Але трагедія під Крутами – в свідомості тисяч і тисяч українських молодиків тієї пори – стала зламним пунктом: то була та краплина срібла, що, падаючи в каламутну болотяну воду, миттю перетворює її на прозору й питну. З вини чорних провокаторів віддали своє життя кільканадцять, а прозріли великі тисячі молодих українців того часу і вихопилися з отруйного націоналістичного чаду».

Що речення в цій частині його брошури, то перекручення або фальшивка. Одно в цім уступі мусить Юрій Смолич признати, а саме, що ця молодь була не капіталістична і не поміщицька або куркульська, як це

дотепер писали урядові советські історіографи. Фальшивку цих тверджень Смолича покажемо в наступній частині нашої статті, бо наведемо для наших читачів історичні советські документи, які тепер у советських публікаціях цілком промовчани.

БОЇ ЗА КРУТИ І КИЇВ У ДОКУМЕНТАХ (З нагоди роковин бою під Крутами)

Як фальшують теперішні наємники Москви історію боїв за Крути і Київ

У попередній частині нашої статті¹ ми подали дослівно, без зміни мови і правопису, більші уступи з брошури Юрія Смолича під наголовком «Мої ровесники». Він є провідником московсько-советської агентури КГБ під назвою «Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном». Дехто закордоном з наївності таки вважає його «культурним українським діячем» і радо приймав би висланників цього товариства, як своїх культурних гостей.

Тут для перегляду пригадаємо твердження Смолича в цій його брошурі, виданій для баламутства того українського покоління, яке не брало участі в визвольній Війні України в 1917–1920, або не студіювало джерельно історії цієї війни:

1) Смолич винуватить за цю війну виключно тодішній український національний провід, а не Москву, яка цілком формально 17-го грудня 1917 року проголосила війну Українській Народній Республіці.

2) Цей запроданець називає тодішній український національний провід (тобто Грушевського, Петлюру і інших) «політиканами-авантюристами», «спекулянтами-провокаторами», «властелюбцями» і «експлуаторами».

3) Далі, Смолич бреше в живі очі, буцім то «український народ повстав проти програми Центральної Ради – УНР і що ніби то «Українська Червона Армія, очолена більшовиком Юрієм Коцюбинським рушила на здобуття столиці».

4) При тому Смолич пускає вигадку, що ніби то Петлюра післяв 16–17 літніх гімназистів на явну смерть під Крути.

Цим твердженням суперечать оригінальні урядові советські документи у самих советських публікацій, бо зараз після 1918 року, коли в запалі боротьби автори цих документів ще не завжди мали час продумати про те, як найліпше зфальшувати правду. Ці документи пізніше советська влада поховала в «спеціальні фонди» своїх закритих бібліотек і не дозволяє їх передруковувати.

Боротьба за Крути і Київ в 1918 році в світлі тодішніх советських документів і свідчень

1) Советський уряд Росії вислав дня 17 грудня 1917 року до Української Центральної Ради ультимативну ноту з вимогою, щоб вона погодилася

¹ Гляди попередню статтю: в «Народній Волі». ч. 4 за цей рік.

Бій під Крутами в національній пам'яті

на озброєння членів російської більшовицької партії в Україні та щоб в Україну могли без спротиву маршувати армії Советської Росії ніби то для боротьби проти Донського Війська. УЦРада мала прийняти це підданство під диктат Росії до 48 годин, бо після того реченця мав наступити воєнний стан Росії проти УНР. УЦРада відкинула пропозицію капітуляції і так Росія почала негайно війну¹.

2) Тоді, коли Советська Росія почала війну проти України, ще не було утвореного льяльковогó уряду «робітничо-селянського» в Харкові, який був чисто паперовим твором московських більшовиків для маскуваннÿ воєнної агресії Советської Росії. Той буцим Советський уряд України був проголошений щойно 26 грудня 1917, коли війна тривала вже півтора тижня і коли советський уряд Росії спам'ятався, що треба оправдати свою агресію ніби то запрошенням на допомогу такому паперовому урядові².

3) Не можна перечити, що воєнній інвазії Советської Росії в Україні помагав дехто з людей, що жили тоді в Україні. Але, це не були українці і народні маси. Таку підтримку інвазійним арміям Советської Росії в Україні давали в значнішій мірі лише Москалі, що тоді жили в Україні. Це були московські робітники, насаджені в попередніх часах в українських індустріальних містах царатом. Особливо багато таких московських пролетарів привезено в Україну у часі воєнних років світової війни (1914–1917).

Окрім того помагали цій інвазії московські інтелігенти лівого напрямку і то навіть сини київських мільйонерів (наприклад, брати Леонід і Георгій Пятакови). Також деякі інтелігенти жидівського роду, які цілком змосковщилися і прагнули відбудувати російську імперію, але з владою більшовиків – комуністів (наприклад Лев Троцький і йому подібні), а також такі самі змосковщені Поляки і Німці в Україні вони в'язали свою карієру.

Треба поглянути в свідчення таки самих тодішніх більшовиків, щоб переконатися, що проти Української Центральної Ради і проти Української Народної Республіки, в грудні 1917 року і в наступних місяцях 1918 року, не було ніякого повстаннÿ українського народу, як це твердить ласий на москoвську ласку Юрій Смолич. Ті більшовики з України, які помагали арміям Советської Росії у її війні проти УНР, ненавиділи український нарід, не визнавали його нацією і не визнавали української мови або ставилися до неї з лютою ворожістю. З цієї ненависти вони виступали ворожо проти дійсної української державности.

Документи про ворожість членів Советської льяльковóї влади до українців взагалі

Не тільки в 1917 і 1918 роках більшовики в Україні ставилися ворожо до України взагалі. Навіть ще в 1920 році вони заперечували існування

¹ Повний текст цього ультиматуму був надрукований в урядових «Известях» того ж дня, а передрукований у київській пресі, а пізніше в Христюка [Замітки і матеріали...] в Винниченка [Відродження нації] і в М. Стахова [Звідки взялася советська влада в Україні, видання 1955 р.].

² Дату 26 грудня 1917 року, як початок советської влади над Україною, відзначають тепер більшовики в Україні і їхні поплентачі в ЗДА і Канаді. Тим то самі вони тим способом.

українського народу, а визнавали лише «адін русській народ». Член пізнішого советського уряду в Україні, Володимир Затонський, дає таке свідчення про це:

«Ще в 1920-ті роки мені доводилося говорити товаришам: – Та оберніться, погляньте кругом – Україна!

А мені відповідали:

– Яка там Україна! То видумка Грушевського, а ви повторюєте нам буржуазні забобони!»¹ Ось хто «повставав» в Україні проти УЦРади! Це був не український нарід, але його вороги.

Той самий міністер з советського «уряду» України в промові на ЦК партії в Харкові свідчить те саме ще яскравішими словами: підтверджують, що війну проти УНР почала Советська Росія сама, коли ще навіть на папері не було «советської влади України».

«Недавно було, що пролетаріят [в Україні] зненавидів ту Україну, він бачив куркульську Україну та іншої не знав,... а підходив до цієї справи просто і з свого боку правильно, коли хочете, в кожному разі, зрозуміло: – жовтоблакитна сволоч продала і землю і волю і привела Німців на Україну нібито боронити національну справу. Отож, раз так, то матері їх ковінька з тою справою, мовою, що на ній говорить Петлюра тощо»².

Як може хтось сьогодні писати так, як Смолич, що то «український нарід повстав» проти УЦРади в грудні 1917 р.? Німці прийшли для допомоги Урядові УНР аж у лютому 1918 року. У грудні 1917 їх в Україні не було. То чому мав «пролетаріят» ненавидіти Україну і українську мову? Хіба тільки тому, що це був московський пролетаріят і вихований у московськiм імперіялістичнім і шовіністичнім дусі. Адже цей пролетаріят не збирався ненавидіти Росію і московську мову тому, що тією мовою говорив цар і московські поміщики і капіталісти, генерал Корнілов, Алексеев і Денікін.

А тут коли Петлюра говорив українською мовою, то же треба ненавидіти цілу Україну! Це для советського міністра в «уряді» України «правильно» і «зрозуміло».

В тій самій промові цей міністер советського уряду України проговорився, що не тільки «прости» московські пролетарі в Україні ненавиділи Україну, але цілий провід тієї більшовицької організації в Україні, що проголосила повстання проти УЦРади. Затонський виразно називає членів президії київської більшовицької організації в 1917 році, яка власне ширила ненависть проти України – Пятакова і Євгенію Бош. Вони обидвоє були членами того паперового «уряду» в Харкові, який проголошував повстання. Їх і цілої київської більшовицької організації в Києві ставлення до України окреслює Затонський так:

«Головка київської організації [РКП],... виступала рішуче проти прав нації на самовизначення. В Донбасі – казали – Геть з Україною! Справа

¹ Гляди: Володимир Затонський: Національна проблема на Україні. Доповідь. – 1926. – Стор. 37–39.

² Володимир Затонський: Підсумки українізації. Харків, 1928. В збірнику «Радянське Будівництво», ч. 1. стор. 9.

Бій під Крутами в національній пам'яті

сталася так, що ці... стали на чолі першого Радянського Уряду Радянської України»¹.

Чи треба ще більше доказів, що з тим «першим радянським урядом України» був безлічно подуманий Леніном обман на велику скалю?

Вигадана буцім то українська Червона армія

Діяч з агентури КГБ «Товариства зв'язку з Українцями за кордоном», Юрій Смолич, у своїй брошурі «Мої Ровесники», для баламуства молодого покоління, твердить що в перших місяцях 1918 року існувала «Українська Червона Армія». Він вмовляє в своїх читачів, що це та «Українська Червона Армія» звела битву за Крути і що то вона здобула Київ в лютні 1918 року.

Тогочасні советські документи заперечують цілком це Смоличеве твердження. Маємо спогади головного командира всіх армій Советської Росії, які наступали на Дон і Україну в грудні 1917 року по квітень 1918 року. Цим командиром був Володимир Антонов-Овсєєнко.

Його спомини були друковані в Москві урядовим коштом. Їх важливість полягає в тому, що Антонов подає текст наказів своїх власних і своїх підлеглих командирів, їхні телефонічні розмови і голоси місцевих більшовиків. І найважливіше в тій публікації є те, що Антонов не твердить, що тоді існував хоча б один відділ «Української Червоної Армії». Навпаки, з його спогадів видно, що в цій наступаючій армії проти України, не було ні одного вояка, що признався б до Українців.

Ця група армій тоді навіть для пропаганди не називала себе «Українською Червоною Армією». Антонов наводить виразно в своїх томах спогадів, що в цих арміях були лише полки Советської Росії.

Сам головний командир цих інвазійних армій був міністром [«народним комісаром»] Советської Росії, а не членом льялькового «советського уряду України», який був утворений для маскування, що цей «уряд» нібито запросив Советську Росію для своєї допомоги.

Нижче я подам кілька свідчень і документів про цей історичний факт, що ніякої «Української Червоної Армії» тоді не було реально ніколи і нема її тепер. Документи кажуть, що:

1) Підлеглий Антонову командир групи армій, що наступали на Крути і Київ, був Владімір Муравйов. По здобутті Києва він видав до свого війська і населення в Києві «наказ число 14» і в ньому стверджував, що «радянську владу» в Україні встановило не якесь повстання українського народу, але що її принесено на багнетах з півночі, з Московії. Між іншим, у цім наказі Муравйов пише про це так:

...«Цю владу (советську) ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх багнетів і там, де її встановляємо, підтримуємо її всіми способами² силою цих багнетів».

¹ Володимир Затонський: Підсумки українізації. Харків, 1928. В збірнику «Радянське Будівництво», ч. 1, стор. 9.

² Наказ був самозрозуміло в московській мові і тут подаємо тільки переклад. Вислів «всіми способами» в оригіналі є одне слово: «всемерно».

2) Про битву довкола станції Крути згадує Антонов і подає звіт командира цих армій йому, своему головному командирові, в такий спосіб:

«Бій під Крутами тягнувся цілий день і закінчився 30-го січня поразкою військ [Української Центральної Ради].

«Муравйов повідомляв мене [Антонова] і Совнарком Росії: – По дводневним бою Перша Революційна Армія Єгорова при підтримці Другої Армії Берзіна коло залізничної станції Крути розбила контрреволюційні війська Ради під проводом самого Петлюри. Петроградська червона Гвардія і Гвардія з Москви і Выборга винесли майже самі весь бій на своїх плечах.¹

«Наймит советсько-московської окупаційної влади, Юрій Смолич, пише в згаданій брошурі, про під Крутами про вояків Студентського Куреня: «не один десяток із них ліг трупом під кулеметами свого ж народу».

Це безсоромна брехня. Під Крутами лягли на полі бою вояки цього українського відділу під кулеметами самих московських більшовиків. Командир цього бою, Муравйов, звітував, що там боролися з його боку самі червоні гвардії з Петрограду, Москви і Выборга. В червоних гвардіях були виключно члени більшовицької армії. Такі гвардії тоді творили хребет військ Советської Росії. Вона кинула проти України голову масу старої царем мобілізованої армії, яка неохоче в тому часі воювала. Її підганяли до бою власне такі червоні гвардії. Муравйов у своїм звіті підкреслює тими словами, що мобілізовані полки не дуже охоче билися, а тому головний тягар битви винесли ці гвардії більшовиків.

В попередній частині статті ми вже подали факт, що Петлюра не послав цього Студентського Куреня під Крути, бо він тоді вже не був міністром військових справ УНР і не був головним командиром. Він тільки провадив один загін гайдамаків у Києві і боровся разом з Галицько-Буковинським Куренем Січових Стрільців проти більшовицького повстання в Києві.

Тим самим Петлюра також не був тоді під Крутами. Тоді більшовицькі проводирі думали головню про Петлюру і тому він привиджувався їм усюди.

3) Вислужник Москви, Юрій Смолич, повторює вже освячену вигадку советської пропаганди, що ті війська нібито «очолював Юрій Коцюбинський» і це він рушив з своєю армією «на здобуття столиці». Вже з попереднього уступу цієї статті бачимо; що не Юрій Коцюбинський очолював всю цю советську армію, а головним командиром був Антонов, при чому завдання здобути Київ мав підлеглий йому командир Владімір Муравйов.

Коли Муравйов повідомив Совнарком Росії під головуванням Леніна про здобуття Києва 9-го лютого 1918 року, то Ленін негайно прийшов на думку, що треба в світ пустити вигадку, що Київ здобув – Юрій Коцюбинський. Це було потрібно для того, щоб світ і наївні та непоінформовані українські кола мали враження, що всю війну проти УНР Ленін веде «український пролетаріят» і що цю армію очолює – нібито Юрій Коцюбинський, молоденький синок тоді уже небіжчика, відомого всім українського письменника Михайла Коцюбинського. Ленін негайно наказав радісною вісткою «всім, всім, всім», як це тоді було звичаєм починати

¹ Антонов-Обсієнко, том перший, стор. 146.

Бій під Крутами в національній пам'яті

такі вістки советської влади, повідомив, що Київ був здобутий армією – Юрія Коцюбинського!

Ця безсоромна вигадка Леніна тоді не пройшла гладко. Назовні, щоправда ніхто з більшовиків не перечив тій брехні і в неї вірили зразу навіть українські політичні діячі самостійницького табору. Але всередині советського апарату наступила сварка і спротив. Виступив проти того командир советсько-російської армії, яка провела битву за Крути і потім десять днів облягала Київ і громила гарматами цивільне населення і шойно потім здобула столицю України.

Про цю битву за Київ буде в нас мова пізніше. Тут треба підкреслити, що коли Муравйов вичитав у газетах таке повідомлення Леніна про вигадану роллю Коцюбинського, то він рішуче запротестував проти того в листі до Леніна і Совнаркому Росії і повідомив про це свого зверхника, головного командира Антонова. Про все те подає Антонов у своїх спогадах, (том перший). Тоді Муравйов розлютився за те, що на голову цілком неприємного до цього походу хлопця, Юрія Коцюбинського, Ленін поклав листки лаврового вінка. Муравйов тоді зрікся своєї команди в арміях Антонова, а пішов самостійно з окремим військом на Одесу.

Про героїв оборонців нападеної Батьківщини в битві під Крутами, безстыдно пише Смолич далі таке:

«Так націоналістична провокація послала ні в чому не винних юнаків на ганебну смерть, – смерть, гірше якої бути не може: смерть зрадників свого народу».

Власне історія свідчить про щось протилежне. Ці юнаки, що полягли під Крутами в обороні України перед арміями Муравйова, здобули собі безсмертну славу в українським народі.

За те ганебну смерть понесли всі ті більшовики українського роду, що тоді помагали ворогові в його агресії проти України. Того самого Юрія Коцюбинського, коли цей «мурир зробив свою службу», пізніше з наказу Російської Комуністичної Партії його зліквідовано. Скрипник, що тоді також грав роллю для маскуваннн агресії Советської Росії проти України, мусів сам себе застрелити, коли довідався, що є наказ його ганебно зліквідувати. Вища справедливість покарала цих реальних зрадників народу ганебною смертю.

Народна воля. – 1970. – 22 січня; 29 січня.

Роман Рахманний

БІЙ ПІД КРУТАМИ – ОБВИНУВАННЯ МОСКВИ

У зв'язку з радісним святом української державности в січні кожного року відзначаємо теж сумні роковини загибелі значного числа молодих вояків Української Народньої Республіки в бою під Крутами: 29 січня 1918 року.

Щоб належно оцінити бойовий подвиг молодих українських добровольців з сьогоднішньої перспективи, треба нагадати загальне становище в Україні та світі протягом січня того року.

Цілий світ стояв тоді в огні світової війни. Для Великобританії, Франції, Німеччини й Америки війна закінчилася щойно в листопаді 1918 року. Тому нічого дивного, що хоча в самій Росії вже володів більшовицький уряд, який готовився підписати мир з Німеччиною, то ще наприкінці 1917 року на землях України знаходилася мільйонна російська армія. Була вона деморалізована і небоєздатна, аче це була суцільна протиукраїнська військова сила.

Тоді в Києві діяв перший парламент відновленої української держави – Українська Центральна Рада.

Її уряд намагався встановити українську адміністрацію на своїй території. Для цього конечне було замирення і звільнення багатотисячних мас українців з російської армії. Тому уряд Української Народньої Республіки вислав свою делегацію до Берестя Литовського, де велися такі переговори між Росією та Німеччиною. Далі воювати за інтереси Росії, Англії та Франції українцям не було ніякого сенсу, бо українців насильно втягнув у першу світову війну російський уряд – царський Уряд.

Щоб діяти суверенно в міжнародніх стосунках, Українська Народня Республіка проголосила себе незалежною державою 22-го січня 1918 року. Тим часом російський більшовицький уряд вже вислав свої військові частини проти України з метою насильно приєднати її до Росії. Водночас у Києві більшовицькі однодумці розпочали збройне повстання проти законної української влади.

Поки головні військові частини Української Центральної Ради придушували Це повстання в Києві, відділи українських кадетів і студентів-добровольців обороняли вузлову залізничну станцію Крути на північний схід від Києва.

В тому цілоденному бою українці мали значні втрати: понад 250 кадетів, 30 студентів і десять старшин загинули на полі бою або попали в полон. Там їх люто замордували російські червоногвардійці й моряки.

Ось як ворог мстився з люті за те, що його швидкий похід на Київ зупинено.

Стратегічна битва

Значить бій під Крутами не був випадковий і не був трагічною чи соромною помилкою українських військовиків і політиків. На війні бувають різні помилки і соромні поразки навіть найдосконаліших армій. Але бій під Крутами був регулярним оборонним боєм, в якому недосвідчені молоді вояки і старшини дали гідну відсіч переважаючим силам росіян з кількालітнім фронтовим досвідом.

Завдяки успішному опорі нашого молодого вояцтва український парламент міг продовжувати свою основну законодавчу сесію в Києві.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Присутність українського уряду в столиці була переконливим доказом для чужоземних урядів, що Українська Народня Республіка це – живий і діючий партнер у міжнародній політиці.

Те, що Українську Народню Республіку визнали тогочасні могутні Центральні держави – Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина і Болгарія – та підписали з її урядом договір у Берестю 4 лютого 1918 року;

те, що молода українська держава встоялася ще протягом наступних трьох років всупереч перевазі багатьох ворогів, все це наслідок ось таких героїчних боїв, як той, що його звели під Крутами українські кадети і студенти-добровольці.

Можна сказати з гідним смутком і гордістю: ці молоді українці мусіли вмерти, щоб Україна жила, як відроджена нація і самостійна держава.

Сучасне значення

Але бій під Крутами має також міжнародне значення.

Коли в березні 1918 року українські війська звільнили Київ, а український уряд повернувся у столицю, тоді віднайдено тлінні останки деяких поляглих у бою під Крутами і похоронено їх на Аскольдовій могилі. Президент Української Республіки Михайло Грушевський тоді публічно висунув обвинувачення на адресу росіян. Він сказав біблійними словами: «Каїне, де брат твій?».

Бо й справді.

Наїзд на Україну вчинили ті самі росіяни, з якими українці спільно боролися проти гнобительського царського режиму та надіялися, що російські ліберали і соціалісти не продовжуватимуть імперіялістичної політики царського уряду. І спершу навіть російські більшовики визнали були принцип самовизначення народів, а уряд Леніна визнав Українську Народню Республіку незалежною державою. Водночас він вислав свої військові відділи на територію УНР.

Своєю агресією супроти України в січні 1918 року Москва доказала, що вона ніколи не змінється. Українські оборонці під Крутами перші розкрили імперіялістичне обличчя ніби-нової Росії.

І в цьому є друге важливе значення бою під Крутами. Це акт обвинувачення імперіялістичній Москві: – Ти голосиш фрази про волю, рівноправність і гідність, а водночас поневолюєш народи, позбавляєш людей людських прав і гідности, а навіть убиваєш тих, що сміють протиставитися твоїм намірам. Росіє, ти незмінна і тому з тобою не розмовляти, а тільки воювати треба, щоб зберегти самобутність своєї країни і волю та гідність своїх співгромадян!

Це голос вояків і юнаків, що впали в бою поблизу залізничної станції Крути 29 січня 1918 року.

Вогні самостійної України. Видання Пластової Станиці у Монреалі. – 1978. – С. 48–51.

УКРАЇНСЬКІ ТЕРМОПІЛИ

(У 60-річчя Крутянського бою)

...На снігу скрип чобіт – мрячним холодом січневий вітер шинелі дре...

На похмурому подвір'ї касарні стоять у гордій лаві виструнчені молоді борці. Неповнолітні руки стискають кіса – перед лавою на підніжках лежить скоростріл. Їх триста людей. Хто вони? На що чекають? Який наказ зібрав їх тут?

Це діти українських піль – це триста українських спартанців, яких покликав предвічний наказ на боротьбу з червоною навалою. І або спинять навалу, або ляжуть на жертovníку батьківщини і невмирущою кров'ю напоять рідний чорнозем...

Молодих тривога не скує, потоп не злякає. Для них наказ – це справа перемоги, вождем у них – Мазепин дух пророчий.

Дзвенить сурма – трисотня йде, трисотня в бій марширує. Дуднить по брукові бадьорий крок, лунає гордо!

Гей, зацвітуть червоні маки на шоломах, або білі руки квітчатимуть скривавлені багнети!..

Трисотня йде, трисотня в бій маршує!..

У Тернопіли чи під Маратон? Лише стук чобіт, оружжя брязк і тихне пісня в далині...

Свята, свята тая доріженька, куди вони йдуть...

Там, де Бахмач, де Батурин, де колись вороні коні гетьманські копирами жита топтали, де козацька крива шабля вікам історію писала, волю об'являла – великого народу волю, там на замерзлій землі, на побілілих полях трисотня залягла.

Армія Великої України, армія абсурду!..

Наперекір усім, наперекір і сусідлолюбній Україні трисотня скаже своє слово.

Полум'яне й криваве слово... Залягли і ждуть... Очима обріїв шукають, на північ зброю скерувати – і ждуть... Наваля йде, орда гряде – орда кривавих Чінгісханів. Дуднить земля, гуде луна, заграва багром небо криє. Стоколосом багнети небо просікли...

Магроси!.. А де ж полки Твої, Україно? Полки, у сталь заковані, полки незраховані? Хто ж славу Твою оборонить, хто ж межі Твої охоронить? Хто ж слово скаже, грімке Твоє слово, що є Ти, і що не вмерла!

І заговорила Україна, з трисотні грімке «Слава!» пролунало. Триста куль на ворога вдаряє, триста молодих грудей дорогу заступає.

Затарахкотіли кулемети, гранати білим тілом землю замісили, п'янкою кров'ю поле напоїли. Збудилася Святослава дружина, у рукопашному бої мечі поломила, трупом поле встелила...

І не будеш уже, Україно, спати, для чужих поле орати, потом засівати. А підеш, Україно, крізь пекло незримо, крізь тайги широкі, крізь бори глибокі. Сліди свої кров'ю зробиш, дітей своїх бодем напоїш, голодом

Бій під Крутами в національній пам'яті

нагодуєш, презирством укриєш. І не зазнаєш спокою, і не чутимеш втоми. Кривавими ногами землю облетиш, кривду свою розкажеш і ще раз на широкому полі під Крутами станеш. Не пішлеш уже триста юнаків, а вся й ціла станеш!..»

Блідий місяць боєвище оглядає...

Не дзвонять дзвони, ніхто псалтирів не читає. Лише ситий вовк завие, лише вітер круті верхи додолу гне – співає «Со святими» для тих, хто на білому полі впали.

А за стодорогами рік за роком іде, нову долю несе. Ступить на широке біле поле, і розбудить тих, що кров'ю своєю його напоїли. Тоді стають вони знову в лави, на повний місяць споглядають, у буйного вітру питають: – Чи час уже?.. Чи пора?..

А вітер на прозорих крилах летить, незримиими устами шепоче: – Ще час, ще час... Ростуть уже ті лави безчисленні, стають полки, напоєні снагою. Вже мозолиста рука зброю під стріхою шукає, непокірна голова про помступомишляє. Збудеться заповіт пророчий, постане мій новий!

Заждіть!.. Ще мить!..

Шлях перемоги (Німеччина. Мюнхен). – 1978. – 29 січня.

В. Захарович

КРУТИ

Минає 62 річниця з того часу, як біля невеличкої станції Крутах відгрався героїчний акт кривавої драми України, від того незабутнього дня 29 січня, коли тим актом під Крутами розпочалася велична нова епопея нашої славної хоч і трагічної, визвольної боротьби. Під Крутами у нерівній боротьбі з ворожою московською навалою загинули юнаки першої ім. Б. Хмельницького Юнацької Військової Школи та студентів Київського Студентського Курія, загинув цвіт нашої національно-патріотичної молоді, перші лицарі України, які перші підставили свої палкі надхнені груди під тяжкі удари наїздника.

За цих 62 роки Крути знайшли собі досить значний літературний відгук.

Про події під Крутами не мало писалося – були це поетичні присвяти, мемуари й критичні, політичні, історичні, воєнні й публіцистичні оцінки. Знаходимо в наших Крутах аналогії зі старими грецькими Термопіями, нашим Батурином, порівнювали їх психологічно з цісарським Рубіконом, як з рішучим переломовим моментом, у яким віспіла і схилилась воля до рішення боротьби з Москвою. Оцінювали Крути, як перетворення «слова в чин» – як перетворення заклику IV Універсалу до боротьби за Українську Державу в чинне діяння зброї і означували загибель нашої молоді в Крутах, як високий хвалогідний приклад рідкої самопосягати, жертвенности, мучеництва і мужности; характеризували Крутянський бій, як

клясичний приклад повногосударственного анафальбетизму з боку наших військових керівників; кваліфікували, як безумство, зраду і злочин з боку керівників бою. З такого хаосу думок і оцінок, треба було знайти вихід, треба було з'ясувати й устійнити правдивий образ події під Крутами. Треба було знайти ПРАВДУ.

В тридцятих роках, видаючи воєнний журнал, мені і полк. св. п. М. Битинському довелося, в пошуках отої правди, робити досліді про перебіг бою під Крутами. На підставі певних джерельних матеріалів і документів ми устійнили, що погодитися з обвинуваченням будь-кого в «зраді і злочині» ніяк не можна. Увійшло у «звичку», що з цією подією, ніби, як щось невідоме, згадується про «зраду», про «малодушність старшин», що керували тим боєм, про «втечу» їх з поля бою. Увійшла ця «зрада» в поезію і навіть історію. Чомусь більшість авторів заміток про Крути не дала собі труда дослідити, з'ясувати дійсний стан обставин в яких відбувався той бій, знайти оту правду. А правд(а)в та цілковито минається зі всім тим, що писалося про Крути, бо правда та позбавила б труда декого з авторів «посипати собі голову попелом» чи заперечувати героїзм Крутян¹.

Найавторитетнішим джерелом відомостей про бій під Крутами є звіт командира військової частини, яка вела бій під Крутами – полковника (тоді сотника) Аверкія Гончаренка. Звіт командира бою не є фантазією, це є дійсний, фактичний перебіг бою і опис обставин²) Переходимо до правдивого короткого опису обставин і бою під Крутами. В часі проголошення ІV Універсалу командував українським військом полк. Капкан. Він ще в грудні 1917 р. вислав на оборону надзвичайно важливого залізничного вузла – станції Бахмач, старший курс «Першої ім. Б. Хмельницького Юнацької Військової школи» під команду ген. шт. сотника Д. Носенка. Ця Юнацька школа в складі 4-х ротень (по 150 багнетів в кожній ротні), 20-ти старшин та 18 кулеметів виїхала 8 грудня 1917 р. з Києва на ст. Бахмач.

Бахмач адміністративно належав до м. Чернігова й там військово-адміністративні функції повнив сот. Ф. Тимченко. Цей сотник не мав при собі жодного війська і йому на допомогу приділено, зі складу школи, сот. М. Богаєвського.

Зразу ж по приїзді Школи, між сотником Д. Носенком і Ф. Тимченком виникли непорозуміння на тлі підлеглості і влади. Командуючий військом полк. Капкан мусів навести тут порядок і він його навів – обидва сотники дістали належне упізнання, а крім того, командира Школи, між сотниками Д. Носенка усунено було від керування школою і фронтом, а на його місце вислано було сот. А. Гончаренка, який разом з молодшим курсом – рештою Юнацької школи, 23 грудня приїхав з Києва на ст. Бахмач. Сот. Д. Носенко, здавши команду, виїхав до Києва.

Становище нового командира було надзвичайно тяжке – з півночі насувалися орди червоних москалів, в самому Баз(х)мачі, в депо, біля

¹ Висновки дослідів є вміщені в праці полк. М. Битинського у збірці його ж книги – «Сузір'я Лицарів», стор. 95–109. Видання 1975 р.)

² 3 жур. «За Державність», Т. 9, стор.145.

Бій під Крутами в національній пам'яті

---

2 тисяч, розагітованих комуністами, робітників, залізничники саботували, доволі щільне населення в ліпшому випадку було «неутральне». Довкола самі вороги і жодної надії на допомогу. Це було для командира фронту ясним, бо ж і сам полк. Капкан, виряджаючи його сюди, сказав: «На поміч – тяжко чекати!»

Незважаючи на такі тяжкі обставини, Юнацька школа з бою зайняла, в напрямку на Гомель, ст. Доч, а в напрямкові на Ворожбу здержувала наступ червоних(.) Активність ворога збільшувалася, бо сили його все зростали. Безпосередній наступ на Юнацьку школу вів «товариш Берзін», сили якого складались з 3000 червоноармійців, 400 матросів, 12 гармат і багатьох кулеметів. Коли до того додати червоне запілля з «товаришом, Кудинським та полк. Муравйовим, що 27 січня обсадив вже ст. Бахмач, та тих 2000 робітників в депо, що повстали проти Школи, то сили ворога можна обчислити на 10 тисяч душ. Школа вимушена була залишити ст. Бахмач та через ст. Пліски відступити на ст. Крути; безпосередньо в бою під Крутами брало участь з боку червоних біля 4000 багнетів.

27 січня 1918 р., о 4-й годині ранку приїхав на ст. Крути, на допомогу юнакам, Київський Студентський Курінь в кількості 130 багнетів під командою пор. Омельченка. Командир фронту – сот. А. Гончаренко приділив студентам найменш загрозливий участок фронту, на своєму лівому крилі.

28 січня ранком червоні розпочали наступ щільними колонами. Вони, очевидно, були певні, що не зустрінуть спротиву. Коли ворожі колони підійшли на віддалі стрілу, юнаки і студенти зустріли їх сильним вогнем цілого свого фронту та 16 кулеметів. Червоні під вогнем почали розсипатися в розстрільні. Мали вони дуже великі втрати, але за першою колоною йшла друга, третя. Сили ворога росли – вони мали постійне поповнення й зайняли лінію фронту біля 5 кілометрів. А наші? ...Горстка в декілька сотень юнаків та студентів при 16 кулеметах та 20 старшин ледве могла обсадити 3-кілометровий фронт і не мали поповнень. На допомогу їм прийшла, на відкритій залізничній платформі щойно одна гармата сотника Лощенка. Ця гармата влучним вогнем здержувала наступ ворога, але, коли червоні почали робити обхват правого нашого крила, вона, не маючи змоги повернути гармату для стрільби убік, відійшла з лінії бою.

Біля години 12-тої червоні спрямували свій удар проти студентів, але, попавши під перехресний вогонь, від цього наміру відмовились і продовжували маневр обхвату правого нашого крила. Сили ворога на це не дозволяли. Уведена була на фронт резервна сотня юнаків на підсилення правого крила, найбільше zagrożеного. Так тримались в бою наші герої до вечора. Сили наші малілі, перевага ворога була очевидна. Треба було відходити. Про відхід дістали наказ насамперед студенти, потім 2-га, 3-тя та 4-та сотні (ю)наків, Перша сотня, яка прийшла з резерви, прикривала відступ.

Вже коли всідали у вагони, зазриміли відсутність багатьох студентів, яких перед тим бачили живими. Вислана була розвідка, яка донесла,

що ті студенти, відступаючі в темряві, пішли на вогні – на ст. Крути, яку саме в той момент обсадили червоні. Ці 34, а в їх числі Володимир Шульгин, рідний (б)драт командира Фронту А. Гончаренка та другі, попали до полону й були в bestialний спосіб замордовані комуністами. Лише 4-ох з них, як тяжко поранених, відправлено до Харкова. Є відомости, що пізніше всі вони повтікали.

Скінчився бій під Крутами. Біля 250 юнаків і студентів та 10 старшин, а в тому числі і командир студентів пор. Омельченко, зложили свої молоді голови, принісши в жертву Батьківщині своє молоде життя.

В березні наступного року, коли відігнали червоних, була вислана на місце бою спеціальна комісія яка віднайшла кілька братських могил, похованих селянами й перевезла кількадесятків тіл до Києва й поховали біля Аскольдової могили.

Ми не маємо змоги, за браком місця, ширше зупинитися над величезним значенням Крутянського бою, тому коротко означемо одне з найважливіших значень – ця подія має велику суто моральну вартість, як чинник ідейник. Вона струснула сумління й поставила запит справжнього ставлення України до Москви, дала змогу пізнати суть російської революційної демократії й ясно означила злам у дотодішніх українсько-російських політичних стосунках. «Український народ досі вірив у можливість свого розвитку в новій демократичній Росії, але він переконався, що з Росією, чи то реакційною, чи революційною, йому не по дорозі!» казав над могилою Крутян перший президент України – проф. М. Грушевський. Ще виразніше означила цю подію, над могилою Крутян, письменниця Л. Старицька-Черняхівська: – «Для нас ця могила лишилась полум'ям віри, вона дала нам незабутнє минуле. Це буде друга могила над Дніпром. У хвилини одчаю, у хвилину занепаду, у хвилині знесилля будуть приходити до неї старі й малі, щоб відживитися тим святим вогнем ентузіазму, який палатиме тут під кам'яним хрестом. Діти України! – це ваша могила, вона буде тим дзвоном, що не дасть нам спинятись, не дасть забути. Цей день стане днем усієї молоді України. Від року до року сюди будуть приходити, тут будуть складати братерську присягу ті, що матимуть переступити поріг життя. І коли життя зітре в пам'яті сучасних ці дорогі обличчя наших братів, коли прийдуть нові люди ... вони пам'ятатимуть, що тут лежать ті, що віддали все, що мали – молодість, щастя, й життя за волю України. Будуть теж певні, дорогі незабутні герої, ваша смерть не була марною! Чуєте?! Ваша слава живе й житиме довіку – Вільна і Самостійна Україна! «І копотіли дрібні сльози на сиву бороду першого Президента – «Стримайте ваші сльози! Ці юнаки поклали свої голови за визволення своєї Вітчизни і Вітчизна збереже про них пам'ять навіки. Дулце ет декорум ест про Україна мори!»

Рукопис статті В. Захаровича «Крути». Б/д.

ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1615. – Арк. 66–68.

¹ «Славна смерть за для України!»

КРУТИ – ДЕНЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Їх було лише триста пам'ятного 29 січня 1918 року на вкритих снігом полях Крут. Триста молодих юнаків проти тисячних лав московського наїзника. Ще вчора сиділи вони на шкільних лавках, молоді, безжурні, зайняті своїми молодечими радостями й турботами. Ще вчора мріяли про закінчення своїх студій і укладали плани свого особистого життя у вільній власній державі. Ще вчора сиділи в театрі, відчуючи в своїй руці ніжний потиск коханої дівчини, з якою уявляли щасливе життя у майбутньому. Ще вчора ковзалися весело громадою на льоді і, вертаючись додому, безжурно обкидали один одного свіжим снігом. А сьогодні, ледве навчившись володіти крісом, вони добровільно зголосилися пожертвувати своїм особистим щастям в ім'я вищого ідеалу вільної Нації.

Легачи в снігу з гарячими від стрільянини крісами в руках, можливо, думали вони про триста грецьких героїв під Термопілами. А може, й не було часу думати, коли ворожі маси, мов нищівна розпалена лавина червоного вулкану, посувалися вперед. Руки ледве встигали набивати кріса, стріляти, знов набивати, стріляти, і так без кінця. Якщо був час думати, то хіба про те, щоб не датися ворогові живим у руки.

Вийжджаючи зі столиці, вони мріяли вернутися з перемогою. Але ось тут на засніжених полях, зустрівшись з ворогом, що в багато разів переважав їх своєю масою і силою зброї, зрозуміли, що залишилось тільки одне: стримувати ворога якнайдовше, щоб дати столиці час приготуватись до оборони. Смерть? Чи ж не варто вмерти за те, щоб Нація жила вічно? І чи ж ганьба капітуляції або втечі не є стократ гіршою від почесної смерти за ідеал? Там десь у столиці і по цілій країні велися палкі дискусії й суперечки за ідеї й програми – політичні і соціальні, групові і всенародні. Тут, на полі бою, йшла боротьба за одну ідею, ідею вільної самостійної України, в якій була б здійснена заповіджена Шевченком своя українська правда, і сила, і воля.

Рідшали стріли з боку малої групки оборонців права української нації жити вільним життям і врешті зовсім затихли. Над трупами трьохсот героїв Москва святкувала першу перемогу своєї брутальної сили на шляху червоного імперіалістичного походу на підбій вільного світу.

Минуло 39 років від Крутянського бою. Чи то під впливом часу, чи то під впливом духової розгубленості в погоні за так званим модерним, значення і вага Крутянського бою затираються серед нашої громадськості і навіть, – а може, особливо – серед молоді. Не йде про військово-політичне значення того бою, бо воно, може, було й невелике. Багато важливіше ідейно-духове значення і вплив його на нове, післякрутянське українське покоління.

Пригадуються слова на хресті одної з могил, у якій лежать останки полеглого вояка української армії:

Їх смерть життя розбудить у народі.

Це початок боротьби, а не кінець.

Ці слова чи не найкраще віддають значення Крутянського бою. Що трагічна смерть молодих юнаків під Крутами, може, не відразу збудила сумління народу і не змобілізувала його до боротьби проти московського наїзника – це неважне. Важливіше те, що героїзм крутянців став для молодого українського покоління, яке вирросло вже на традиціях визвольних змагань 1918–1921 років, символом і прикладом до наслідування. Немов могутній світляний стовп героїзму і любови до нації, приклад крутянців показав молодому українському поколінню шлях до боротьби. Проаналізуймо до дна підложжя героїзму і самопосвяти Біласа і Данилишина, карпатських січовиків, повстанців УПА чи підпільників українського націоналістичного руху – і дійдемо завжди де історії Крутянського бою і прагнення наслідувати ідеалізм і жертвенність крутянців.

Намагання молоді наслідувати ідеалізм крутянців дало було нагоду деяким людям використати його для здійснення особистих амбітних планів і привело до зайвих трагедій та втрат. Це дало для інших підставу критикувати взагалі націоналістичний ідеалізм як нераціональний, надто чуттєвий, некритичний і тому шкідливий. Ці критики забувають, що Швейк не може стати ідеалом нормальної молоді людини. Намагання деяких відповідальних людей в 1917 і в 1918 роках раціоналізувати підхід до будови Української держави і привело до необхідности жертви ідеалістичної молоді під Крутами. Без цього ідеалізму не було б у нас Крут, не було б взагалі традиції визвольних змагань, що стали фундаментом модерного українського самостійницького руху. Чи була десь в історії велика революція довершена раціональним актом? І чи можна виховати велику любов і велику самопосвяту на чисто раціональному ґрунті? Від 1918 року українська нація перебуває в стані постійної революції проти московського рабства, і живиться ця революція тільки великим ідеалізмом і самопосвятою аж до повного заперечення особистого «я» молодого українського покоління, одуховленого прикладом Крутянського чину. І якщо ми, сучасна українська молодь, маємо покласти і нашу цеглинку під будову майбутньої вільної Української держави, тоді повсякчасно вертаймося до історії Крут, переймімо хоч частину ідеалізму і жертвенности крутянців.

Для нас, націоналістичної молоді, Крути мають ще одне особливе значення. Це був перший активний вияв тих принципів, які пізніше лягли в основу націоналістичної ідеології. В той час, коли розполітизовані маси і державні діячі сварилися за групові програми, за те, як ділити землю, для крутянських вождів єдиним гаслом і єдиною програмою було: Україна понад усе. Україна була в небезпеці і вони пішли захищати її, а не окремі дрібні інтереси груп. Пішли, бо так наказувала їм їхня любов до нації, не нації вбраної у вузькі рамки партійних програм, а великої всеохоплюючої спільноти мертвих, живих й ненароджених.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Колись у вільній Україні Крутянські поля стануть місцем прощ української молоді, бо саме там народилася 39 років тому героїчна молода українська людина. А поки що для української молоді на чужині день 29 січня повинен стати Днем Української Молоді, днем, коли молодь повинна складати приречення жити і служити тим ідеалам, за які загинули українські юнаки під Крутами.

У полум'ї дружнього слова: Збірник вибраних статей. – Париж: видання «Українського Слова», 1983. – С. 315–318.

У 70-ЛІТТЯ БОЮ ПІД КРУТАМИ

Саме тепер, у Ювілейному Році 1000-ліття хрещення Руси-України, сповняється 70-та річниця проголошення Самостійности і Державности України.

«Від нині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу» – написано в IV Універсалі Української Центральної Ради. Народ вітав волю з ентузіазмом, раділа наша столиця. Поети писали про цю подію похвальні вірші, складались радісні пісні, бо ж «Засяло сонце золоте! Народ збудився зі сну і все повстало, що живе Країну боронить свою!».

Так, вільну країну довелось скоро боронити, а за волю Батьківщини принесли великі жертви молоді, і не тільки, крові.

З втратою бувшої української колонії не погодився більшовицький уряд Росії, подібно як не погодились білогвардійські російські генерали, що боролись із владою комуністів.

Проти молоді української держави, тиждень після проголошення IV Універсалу, російський більшовицький уряд розпочав війну. Він вислав на Київ, щоб його здобути, шеститисячну армію Муравйова. Цій армії вишколених матросів мала загородити дорогу до столиці України слабо озброєна і слабо ще вишколена військова одиниця – помічний студентський курінь під проводом сотника Омельченка, що складався з біля 300 юнаків. Цей курінь почав нерівний і трагічний бій під Крутами.

Безвиглядність бою була очевидна, але ще більш очевидною була конечність станути в обороні власної державної волі. Цю потребу зрозуміли молоді студенти. Сини України наважилися боронити Матір свою від безчестя і смерті. Наймолодші сини її, що вчилися ще на шкільній лаві...

У їхніх очах ще стояла блакить дитинства, але в серцях була вже сила мужности і незламність жертви. Вони пішли єдиною лавою проти чужого російського насильства.

Місцем першого бою була вузлова залізнична станція Крути, на Чернігівщині, біля 60 миль на північний схід від Києва. Під Крутами маленька армія українських вояків звела нерівний бій із двадцятикратно сильнішим

ворогом. Це сталося дня 29-го січня 1918-го року. Мала горстка оборонців загородила ворогові своїми грудьми шлях до столиці.

У нерівній битві під Крутами майже всі українці загинули на полі слави. Своєю кров'ю освятили здобуту перед кількома днями державну самостійність.

Крути називають Термопіями України, а учасників Крутянського бою звать «лицарями абсурду». Це передусім тому, що бій під Крутами є символом безприкладного ідеалізму української молоді, що віддала своє життя на рятуюнок Батьківщини. Тому й не дивно, що вся патріотична українська молодь завжди святочно обходила річниці бою під Крутами, як своє власне свято – Свято Української Молоді.

Ці святкування продовж 70-ти років стали традицією нашої свідомої молоді, як на Рідних Землях, так теж всюди у вільному світі, де тільки живе українська зорганізована молодь. Зокрема студентська – академічна молодь завжди старалась плекати культ того високого ідеалізму, що супроводив молодих студентів Києва на поля Крутянського бою.

«Чужинце! Як прийдеш у Спарту, скажи, що ти бачив місце, де ми полягли, як нам наказ повелів!» – такий був напис на пам'ятнику старогрецьким героям, що їх 300 згинувло в обороні своєї батьківщини.

На українській землі немає пам'ятника для героїв з-під Крут, як це мали спартанці, щоби вказувати чужинцям на приклад жертви крові в обороні своєї батьківщини. Лютий ворог затер сліди їхнього героїського чину і на Україні на вільно про них навіть згадувати. Український народ носитиме однак живу і вічну пам'ять про них у своїх серцях – із твердою вірою, що їхній героїський чин не пішов намарне. Жертви української крові мусять повернути волю українському народові. Вільний народ збудує своїм гідним синам величавий пам'ятник.

Могили тих усіх, що полягли за волю народу, сьогодні в Україні або розриті ворогом, або заросли бур'янами. Російський імперіяліст, крім живих, сучасних борців за волю, не менше боїться мертвих, які із-за гробу його лякають, бо нагадують українському народові про те, хто йому коли і за що наклав кайдани важкого ярма. Вістки з України говорять про розриті могили – козацькі, стрілецькі, – не згадуючи вже про могили ув'язнених, розстріляних, заморених голодом колишніх воїнів українських армій.

У 70-ліття героїського бою під Крутами, годиться нам пригадати, що у визвольній боротьбі українці не творили об'єднаного національного фронту проти спільного ворога. Це роз'єднання лишається тяжким докором нашому народові. Воно пожирало національну енергію і доводило до взаємної боротьби. Цієї страшної правди не можна замовчувати, бо правда повинна бути наукою для нових поколінь.

Російська політика завжди докладала і докладає всіх зусиль, щоб український нарід ділити на ворожі групи чи табори, щоб серед українців панувала взаємна ворожнеча, так як це діється в останніх роках у політичних проводах українців у вільному світі, а в Америці зокрема. З історії, з досвіду минулого, ми повинні також чогось навчитися. Замість витратити

Бій під Крутами в національній пам'яті

час і сили на взаємне очорнювання, краще б з'єднати наші зусилля для виворення єдиної дії для допомоги українському народові в обороні своїх людських і національних прав на рідній землі.

Дай Боже, щоб цей Ювілейний Рік нашого міленіуму приніс оздоровлення у політичній та громадській думці усіх провідних українських центрів. До цього кличе нас пам'ять про героїв Крутянського бою.

Народна воля. – 1988. – 28 січня.

Анатолій Скрипник

ПО КОМУ ПОДЗВІН?

Не сподівався порозмовляти з ким-небудь на станції чи в селі Крути про той давній бій. Справді-бо, минуло сімдесят три роки від 29 січня 1918-го, коли повздовж залізниці, на поліській рівнині, зійшлися озброєні лави під блакитно-жовтими й червоними прапорами. Бій точився зранку до вечора, ще кілька днів напередодні до станції стягувалися війська. Здобувши перемогу, розправившись з полоненими, «харківські, московські, петроградські та інші червоногвардійські загони» поспішили на Київ, – добивати «контру». Селяни зносили й закопували вбитих.

Десь за стіною десятиліть хто б і що міг пам'ятати про нього у Крутах? Тільки полем бою залишалося перейти. Настав такий необхідний душі час. Роззирнувшись на маленькій, безлюдній (навіть віконечко каси зачине) станції, вирушили з супутником, молодшим братом, на місце колишнього бою, вздовж колій, по дрібному гравію насипу за кілометр од Крутів, де юнаки і київські студенти, захисники української незалежності, копали шанці. Там і зійшлися ті, хто наступав, і ті, хто мусив захищатися, тобто захищати Київ, Україну від революційної «допомоги», яка насувалася під командою колишнього жандармського полковника Михайла Муравйова, що враз став значним полководцем під червоними знаменами.

Але як би не переймався минулим, з сучасниками не розминешся. Понад коліями зустрілися з чоловіком – років п'ятдесяти, у робочій спеці. Привіталися. Мали б розійтися, але зустрінутому, очевидно, хотілося побалакати з кимось уранці та й, мабуть, помітив, що ми не тутешні – від станції ідемо, коліями.

– До хреста? – поспитав.

– До хреста, – ствердив я. – Чув про нього у Ніжині, від Олександра та Марії Астаф'євих, літераторів і викладачів педінституту. Розповідали, що цьогорічної зими, у лютому, Спілка української молоді разом з місцевими демократами (Крути за 18 кілометрів од Ніжина) та посланцями Києва, Львова, Тернополя, Чернігова, Сум, Конотопа встановили той хрест поблизу станції на відзнаку й пошанування пам'яті полеглих.

– Якщо до хреста, то йдіть прямо, не звертайте, – настановлював нас чоловік, хоча на цьому шляху й нікуди було звертати. Людині хотілося порозмовляти, а я вже відчув, що у крутянській тиші може озватися минуле.

– От раніше станція була, усім станціям станція! – мовив чоловік піднесено, а далі з сумом: «Згоріла... Вузлова станція. Далі Крутів поїзди не йшли».

Пояснення, що саме у Крутах мінялися (і для цього був тут спеціальний розворот) паротяги, що рухалися з Києва на Москву і навпаки – з Москви на Київ. Зупинка відтак була тут тривалою. Працював на вокзалі, кількаповерховому, не те що зараз, ресторан «на три гільді» і зі стравами, звісно, незвичайними.

Обережно повертаю співрозмовника до головного.

– Бій? У революцію? Та пам'ятають люди, мені дід розказував. Дітей постріляли нізащо!

Це головне, як далі зрозумів, що виніс крутянин Федір Андрійович Богачек із розповідей старих людей, із тутешньої пам'яті про бій – пам'яті, де постає і присуд.

Замислився добрий чоловік, відчулося, що хочеться йому ще розповісти про бій, який цікавить людей на дорозі, але... Помовчали разом, запрошались. Він іше раз нагадав, щоб не звертали, йшли прямо й прямо, аж до переїзду, а там – і хрест, і поле. Та думка співрозмовника, відчувалося, уперто працювала над тим, аби знайти у своїй пам'яті ну бодай що-небудь значне. Повторив уже сказане:

– Далі Крутів поїзди не йшли...

– Помовчав, і раптом-таки згадав: «Броньовик минав станцію, але це було єдинственний раз, коли студенти билися...».

Сімдесят три роки минуло...

Панцерник... Наш співрозмовник згадав немало-небагато, а те, що згадують усі вцілілі учасники бою під Крутами, – панцерник (паротяг і платформа з гарматою та двома скорострілами), самодіяльно витворений сотником Лощенком, який і водив свою фортецю на колесах від станції до ворожих лав, підносячи бойовий дух молодого війська. Доки стріляла гармата Лощенка, доти й залишалася надія у лавах оборонців української незалежності від «пролетарів усіх країн».

Протистояли кільком тисячам добре озброєного війська десь із півтисячі юнаків – вихованців військової Першої київської школи імені гетьмана Богдана Хмельницького, помічний курень студентів Січових Стрільців, точніше – одна його сотня, та двадцять старшин-командирів. Юнаки вже місяць, як перебували на залізниці, між Конотопом та Бахмачем, студенти прибули у Крути напередодні бою. Учні школи (теж переважно колишні гімназисти) вже мали певну військову підготовку й встигли понюхати пороху, студенти – лише навчилися стріляти, за суперечливими згадками (у збірнику «Крутянська подія», що вийшла 1972-го в Чикаго), проходили вишкіл чи тиждень, чи три тижні. Отаке воїнство з рушницями, шістнадцятьма кулеметами та гарматою Лощенка.

День до вечора стримували юнаки розгорнутий на кілька кілометрів обабіч колій фронт, поки не стало очевидним для «коменданта крутян-

Бій під Крутами в національній пам'яті

ського бою», сотника Аверкія Гончаренка – треба відходити, аби зберегти хоча б тих, хто ще залишився живим. Уже стемніло, коли рештки переможеного війська далеко за станцію стали всідатися у вагони. Але одна чота із студентської сотні, двадцять сім чоловік, пішла не в обхід, а на вогні вокзалу. А там уже поряdkували супротивники.

Розправа переможців, з-поміж яких вирізнялися петроградські матроси, була жорсткою. Левко Лукасевич, учасник бою під Крутами, котрий у березні повернувся з товаришами на станцію, щоб забрати до Києва останки убитих, згадує: «Майже всі, кого взяли до полону, були по-звірячому покалічені під час розстрілу. Трупні були з розбитими головами, повививаними зубами, часом і повиколованими очима. Кілька трупів цілком не вдалося розпізнати, настільки вони були знівечені. Одного з нерозпізнаних у Києві розпізнала мати за монограмою на сорочці».

Не дотримав свого слова полковник М. Муравйов, який у ніч з 26 на 27 січня, дозвонившись телефоном до станції, сказав сотникові Гончаренку: «Приготовитися к встрече победоносной красной армии, приготовитъ обед. Заблуждения юнкеров прощаю, а офицеров все равно расстреляю».

Тільки останки цих хлопців, що вийшли на оманливі вогні станції, перевезли до Києва – і лише над ними звучав заупокійний молебен... А в полі, понад залізницею, залишилося понад двісті п'ятдесят убитих юнаків та десять старшин. Над ними відспівали лише поліські вітри – і по десятиліттях постав березовий хрест з терновим вінком.

За тим хрестом – рівнина й рівнина. Лише верби обіймають простір на обрії та залізничний насип з посадкою ділить його навпіл – на правий та лівий фланги бою.

А їдучи сюди з Києва, згадував студент-стрілець Ігор Лоський, що всі вони були веселими, «розважали себе співами».

...Зайшли насамкінець дня в Крути – село. Від станції воно за три кілометри, і бій його оминув. Село як село – миле, українське, з садками і калиною за парканами, з церквою – в центрі, дерев'яною, з гарно доглянутим подвір'ям, кількома давніми дзвонами, влаштованими під дубовою перекладиною.

Тут і зав'язалася ще одна крутянська розмова, одразу з кількома жінками, літніми вже, й вони, виявилося, знають про бій на станції:

– Студентів кiївських повививали...

Ще раз переконався – це найістотніше, що вигранила з крутянської події 1918-го народна пам'ять як узагальнення, де переможці не стали героями. А всі минулі десятиліття не змогли розвіяти співчуття до неправедно переможених.

Розповідали потім, яка гарна церква – Михайлівська – була в селі, з двома позолоченими «кумполоми», і як розібрали ті бані з хрестами комсомольці, хоча, на щастя, Господь зберіг саму церкву, де й зараз правиться.

– А дзвонити як колись уміли! Як задзвонять, аж душа холоне. Тепер старостиha церковна прийде, побемкає, як на пожар, а воно ж уміти треба...

В негоду, оповідали, коли туман, заметіль, дзвонилося цілий день. Для подорожніх, тих, що заблукали в полях.

– Й на похорон дзвонили. Але не ті менші, а найбільший дзвін, – додала одна із співрозмовниць, можливо, найстарша, бо хіба за тими глухо зав'язаними хустками розбереш вік нашої сільської жінки?!

Не дзвонили, певно, в Крутах 29 січня 1918-го. Але чомусь саме крутянські дзвони нагадали мені ще в юності читані слова про те, що коли почувеш подзвін по людині, не питай, по кому той подзвін, бо він – і по тобі, і з кожною людською смертю ти і сам малієш.

По кому завжди мають дзвонити в Крутах, мені не треба перепитувати. Шкода тільки, що пізно прийшов на той поклик.

Літературна Україна. – 1991. – 14 листопада.

Микола Плав'юк

КРУТИ

Назва невеличкої залізничної станції на Чернігівщині по лінії Київ–Москва відкрила сторінку героїчних подій в історії української нації ХХ століття.

Йдеться про бій під Крутами чотирьох сотень Першої військової школи ім. Богдана Хмельницького, сотні студентського куреня імені Запорозьких Січових Стрільців та роти Гайдамаків з московськими більшовицькими військовими загонами Михайла Муравйова, котрі рвалися до Києва.

Відомо, що бій закінчився перемогою більшовицьких наїзників, майже половина оборонців столиці загинули, і хоч своєю жертвою вони на кілька днів стримали московську навалу, однак Київ був окупований і внаслідок жорстокої розправи у місті загинуло від п'яти до семи тисяч українських патріотів.

Здавалося б, що цей бій, як і багато подібних йому, був марним пролиттям української крові.

Та виявилось, що кров юних патріотів і мешканців Києва була пролита не марно. Бій під Крутами затримав московську навалу і дав змогу Українській Центральній Раді укласти договір з Центральними Державами та повернутися до столиці. Українська Народна Республіка відстояла себе як самостійна держава.

Величавий урочистий похорон крутянських героїв на Аскольдовій могилі перетворився у всенародну маніфестацію з відомою промовою Михайла Грушевського про кінець московської орієнтації.

«Я вважаю таке визволення від «песього обов'язку» супроти Московщини незвичайно важним і цінним. Роздумуючи над сим моментом, я думаю, що недаремно пролилась кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молоді, коли вона принесла чи закріпила духовне визво-

Бій під Крутами в національній пам'яті

лення нашого народу від найтяжчого й найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого духовного чи морального закріпачення. Я скажу різко, але справжніми словами: се духовне холопство, холуйство раба, котрого так довго били по лиці, що не тільки забили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й холопства, його апологетом і панегіристом». (Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992).

Ця своєрідна сповідь Голови Української Центральної Ради стала дороговказом для майбутніх поколінь, для яких 22 січня 1918 року і 22 січня 1919 року стали константами українського політичного мислення і дій. Концепція Державної Незалежності і Соборності України заклали фундамент політики, спрямованої на відновлення державної незалежності України.

Молодше покоління українського студентства в 30-х роках, зокрема Атанас Фіголь на сторінках «Студентського шляху», піднесло геройський чин крутянців до історичного рівня грецьких Термопіль, а військову поразку переосмислили в перемогу патріотизму і героїзму молодого покоління українців.

І саме таке трактування ролі Крутянського бою в історії України є правильним. Московським окупантам удалось на декілька десятиліть відновити «московську орієнтацію» України, з якою свого часу розпрощався Михайло Грушевський.

«Українська по формі, радянська по змісту» УРСР, керована добровільними і недобровільними кадрами радянської доби, ніколи не була справжньою державою українського народу, хоча й мала формальні атрибути.

У відновленій в 1991 році незалежній Україні керівництво держави ще понад 13 років було в руках тих, хто не знав чи не розумів гірко прозіння Михайла Грушевського і вибрав шлях «прихильників неволі і холопства». І чи то була вірність радянській «вітчизні», чи орієнтація на Москву, прихована під гаслом «багатовекторності» – все це були дії, які суперечили ідеалові крутянських героїв.

І лише нове покоління крутянців, на щастя, цього разу у безкровному бою, на Майдані Незалежності в столиці України в листопаді-грудні 2004 року, виграло бій проти нащадків Муравйова, і здобуло перемогу для української нації, яка здивувала цілий світ.

І колись історик і літописець нинішніх подій напише, що чин крутянських героїв у 1918 році допоміг перемогти українській нації в 2004 році, що їхня жертва була не даремною.

Честь і слава героям Крут!

Київ, 2005 р.

Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослід., кіносценарій //
Іст.-культурол. Т-во «Герої Крут» / Упоряд. Я. Гаврилюк. –
К.: Вид. центр «Прогноз», 2010. – С. 611–612.

КРУТИ

Тоді, коли в Галичині, Канаді, Америці, Чехословаччині молодь [у діаспорі] вшановувала річницю бою під Крутами, де «полягли, а не здались» майже 300 молодих героїв у «вільній Радянській Україні» про це було заборонено і говорити.

Та прийшов кінець «імперії зла». «Розвалилась зла руїна – пробудилася країна», почалася горбачовська перебудова, йшов 1989 рік, народжується РУХ, Товариство української мови, Меморіал та інші громадсько-політичні організації. У чернігівських газетах «Громада», «За Україну» з'являються статті про Крути. У 1990 році студенти з Києва та Львова встановлюють березовий хрест на місці, де відбувся бій українських військових частин з ордами Муравйова, котрий було знищено. У 1991 році у кінці січня вдруге встановлюється березовий хрест з вінком з колючого дроту, і 29 січня в присутності представників більшості областей України проводиться його освячення та панахида за полеглими героями.

З Чернігова на освячення символічної могили полеглим під Крутами прибуло 14 членів РУХу та багато працівників КДБ. Їхали ми електричкою до Ніжина, у Ніжині об'єднавшись з київською та ніжинською групами, доїхали до станції Крути. Під станцією Крути по глибокому снігу направились до місця символічної могили. Якийсь Іван Іванович, голова сільської ради, старався нас зупинити, але побачивши велику кількість людей з синьо-жовтими прапорами відійшов у сторону.

У 1998 році до 80-ї річниці бою під Крутами було насипано високу могилу, та встановлено хрест із металу, кругом могили були установлені чавунні плити, виготовлені у Львові, з написом всіх областей України. На реалізацію цього проекту в Чернігові було зібрано 11570 крб. 29 січня при великій кількості представників всіх областей України були проведені урочисті заходи.

З того часу кожного року 29 січня в Крутах проводяться урочисті заходи, часто за участю депутатів Верховної Ради України та Президента України¹.

¹ На пропозицію національно-демократичних організацій області Чернігівське обласне управління в справах молоді та спорту підготувало обласну комплексну програму «Молодь», що була затверджена розпорядженням Представника Президента України в Чернігівській області № 488 від 22 жовтня 1993 року, якою, починаючи з 1994 р., було започатковано щорічно відзначати 22–30 січня Дні пам'яті молодих героїв-борців за волю України та розпочати роботу по створенню Меморіалу студентам, які загинули під Крутами. В період 1995–1998 рр. обласна влада на чолі з П. Шаповалом ігнорувала заходи по вшануванню пам'яті Героїв Крут. В 1996, 1997 рр. за ініціативою Чернігівської Станиці Української скаутської організації «ПІЛАСТ» (станичний С. Соломаха) були проведені I-а та II-а крайові пластові зустрічі в Дні Пам'яті Героїв Крут в м. Чернігові та на ст. Крути за участю пластунів з Чернігова, Києва, Одеси, Рівного, Тернопільської області, Чугуєва Харківської області, Каменець-Подільського та Світловодська Кіровоградської області й учасників III-ї крайової пластової зустрічі у 1998 р. в м. Києві.

Бій під Крутами в національній пам'яті

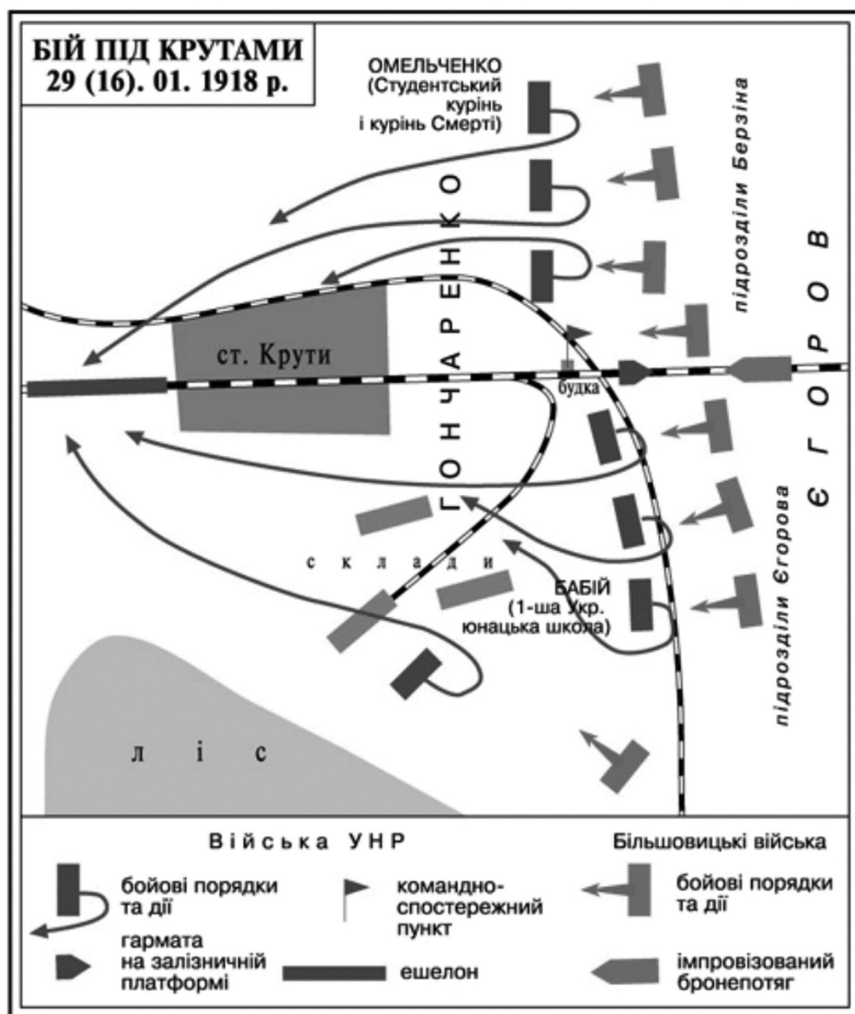

У серпні 2006 року Президент України В. Ющенко відкрив Меморіал «Пам'яті Героїв Крут». Україна пам'ятає своїх героїв. «Крути – це не трагедія трьохсот юнаків, це акт віднови цілої нації, Крути не стали святом поминок – це свято героїв». Бій під Крутами започаткував новий період безперестанних змагань за ідеал самостійної Української держави.

м. Чернігів

*Боротьба за незалежність України у 1989 – 1992 рр.:
Чернігівська крайова організація Народного руху України за перебудову:
До 20-річчя створення Народного Руху України за перебудову:
Зб. документів і матеріалів. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги»,
2009. – С. 207–209.*

ФОТОДОКУМЕНТИ

*Бій під Крутами. 16 (29) січня 1918 р. Схема бою.
(Інститут історії України НАН України)*

*Сотник
Модест Семирозум*

*Підполковник
Микола Янів*

*Сотник Яків Рябокiнь-
Рогоза-Рогозанiв*

*Хорунжий
Сергiй Євтимович*

Леонід Буткевич

Микола Ганкевич

Василь Дзюбик

Феодосій Дятелович

Павло Любенець

Ігор Лоський

Святослав Магальяс

Володимир Наумович

П. Олексієнко

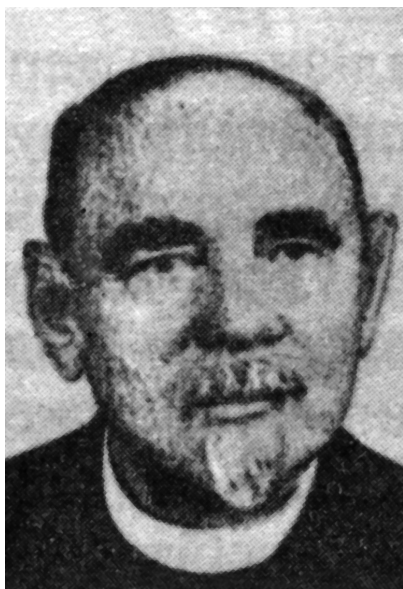
Григорій Пінський

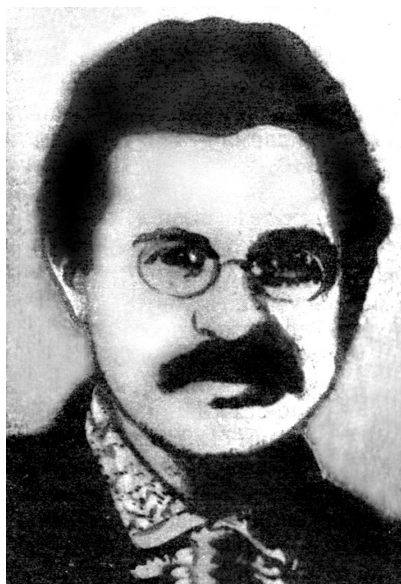
Іван Сорокевич

Осип Твердовський

В. Уманець

Іван Шарій

Володимир Шульгин

Бій під Крутами в національній пам'яті

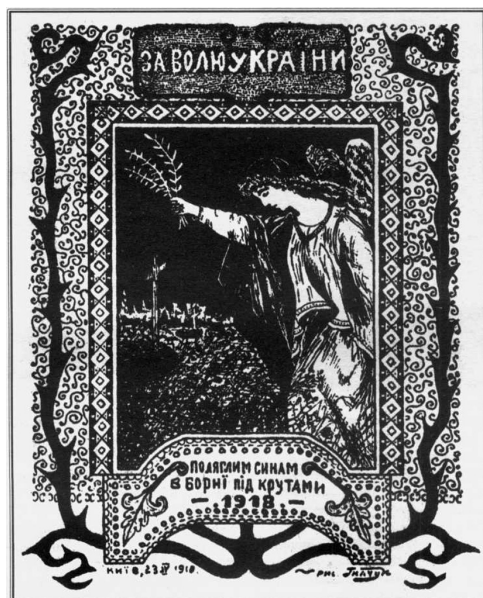
Перепоховання загиблих героїв Крут. Київ, 10 (23) березня 1918 р.

*Фрагмент похоронної ходи вулицями Києва.
Київ, 10 (23) березня 1918 р.*

*Похорон студентів, які загинули в бою під Крутами.
Київ, 10 (23) березня 1918 р.*

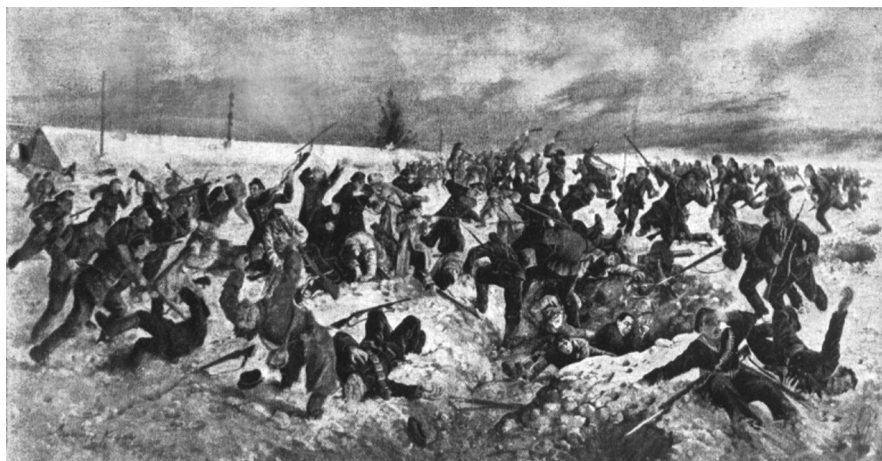

*«За волю України.
Полеглим синам
в борні під Крутами» –
київський плакат 1918 р.*

Бій під Крутами в національній пам'яті

Бій під Крутами. Художник Л. Перфецький.

Бій під Крутами. 1918. Художник А. Климко. Поштівка.

*Бронепотяг № 2, збудований робочими Путивльського заводу
і направлений на Україну для боротьби з українською
Центральною Радою. Київ, 1918 р.*

КО ВСЬМЪ ГРАЖДНАМЪ Т. КІЕВА,

ГРАЖДАНЕ!

Совѣтскія войска пошли въ Кіевъ. Предатели свободы и революціи, возглавляемые Центральной Радой, разбиты! Они не ждали этого. Они уже упивались своей мимолетной побѣдой надъ возставшими рабочими и солдатами Кіева, и краткій мигъ своего торжества оросили кровью безчисленныхъ жертвъ. Банды преступниковъ, купленные за высокую плату Петлюрой и Поршемъ, чинили свой судъ и расправу надъ мирнымъ населеніемъ города, грабили его, разстрѣльвали революціонеровъ во славу контр-революціи.

Они горючили довершить свое черное дѣло продажи революціонной Россіи империалистамъ Германіи и Австріи. Но пришелъ часъ воздаянія. Революціонные рабочіе, солдаты и матросы Украины съ помощью ихъ братьевъ изъ всѣхъ частей Россійской рабоче-крестьянской республики въ послѣднемъ центрѣ Украины передали власть Совѣтамъ рабочихъ, крестьянскихъ и солдатскихъ депутатовъ. Борьба была тяжелой и безпощадна. Немало пало въ ней невинныхъ жертвъ, смолотыхъ между жертвами революціи и контр-революціи.

Но революція побѣдила. Отнынѣ въ городѣ долженъ воцариться строжайшій порядокъ. Жизнь всѣхъ войдетъ въ нормальную колею. Будутъ приняты мѣры для снабженія жилищемъ немущихъ, лишившихся крова во время военныхъ дѣйствій.

Мирнымъ жителямъ нечего опасаться со стороны побѣдившихъ рабочихъ, солдатъ и матросовъ. Всякіе самосуды будутъ пресѣкаться самыми суровыми мѣрами. Нарушеніе спокойствія и безопасности населенія будетъ караться строжайшимъ образомъ. Безпощадно будутъ подавляться всякіе призывы къ насилью надъ населеніемъ въ цѣломъ и надъ его частями; безопасно будутъ караться погромная и контр-революціонная пропаганда. Для сужденія виновныхъ въ названныхъ преступленіяхъ учреждается революціонный трибуналъ, который начнетъ свою дѣятельность въ кратчайшій срокъ.

А теперь, подѣ защитой революціонной гвардіи, за работу, граждане! Настало время созидательнаго труда перестройки всей жизни на основѣ справедливости, на основѣ социализма въ тѣсномъ содружествѣ со всѣми народами рабоче-крестьянской Россійской республики.

Да здравствуетъ совѣтская власть!

Да здравствуетъ революція!

Да здравствуетъ социализмъ!

Главнокомандующій Восточнымъ фронтомъ на Украинѣ Муравьевъ.

Кіевъ. 27 января 1918.

*Оголошення командувача більшовицькихъ військ на Україні
М. А. Муравйова про встановлення радянської влади в Києві.
Київ, 27 січня (9 лютого) 1918 р.*

105

К о п і я.

В моем показаніи неправильна цифра 150
разстрѣлянныхъ въ Крутахъ; разстрѣляно
было 24 человекъ, какъ показаль Лapidусъ.

Ц в а н г е р ь

25 мая 1918 г.

Копія впра.

Генералъ Владиміръ Кошманъ Комиссія Студентовъ

Копія звіту чекістів про кількість розстріляних студентів під Крутами за підписом Цвангера. 25 травня 1918 р.

Колекція документів історії Української революції 1917–1921 рр.
Музею історії Київського університету. – Од. зберігання 2.

Ч. 49.

5-го Березня 1918 р.

Для з'ясування обставин бою з большевиками під Крутами наказує Нач. Голові юридичного відділу д. Будницькому утворити спеціальну Комісію в складі трох членів, причому до неї обов'язково закликати члена Центральної Радк - Олександра Шульгина.-

ПІДПИСАВ: Військовий Міністр **ЖУКОВСЬКИЙ.**

З оригіналом згідно:

Діректор Канцелярії
Військового Міністерства *Кв. Валевський*

Наказ Військового Міністерства про створення слідчої комісії для з'ясування обставин бою з більшовиками під Крутами.

5 березня 1918 р. ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 26.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Пам'ятна сторінка у журналі «Студентський шлях», Львів, 1933, ч. 1

Проект стели-пам'ятника на честь крутянців, що мала бути вмурована в Українському Академічному Домі у Львові, 1930-ті роки

Гравюра на честь крутянців у журналі «Гуртуймося», Прага, 1935, ч. 2-3

Обкладинка книги Євгена Маланюка «Крути. Народини нового українця», Прага, 1945

Поштова листівка, випущена до річниці бою під Крутами у Тернопільському воєводстві в 1937 р.

ПРИСЯГА УКРАЇНСЬКОГО ЮНАЦТВА В РОКОВИНИ БОЮ ПІД КРУТАМИ.

(1918. — 29. січня — 1938.)

Ми вірні друзі, серце сміле, чисте,
Стаєм разом усі в свідому лаву
І славимо героїв юних триста,
Під Крутами криваву їх розправу.

Під Крутами — там молоде юнацтво
На прю криваву з ворогами стало,
За України славу, честь, багатство
Життя своє юнацьке там поклало.

Клянемось Вам, ровесники-герої,
На Вашу кров, на вічнославні Крути,
Нам чину Вашого і жертви пресвятої
Ніде, ніяк, ніколи не забути!

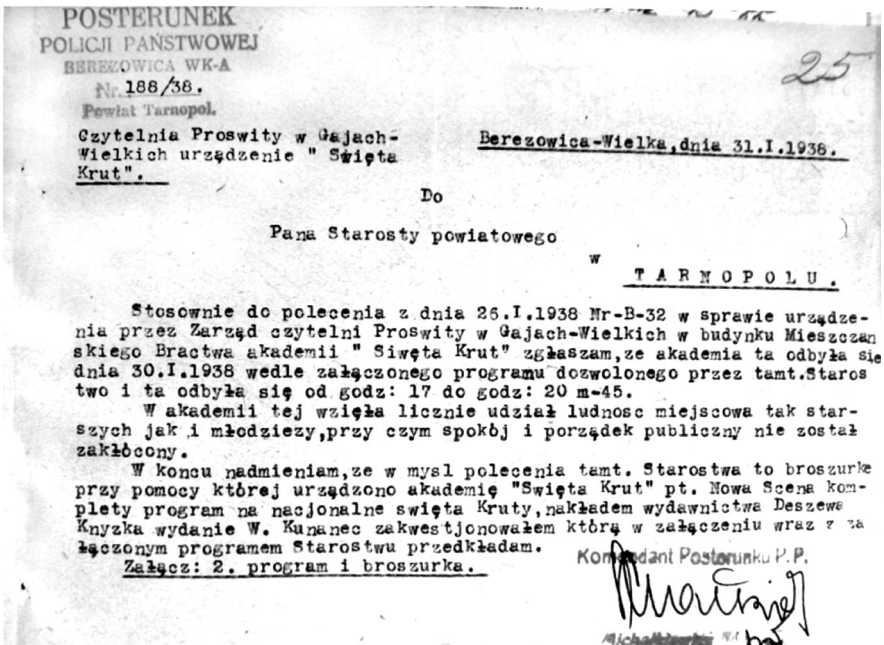
Клянемось Вам — для оборони чести
Ваш заповіт аж до кінця сповнити,
Підняти прапор, вгору ген піднести
До ясних зір — у соняшні блакити.

Клянемось Вам — за щастя України
Усе віддати, все перетерпіти,
Щоб Україну двигнути з руїни,
Щоб Україні в славі заясніти!

За наш народ, за край веселий, гожий,
Клянемось — у потребі дружньо стати,
Добути Правду! Поможи нам, Боже,
Благослови нас Ти, Пречиста Мати!

Юра Шкрумеляк.

Присяга українського юнацтва в роковини бою під Крутами, вперше надрукована в журналі «Просвіта». 1937 р.

*Донесення поліції про вшанування пам'яті полеглих в бою
під Крутами в с. Гаї Великі Тернопільського повіту. 1938 р.
ДАТО. — ф. 3. — Оп. 2. — Спр. 802. — Арк. 25.*

ETUDIANTS DU MONDE LIBRE! ETUDIANTS de la LIBRE FRANCE!

Ecoutez ce message de vérité de vos camarades ukrainiens de derrière le rideau de fer

Le 29 Janvier 1918, il y a aujourd'hui 33 ans de cela, 300 étudiants ukrainiens sont tombés en héros près de la gare de Krouté, défendant l'indépendance et la liberté de leur peuple, défendant en même temps l'Europe tout entière contre l'invasion de la tyrannie russe-bolchéviste.

Après la défiguration de l'Empire tsariste, qui avait tenu asservis ses sujets pendant des siècles, les Russes ont voulu s'étendre à l'Europe pour organiser sa vie d'Etat indépendant. L'Armation de Voltaire, qui disait que l'Ukraine était toujours à être libre, tenait ainsi une éclatante illustration.

L'indépendance de l'Ukraine fut proclamée à Kyiv le 29 Janvier 1918. Aussitôt, un grand nombre de puissances, dont la France et le premier ministre de la Grande-Bretagne, entrèrent en relations officielles avec le nouvel Etat et députèrent leurs représentants officiels à Kyiv. L'Ukraine voulait vivre en paix avec tous les peuples, avec la centaine d'Etats du monde.

Dans le dessein de tirer un profit matériel de ces sentiments libéraux et humanitaires du peuple ukrainien, le Gouvernement rouge et blanc envoya ses hordes contre le jeune Etat ukrainien. Et pour cette raison, il eut une opposition spontanée et vaillante à cette nouvelle forme ténébreuse de tongs de l'impérialisme russe. Les Ukrainiens, qui avaient souffert pendant des siècles sous les tyrannies des Cosses Supérieurs de Kysnyvka, par leurs étudiants ukrainiens, se présentèrent comme volontaires dans la lutte contre le régime bolchéviste. Le sacrifice suprême, tous les soldats tombés en héros, dans une lutte qui prouva que pour eux, la liberté était plus précieuse que la vie.

Etudiants du monde libre !

Le jour du 33 anniversaire de la bataille héroïque de Krouté, près de Kyiv, capitale de l'Ukraine, nous autres, étudiants ukrainiens à l'étranger, nous en appelons à vous.

A la bataille de Krouté, ces Thermopyles ukrainiennes, 300 étudiants ukrainiens sont tombés en héros, défendant leur Patrie et l'Europe toute entière contre le terrible menace du communisme russe.

La jeunesse ukrainienne, avant-garde du peuple ukrainien dans son combat pour la liberté et l'indépendance nationale, lutte depuis 33 ans contre les envahisseurs moscovites bolchévistes.

En 1920 le régime d'occupation russe en Ukraine a assassiné des milliers de nos compatriotes. Aujourd'hui, nous sommes membres de l'Union des Jeunes Ukrainiens.

En 1933 des millions d'Ukrainiens sont morts des suites de la famine organisée par le régime d'occupation russe pour mater les masses organisées par le régime d'occupation russe.

AU COURS DE LA DERNIERE GUERRE MONDIALE, LE PEUPLE UKRAINIEN A OPPOSE UNE RESISTANCE ANNEE, AINSI BIEN A L'IMPERIALISME ALLEMAND DE HITLER QU'A L'IMPERIALISME RUSSE. L'ARMEE UKRAINIENNE INSURRECTIONNELLE, A LUTTE CONTRE HITLER ET LUTTE ACTUELLEMENT CONTRE STALINE.

En Juin 1945, le Général Taras Tchoupaniak, commandant en chef de l'U.R.A., fut tué par les impérialistes russes. Mais la lutte du peuple ukrainien continue.

Le peuple ukrainien est le premier en date derrière le rideau de fer, contre l'impérialisme russe et bolchéviste, d'une manière organisée. La restauration de l'Etat ukrainien indépendant est la condition de la disparition de la menace permanente qui pèse sur notre monde.

La paix, la justice politique et sociale ne peuvent être instaurées que si le démantèlement de l'Empire russe bolchéviste et la libération des millions de nations soumises, par la force à Moscou dans le cadre de l'U.R.S.S., est réglée une fois pour toutes.

L'U.R.S.S. clame son désir de paix et prépare la troisième guerre mondiale, en vue de franchir un nouveau pas dans l'asservissement des peuples libres.

Camarades Etudiants !

FORMONS un front commun de lutte contre le communisme, nouvelle forme de l'impérialisme russe.

FORMONS une Union Libre des Organisations Démocratiques d'Etudiants.

LES ETUDIANTS UKRAINIENS

Армія французькою мовою, вивучена українськими студентами в Парижі до 33-ї річниці бою під Крутами. 1951 р.

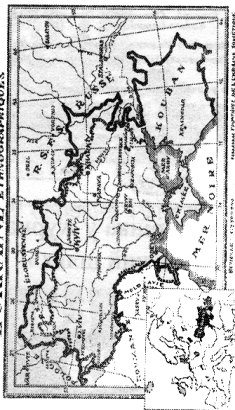

29-1-1918

29-1-1951

LA BATAILLE DE KROUTÉ

L'UKRAINE DANS SES LIMITES ETHNOGRAPHIQUES

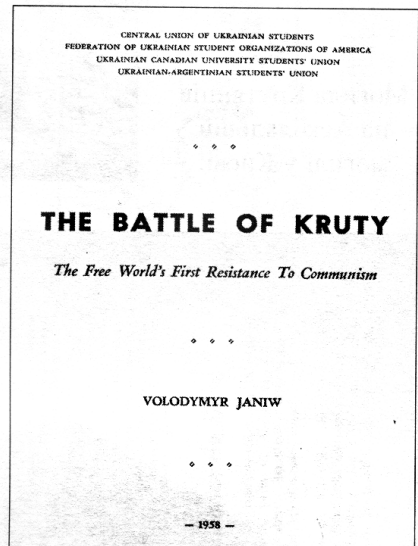
Territoire ethnographique ukrainien : 217,360,000
Population de l'Ukraine indépendante : 48,200,000 habitants
Population de l'Ukraine Soviétique : 13,700,000 habitants
Edition spéciale du Journal "Ukrainian in Ukraine" (Paris)

Серія пам'ятних марок до 33-ї, 40-ї і 45-ї річниць бою під Крутами, випущена Підпільною поштою України

Титульна сторінка франкомовної листівки, випущеної українськими студентами Парижу до 33-ї річниці бою під Крутами

Англомовна брошура Володимира Янова "Бій під Крутами", випущена українськими студентськими організаціями Західної діаспори у 1958 р.

**СВЯТКОВА АКАДЕМІЯ
З НАГОДИ РІЧНИЦІ
БОЮ**

Під
КРУТАМИ
"1918 — 1956"

**ЩО ВЛАШТУВУЮТЬ ВСІ ОРГАНІЗАЦІЇ
МОЛОДІ МІСТА ТОРОНТА**

І агадуго чомусь я мимоводе
Великих диярів своіх;
Лесать лопе попомуту у лоді
І без хрестів могоди їх.
(О. Олесь)

УКРАЇНСЬКІ МОЛОДЕЦІ ОРГАНІЗАЦІЇ МІСТА ТОРОНТА

МУН (центр) — МУН (захід), — ОДУМ — ОУАТ
„Зарево” — ОУМ „ПЛАСТ” — СММК — СУМ — ТУСМ
— УКЮ — УКС „Обнова” — Український Студентський
Клуб при Торонтоському університеті

в л а ш т у в у ю т ь

**СВЯТОЧНУ АКАДЕМІЮ В РІЧНИЦЮ
БОЮ ПІД КРУТАМИ**

**В НЕДИЛЮ 29-го СІЧНЯ 1956 РОКУ — О ГОДИНІ 8-ї ВЕЧОРА
В ЗАЛІ УНО — 287 КАЛЕДЖ СТ.**

Цього дня о год. 11.30 рано будуть відслужені
ПАНАХИДИ В УКРАЇНСЬКИХ ЦЕРКВАХ
(770 Київ Ст. і 404 Бейрст Ст.)

У ПРОГРАМІ:

Відкриття — Реферат — Мистецька частина:
Чоловічий хор СУМ-у „Прометей”, Квартет „Славути”.
СОЛІСТИ: М. Брездєнь, С. Федчук, М. Олишкевич,
Т. Прушинська.

Інсценізація „Крути”.

ПРОСИТЬСЯ УКРАЇНСЬКУ МОЛОДЬ І ГРОМАДЛЯНСТВО
ГІДНО ВІЩАНУВАТИ ПАМ'ЯТЬ ГЕРОВ КРУТ, БЕРУЧИ
ЧИСЛЕННУ УЧАСТЬ В ПАНАХИДАХ ТА АКАДЕМІЇ

ПРОГРАМКИ ВСТУПУ МОЖНА НАБУТИ:

Книгарня „АРКА” Пластова Крамниця „Паай”
575 Київ Ст., тел. ЕМ 8-7081 344 Бейрст Ст., тел. ЕМ 8-5283
та при вході на залю.

КОМІТЕТ

*Оголошення про Святкову академію з нагоди річниці
бою під Крутами. Торонто, 1956 р.*

*Меморіально-музейний комплекс «Пам'яті героїв Крут».
Поблизу с. Пам'ятне Борзнянського р-ну Чернігівської обл., 29 січня 2013 р.*

*Пам'ятник Героям Крут. Бронзова, пробита кулями шинель
гімназиста, наче розіп'ята на хресті...*

Монумент битви під Крутами 1918 р. Автор монумента (Анатолій Гайдамака, 2006 р.) поставив на 7-метровому кенотафі 10-метрову копію колони Червоного корпусу Київського університету

Вагони-музей і меморіал

*Частина меморіально-музейного комплексу
«Пам'яті героїв Крут»*

*Символічна могила і камінний хрест крутян
на Аскольдовій могилі у Києві*

Могила бійців під Крутами на Лук'янівському цвинтарі у Києві

*Пам'ятник учаснику бою під Крутами Миколі Корпану
у селі Тяпче Івано-Франківської обл.*

Пам'ятні монети України. 80-річчя бою під Крутами. 1998 р.

Крутянська символіка

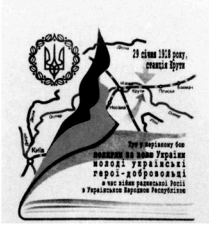

Нарукавний знак ліцеїста

*Нагрудний знак ліцеїста
Львівського державного
ліцею імені Героїв Крут*

Бій під Крутами в національній пам'яті

19 січня 1918 року, скотська Крута

Три зображення бою під Крутами: Героїзм вождів Української народно-добрової армії під час української війни в Українській Народній Республіці

ПОШТА
УКРАЇНИ

Куди _____

Кому _____

Індекс підприємства з держ.	Індекс відправника

Почшта індекс підприємства з держ. місця призначення

--	--	--	--	--	--

Адреса відправника, індекс

.....

.....

.....

Слава героям Крут!

29.01.2003

Київ - 1

Адреса одержувача, індекс

.....

.....

.....

СЛАВА ГЕРОЯМ КРУТІ

Адреса відправника, індекс

.....

.....

.....

Адреса одержувача, індекс

.....

.....

.....

90 років

БІЙ ПІД КРУТАМИ

Поштівки, присвячені бою під Крутами

*Прем'єр-міністр України М. Я. Азаров вшановує загиблих крутянців біля встановленого пам'ятника на Аскольдовій могилі.
Київ, 2012 р.*

Голова Чернігівської обласної державної адміністрації В. Хоменко та голова Чернігівської обласної ради А. Мельник вшановують пам'ять загиблих крутянців. Поблизу с. Пам'ятне Борзнянського р-ну Чернігівської обл., 29 січня 2013 р.

БІБЛІОГРАФІЯ

Видання 1918 року

Анський В. Шануймо пам'ять героїв // Черниговская земская газета. – Чернігів, 1918. – № 53–54.

Астряб О. Громадське життя учнів середніх шкіл у Києві до революції і в перші місяці її // Вільна українська школа. – Київ, 1918. – Ч. 3–4. – С. 157–162.

Антипов О. И. С українського революційного фронту (Письмо красногвардейца) // Красная газета. – Петроград, 1918. – 20 февраля.

Грушевський М. Промова під Центральною Радою на похороні січовиків студентського Куреня 19 березня // Грушевський М. На порозі Нової України. – Київ, 1918. – С. 85.

Грушевський М. Над свіжою могилою // Літературно-науковий вістник. – Київ, 1918. – Кн. 2–3. – С. 113–115.

Дорошкевич Б. Олександр Попович // Народна справа. – Київ, 1918. – Ч. 7–8. – С. 3–4.

Дурдуківський В. Плач за дітьми // Нова Рада. – Київ, 1918. – 20 (7) березня. Жертви більшовицького панування у Києві // Киевская Мысль. – Київ, 1918. – 3 березня.

3 останніх днів більшовицького панування у Києві й перших днів по визволенню // Вістник Союза визволення України. – Відень, 1918. – Ч. 14.

Єфремов С. Дорогою ціною: Ясній пам'яті Володимира Шульгина // Нова Рада. – Київ, 1918. – 20 (7) березня.

Єфремов С. Марна жертва: Пам'яті В. Шульгина // Нова Рада. – Київ, 1918. – Ч. 35.

Єфремов С. На вістрях штиків // Нова Рада. – Київ, 1919. – Ч. 11; Те саме // Вістник політики, літератури й життя. – Відень, 1919. – Ч. 11.

Єфремов С. Під обухом. Більшовики в Києві. – К., 1918. – С. 64.

К-РА. Лавровий лист // Відродження. – Київ, 1918. – 28 (15) березня.

Пам'яті жертв під Крутами // Нова Рада. – Київ, 1918. – Ч. 40. – С. 4.

Пилькевич О. Пам'яті Володимира Шульгина // Нова Рада. – Київ, 1918. – Ч. 53.

Позбавлення України від більшовиків: Присвячена пам'яті тих, що лягли під Крутами. – Київ: Видання Українського Генерального Штабу, 1918. – 27 с.

Поліщук В. Над свіжою могилою // Шлях. – Київ, 1918. – Ч. 3. – С. 27.

Похорон жертв більшовицького варварства // Діло. – Львів, 1918. – 24 березня.

Похорон студентів-гимназистів-січовиків // Киевская Мысль. – Київ, 1918. – Ч. 29. – С. 3.

Похорон жертв боротьби за волю України // Народна воля. – Київ, 1918. – Ч. 32.

Похорон студентів-козаків // Киевская Мысль. – Київ, 1918. – Ч. 28. – С. 3.

Похорон студентів-січовиків // Вісник СВУ. – Відень, 1918. – Ч. 15.

С-ко Б. Спогади про Крутські події // Військово-науковий вістник Генерального Штабу. – Київ, 1918. – Вип. 3. – С. 42–46.

Бій під Крутами в національній пам'яті

- С. Ш.* Трагедія на Крутах // Нова Рада. – Київ, 1918. – 16 (3) березня.
Сестра милосердя. Затавровані прокляттям // Військово-науковий вістник Генерального Штабу. – Київ, 1918. – Ч. 1. – С. 45–49.
Старицька-Черняхівська Л. Пам'яті юнаків-героїв, замордованих під Крутами // Нова Рада. – Київ, 1918. – 19 березня.
Стороженко Г. Незабутня могила // Народня справа. – Київ, 1918. – Ч. 42.
Чаговець В. «Pro patria mori» // Київская Мысль. – Київ, 1918. – Ч. 31. – С. 2.
Шарий І. Січовики під Крутами // Народня справа. – Київ, 1918. – Ч. 12–13. – С. 16–21.
Ю. Д. Два похорони // Боротьба. – Київ, 1918. – 21 березня.

Видання української діаспори

- 1918 – Крути – 1958 // Наш клич. – Буенос-Айрес, 1958. – 13 лютого.
А. М. Ігор Лоський (Некролог) // Наша Культура. – Варшава, 1936. – Кн. 7. – С. 557–558.
А. П., Л. Ч. В річницю боротьби під Крутами // Молоде життя. – Мюнхен, 1929. – Ч. 3 (61).
А. Т. Легенда Січня // Вогні. – Львів, 1934. – Ч. 5. – С. 101–103.
А. Ф. З літератури про Крути // Студентський шлях. – Львів, 1933 – Ч. 6–7. – С. 196–197.
Анко. Крути в новому світі // Українське слово. – Париж, 1958. – Ч. 852.
Аркас М. Термопли – Крути // Поступ. – Торонто, 1970. – 31 січня.
Артюшенко Ю. Бій під Крутами (29 січня 1918) // Календар Просвіти на ювілейний рік. – 1938. – Львів: Тов-во «Просвіта», 1938. – С. 99–101.
Артюшенко Ю. Крути // Самостійна Україна. – Чикаго. – 1951. – Ч. 1 (36). – С. 6–9.
Бабій О. Під Крутами // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч. 2. – С. 2; Те саме // Золоті Ворота. – Чикаго, 1955. – С. 161–162; Те саме // Сніп: Український декляматор. – Вінніпег, 1938. – Т. 2. – Ч. 3. – С. 127; Те саме // Канадійський фермер. – 1964. – 27 січня; Те саме // Народна воля. – Скрантон, 1965. – 28 січня; Те саме // Бабій О. Зродились ми великої години. – Дрогобич, 1997. – С. 34–35.
Базилевський Ю. У 46-ті роковини славного бою під Крутами // Батьківщина. – Торонто, 1964. – 11 квітня; Те саме // Америка. – Філадельфія, 1964. – 18 березня.
Бак-Бойчук О. Роковини Крут і наша постава // Українське слово. – Париж, 1966. – Ч. 1267.
Балтіморець. Крутянська Академія в Балтіморі // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1965. – 30 березня.
Бачинський В. Крути // Новий Час. – Львів, 1933. – Ч. 21. – С. 5.
Бачинський В. Про студентські голодівки у різних містах Галичини // Новий Час. – Львів, 1933. – Ч. 24, 25, 32, 33, 36, 37, 40, 48, 54, 60, 82.
Безсмертна легенда // Крем'янецький вісник. – 1942. – 29 січня.
Бертеївський В. Село Ростоки в поклоні Героям // Краківські вісті. – 1940. – 21 лютого.

Битинський М. Из новітніх легенд // Гуртуймося. – Прага, 1929. – Ч. 3. – С. 30–36.

Битинський М. До 15-ї річниці бою під Крутами // Гуртуймося. – Прага, 1933. – Ч. 10. – С. 12–19.

Битинський М. Крути // Нові дні. – Торонто, 1958. – Ч. 97; Те саме // Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді (Бюлетень СБУВК). – Торонто, 1962. – Ч. 10. – С. 10–12.

Битинський М. Ще про бій під Крутами // Молода Україна. – Торонто, 1962. – Ч. 91. – С. 10–13.

Битинський М. Крутянські фалші // Тризуб. – Париж, 1971. – Ч. 63.

Битинський М. Крути // Молода Україна. – Торонто, 1972. – Ч. 198.

Битинський М. Крути // Бюлетень СБУВК. – Торонто, 1972. – Ч. 12–15.

Битинський М. Сузір'я лицарів: Зібрані твори. – Торонто: Видавництво Надії Битинської, 1975. – 141 с.

Бій під Крутами (29 січня 1918 р.) // Ювілейний календар «Просвіти» на рік 1938. – Львів. – С. 99–101; Те саме // Вінницькі вісті. – Вінниця, 1942; Те саме // Наш шлях. – Мюнхен, 1946. – Ч. 1–2. – С. 5–7; Те саме // Америка. – Філадельфія. – 1968. – 31 січня.

Бій під Крутами // Поступ. – Б. м., 1929. – Ч. 2.

Бій під Крутами. Напровесні великих днів // Студентський шлях. – Львів, 1933. – Ч. 10–12.

Бій під Крутами. – Енциклопедія України (англ. мовою). – Торонто, 1985. – Т. 2. – С. 677.

Білозерський О. Бій під Крутами // Сніп: Український декляматор. – Вінніпег, 1938. – Т. 2. – Ч. 3. – С. 128–129.

Бобрів В. (Смутний). Тридцять три: Присвячую юнакам – студентам, що лягли під Крутами // Календар Українського Народного Союзу на рік звичайний 1929. – Джерсі-Сіті, 1929. – С. 47.

Боднарчук І. Героям самопожертви // Ілюстрований календар «Просвіти» на рік 1964. – Буенос-Айрес. – С. 96–98.

Бойко Ю., Грицай О., Книш З. та інші. Євген Коновалець та його доба. – Видання фундації ім. Євгена Коновальця, Манхетен, 1974. – С. 145, 156, 234, 283, 438.

Борис Р. Чому Крути?! – Львів: «Дешева книжка». – 1936. – 32 с.

В 37 річницю Крут // Промінь. – Джерсі-Сіті, 1955. – 29 січня.

В 40-річчя бою під Крутами: Звернення ЦЕСУСу // Шлях перемоги. – Мюнхен, 1958. – 2 лютого.

В 40-річчя Крут: За світовий український фронт проти Москви // Шлях перемоги. – Мюнхен, 1958. – 26 січня.

В 45-ті роковини Крутянського бою // Трибуна. – 1963. – Ч. 22. – С. 12–13.

В. Т. Герої Крут // Нова Україна. – Харків, 1943. – 29 січня.

В обороні вічного: Наказ Крутів // Молоде життя. – Мюнхен, 1950. – Ч. 1. – С. 7–8.

В річницю Крут // Визвольний шлях. – Б. м., 1950. – Ч. 1 (28). – С. 14–16.

В річницю Найвищої Жертви // Українське слово. – Париж, 1964. – 2 лютого.

В роковини Крут // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1969. – 29 січня.

В роковини Крут // Українське слово. – Париж, 1963. – 27 січня.

Бій під Крутами в національній пам'яті

В роковини Крут: Заклик Яреми Келебая, голови Демонстраційного Комітету при Союзі Українського Студентства Канади (СУСК) // Наша мета. – Торонто, 1968. – 10 лютого.

В. Й. Крутянська Академія в Парижі // Шлях перемоги. – Мюнхен, 1963. – 3 березня.

В. М. (Василь Михальчук). Великий Січень // Смолоскип. – Париж, 1956. – Ч. 1 (59). – С. 3–4.

Вакуловський В. Про бій під Крутами // Батьківщина. – Торонто, 1971. – 27 березня.

Ващенко Г. Старше покоління Крут і Базару: Проф. Володимир Шепотьєв // Український самостійник. – Мюнхен, 1951. – 26 серпня.

Ващенко Г. Старше покоління Крут і Базару: Проф. Іван Чаленко // Український самостійник. – Мюнхен, 1951. – 2 вересня.

Велич і трагедія Крутянського чину // Канадійський фермер. – Вінніпег, 1965. – 30 січня.

Вечір Крут з виступом проф. Добрянського в Боффало, ЗДА // Новий шлях. – Торонто, 1966. – 26 березня.

Видибайло М. По дорозі до кращого // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч. 7–8. – С. 31–33.

Вий Т. Берлін вшановує пам'ять героїв // Краківські вісті. – Краків, 1941. – 8 лютого.

Винар Л. Їх було триста // Смолоскип. – Париж, 1950. – Лютий.

Вишинський О. З листів до редакції // Америка. – Філадельфія, 1967. – 12 квітня.

Відгуки Крутянської акції УСГ в Парижі // Смолоскип. – Париж, 1951. – Ч. 12.

Вільха Г. Б. Крути // Авангард. – Мюнхен, 1956. – Січень–березень. – С. 8–10.

Вірленко М. Легенда лицарів абсурду // Крути. – Париж. – 1934. – С. 2–4.

Г. Л. Наше минуле – наше наступне: До роковин бою під Крутами // Гуртуймося. – Прага, 1937. – Ч. 1. – С. 9–13.

Г. Ч. Пам'ять Крутянців // Віра. – Нью-Йорк, 1978. – Ч. 4.

Гаврили Д. Крути // Золотий колос: Календар на рік 1936. – Львів, 1935. – С. 131.

Гайський О. Крутянство і крутійство // Гомін України. – Торонто, 1970. – 28 листопада.

Герої з-під Крут // Громадський Голос. – Львів, 1933. – Ч. 6. – С. 2.

Герої Крут: Смерть д-ра І. Лоського (Некролог) // Мета. – Львів, 1936. – Ч. 23.

«Герої мученики і герої переможці»: Голоси читачів о. Р. Ганаса, В. Сімянціва // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1965. – 19 серпня.

Геройство молодих // Гомін України. – Торонто, 1955. – 29 січня.

Геройський чин української молоді // Народна воля. – Скрантон, 1961. – 26 січня.

Героям Крут: Заклик // Студентський шлях. – Львів, 1945–1946. – Ч. 2–3.

Гідно вшануймо роковини Крут: Заклик Управи Української Студентської Громади в Парижі, 3 січня 1956 // Українське слово. – Париж, 1956. – 3 січня.

Гнатюк Н. Герої з-під Крутів // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1928. – Кн. 9. – С. 17–19.

- Голоси читачів про героїв-мучеників і героїв-переможців // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1965. – 17 серпня.
- Гончаренко А.* Бій під Крутами // За державність. – Варшава, 1939. – Ч. 9; Те саме // Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді. – Торонто, 1962. – Ч. 10. – С. 4–8.
- Гончаренко А.* Моя військово-адміністративна служба // Вісті Комбатанта. – Нью-Йорк. – 1961. – Ч. 4. – С. 54–59.
- Гончаренко А.* Крути – моральна лекція // Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді. – Торонто, 1963. – Ч. 14. – С. 3–4.
- Гончаренко А.* Бій під Крутами // Кучабський В. Корпус Січових Стрільців. – Чикаго, 1969. – С. 254–265.
- Гончаренко А.* Правда про Крути // Вільне слово. – Торонто, 1973. – 31 березня.
- Гончаренко Ю.* В річницю Крут: Думки ідейної Частини молодого покоління // Америка. – Філадельфія, 1962. – 30 січня.
- Горбачевський Л.* Микола Ганкевич, один з героїв Крут // Літопис Червоної каліни. – Львів, 1938. – Ч. 3. – С. 3.
- Гошовський Б.* Крутянська пісня Богдана-Ігоря Антонича // Література. Мистецтво. Розвага. – Джерсі-Сіті, 1967. – 25 серпня.
- Грива М.* Москалям: (Від Батурина до Крут) // Український інвалід. – Каліш, 1929. – Ч. 19–23. – С. 33.
- Гуляй-Гуляйницький Г.* Крути: Герої-мученики й герої-переможці // Батьківщина. – Торонто, 1965. – 2 жовтня.
- Гутор М.* Повторення Крут – наша згуба // Трибуна сумівця. – Торонто, 1954. – 30 січня.
- Збаразький С.* Крути: У 40-річчя Великого Чину 29-го січня 1918 – 29 січня 1958. – Мюнхен; Нью-Йорк: Шлях молоді, [1958]. – 104 с.
- Д. Л.-Ч.* Крутянин Микола Корпан // Дорога. – Львів, 1944. – Ч. 1.
- Данилевська М.* Бій під Крутами // Молода Україна. – Торонто, 1962. – Ч. 90. – С. 16.
- Данилів Т.* Крути – легенди і дійсність // Українське життя. – Чикаго, 1974. – 20 січня.
- Д-в П.* Сенс Крутянських подій // Крути: Збірка матеріалів. – Мюнхен: ЦК СУМ, 1949. – С. 14–15.
- Дзюбенківна А.* 29. 1. 1918 // Смолоскип. – Париж, 1952. – Ч. 18.
- Дивнич Ю.* Чи потрібні нам другі Крути? // Молода Україна. – Торонто, 1952. – Ч. 2. – С. 1, 3.
- До 40-річчя бою під Крутами: Заклик Молодечих Організацій Нью-Йорка // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1958. – Ч. 32.
- Добрянський М.* На пошану героїв з-під Крут // Українські Вісті. – Новий Ульм, 1969. – 26 січня.
- Довгаль С.* Спогади про утворення студентського куреня українських січових стрільців і його участь в українсько-радянській війні 1917–1918 рр. (У викладі Б. Мартоса) // Мартос Б. Визвольний здвиг України. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1989. – С. 265–267.
- Доповідь про студентський курінь // Українське слово. – Париж, 1966. – Ч. 1267.
- Дорошенко Д.* Пам'яті тих, що полягли під Крутами // Давний Р. Про Січових Стрільців. – Відень: Народна бібліотека «Чорногора», 1921. – С. 73–79.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Дорошенко Д. (Про Крути) // Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. – Ужгород: Б. в., 1932. – Т. 1. – С. 283–285.

Дудка Г. З спогадів про Крути // Вістник Організації Оборони Чотирьох Свобід України. – Нью-Йорк. – 1957. – Ч. 1 (99). – С. 25–26.

Думін О. (псевдо Антін Крезуб) Українські Тернопіли: В десяту річницю бою під Крутами // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1928. – Кн. 11. – С. 105–109.

Є. М. Світять, як зорі, святі могили // Промінь. – Джерсі-Сіті, 1958. – 21 січня.

Єндик Р. Наші Тернопіли // Український самостійник. – Мюнхен, 1953. – 1 лютого.

Жертва Крут не була марною // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1962. – 30 січня.

Жданович О. Оборонці держави // Українське слово. – Париж, 1950. – 29 січня.

З листів до редакції: Лист Бориса Монкевича // Літопис Червоної калини. – Львів, 1931. – Ч. 6. – С. 9.

З нашого життя: Про академії Крутів у Підгайцях і селах Равського повіту // Наш клич. – Львів, 1933. – Ч. 26.

За крутянських Героїв // Краківські вісті. – Краків, 1942. – 4 лютого.

Заборона свята в честь поляглих під Крутами в Радехові // Діло. – Львів, 1933. – Ч. 236.

Зайцев П. Муравйов у Києві // Український самостійник. – Мюнхен, 1959. – Січень. – С. 21–27.

Заклик до відзначення Крутянських роковин: Заклик СУСТА // Америка. – Філадельфія, 1966. – 25 січня.

Заклик до українських студентських організацій у вільному світі: Заклик ЦЕСУСу // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1968. – 27 січня.

Заклик Управи ЦЕСУСу // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1977. – 4 січня.

Зарицький В. Крутянська подія. – Чикаго, 1971. – 59 с.

Зарицький В. Правда про Крути // Українське життя. – Чикаго, 1977. – 1 лютого.

Звернення ЦЕСУСу // Українські вісті. – Новий Ульм, 1958. – 2 лютого.

Звернення ЦЕСУСу з приводу Крутянського бою // Український самостійник. – Мюнхен, 1953. – 1 лютого.

Згадуючи Крути: Заклик ЦЕСУСу // Наш клич. – Буенос-Айрес. – 1958. – 13 лютого.

Зейкан Є. З концертової залі // Краківські вісті. – Краків, 1943. – Ч. 49.

Зінкевич О. В роковини Крут // Смолоскип. – Париж, 1950. – Ч. 11.

Зленко П. Крути: Бібліографічний покажчик // Гуртуймося. – Прага, 1933. – Ч. 10. – С. 54–55.

Зозуля Я. Велика українська революція // Календар історичних подій. – Нью-Йорк, 1967. – С. 48–50.

І. Д. У 55-річчя Крутянського бою // Америка. – Філадельфія, 1973. – 30 січня.

І. З. Відзначення бою під Крутами // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1967. – 1 березня.

Ідейність і героїство української молоді // Гомін України. – Торонто, 1963. – 26 січня.

- Ік. XV*–літні роковини бою під Крутами // Діло. – Львів, 1933. – Ч. 239. – С. 4.
- Ікар*. До передісторії та історії Крутянського бою // Америка. – Філадельфія, 1963. – 29 січня, 30 січня.
- Іларіон, Архиепископ*. Блаженна людина, що любить народ свій! Слово 29 січня, на пам'ять народних героїв. – Холм, 1943. – 23 с.
- Ільєнко І.* Чому Крути?: Передмова // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1957. – Січень.
- Ісаїв П[етро]*. М. Тернопілі й Крути // Молоде Життя. – Львів, 1928. – Ч. 1–2.
- Історія Українського війська. – Вінніпег, 1953. – 837 с.
- К-Ч. І.* Думки про Тернопілі // Батьківщина. – 1964. – 1 лютого.
- К. С. (Константан Савчук)*. Політичне значення Крут // Студентське слово. – Джерсі-Сіті, 1961. – 11 лютого.
- Казанівська-Гумілович В.* Дія варта, щоб її пригадати // Дороговказ. – Торонто, 1966. – Ч. 9 (28).
- Карпенко М.* Крути // Гуртуймося. – Прага, 1931. – Ч. 6. – С. 5–12.
- Касандра*. Героям з-під Крут // Українське життя. – Чикаго, 1966. – 6 лютого.
- Келебай Я.* В роковини Крут // Наша мета. – Торонто, 1968. – 10 лютого.
- Керівництво України відзначило річницю бою під Крутами // Свобода. – Парсипані, США, 2004. – 6 лютого.
- Клезор М.* Крутянська Академія в Нью-Йорку // Америка. – Філадельфія, 1958. – 5 березня.
- Клезор М.* Крутянська Академія в Нью-Йорку // Америка. – Філадельфія, 1966. – 11 березня.
- Кобець О.* Крути // Сходить сонце: Декляматор–читанка. – Нью-Йорк, 1961. – С. 196–197; Те саме // Філомеля Д. Український літопис або Календар історичних подій. – Вінніпег, 1950. – С. 28–29.
- Кобець О.* На Крути // Сходить сонце: Декляматор–читанка. – Нью-Йорк, 1961. – С. 190.
- Ковалевський М.* При джерелах боротьби. – Інсбрук, 1960. – 720 с.
- Когорта невмирущих // Шлях перемоги. – Мюнхен, 1961. – 29 січня.
- Коковський Ф.* Крути // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1938. – Ч. 5. – С. 9.
- Колодій Я.* Причина трагічної катастрофи під Крутами // Вісті Комбатанта. – Торонто; Нью-Йорк, 2004. – Ч. 1. – С. 10–11.
- Конкурс на крутянський гімн // Дорога. – Львів, 1937. – Грудень.
- Кононенко Х.* Спогади про Крути // Соборна Україна – Відень, 1922. – 1 лютого.
- Концерт в пам'ять 15-ліття бою під Крутами // Нова зоря. – Львів, 1933. – Ч. 12. – С. 4, 8.
- Корбутяк Д.* Пісня про смерть: Пам'яті поляглих під Крутами // Нове життя. – Коломия, 1933. – Ч. 1. – С. 3–4.
- Корбутяк Д.* Крути // Сніп: Український декляматор. – Т. 2. – Ч. 3. – Вінніпег, 1938. – С. 125–126.
- Корбутяк Д.* Річниця Крут (29-го січня 1918 г.) // Календар Нового Шляху на 1945 рік. – Вінніпег, 1945. – С. 84.
- Косовська А.* Крутянцям // Вісник. – 1965. – Ч. 1. – С. 17.
- Кочубинський Р.* У 60-річчя Крутянського бою // Шлях перемоги. – Мюнхен, 1978. – 29 січня.

Бій під Крутами в національній пам'яті

- Кравців Б.* Пам'яті про Крути // На варті. – Торонто, 1950. – Ч. 1(6). – С. 2–3.
- Крашеников С.* Пам'яті Володимира Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина. – Париж, 1969.
- Крезуб А.* Українські Тернопілі (В десяту річницю бою під Крутами) // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1928. – Кн. 2. – С. 105–109.
- Кривавий Хрест: В 12-ту річницю бою під Крутами дня 30 січня 1918 р. // Український Голос. – Перемишль, 1930. – Ч. 4 (542). – С. 1.
- Кров молоді за Україну // Молода Україна. – Торонто, 1963. – Ч. 100. – С. 4–7.
- Крути // Вільне Слово. – Торонто, 1970. – 31 січня.
- Крути // Гомін України. – Торонто, 1962. – 22 січня.
- Крути // Дороговказ. – 1967. – Ч. 14–15 (33–34). – С. 8–9.
- Крути: Зб. матеріалів. 1918 – 29.1.1947. – Б. м., 1947. – 20 с.
- Крути: Зб. матеріалів. – Мюнхен, 1949. – 15 с.
- Крути: Зб. матеріалів. – Б. м., 1950. – 6 с.
- Крути // Злочин / Упоряд. П. Кардаш. – Мельбурн; К.: Фортуна, 2003. – С. 42–47.
- Крути (Історичний нарис) // Популярна бібліотека «Голосу Покуття» (Коломия). – Лютець, 1936. – 30 с.
- Крути // Календар «Просвіти». – Львів, 1938. – С. 99–101.
- Крути // Крути: Науково-популярні реферати. – ЦК СУМ. – Мюнхен, 1949. – С. 2–10.
- Крути: Матеріали до 50-річчя бою під Крутами // Спілка Української молоді (Центральна виховна рада). – Брюссель – Нью-Йорк, 1968.
- Крути // Нове життя. – Коломия, 1933. – Ч. 1. – С. 1–2.
- Крути // Українська газета. – Детройт, 1960. – 29 січня.
- Крути // Українська Загальна Енциклопедія. – Т. 2. – Львів, 1935. – С. 402.
- Крути // Український Інвалід: Загальний Календар для українського народу на рік 1938. – Львів. – С. 57.
- Крути // Українське слово. – Париж, 1958. – Ч. 898. – 25 січня.
- Крути // Українське слово. – Париж, 1961. – Ч. 1003. – 29 січня.
- Крути // Юнак. – Нью-Йорк, 1978. – Січень.
- Крути: 29-го січня 1918 – 29-го січня 1958 // Шлях перемоги. – Мюнхен, 1958. – 26 січня.
- Крути зобов'язують // Смолоскип. – Балтимор, 1961. – Ч. 16 (86).
- Крути. Маєстат найвищої жертви // Дороги. – 1969. – Ч. 23 (42). – С. 3–4.
- Крути: Програма Крутянської академії в Балтиморі. – Балтимор: Крутянський Комітет, 1965. – 4 с.
- Крути – символ неборності українського народу // Гомін України. – Торонто, 1955. – 29 січня.
- Крути – українські Тернопілі // Канадійський фермер. – Вінніпег, 1964. – 27 січня.
- Крути, як історична необхідність // Бюллетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді. – Торонто, 1962. – Ч. 10. – С. 26–27.
- Крутянець.* Думки в 55-ліття українських Тернопілів // Вісті Комбатанта. – Торонто, 1973. – Ч. 2. – С. 28–36.
- Крутянець.* Матеріали до бібліографічних джерел історії бою під Крутами // Вісті Комбатанта. – Торонто, 1973. – Ч. 1. – С. 39–42.

- Крутянська академія // Вільне слово. – Торонто, 1966. – 7 березня.
- Крутянська Академія в Парижі // Смолоскип. – Париж, 1952, – Ч. 18.
- Крутянське свято молоді в Чикаго // Українське життя. – Чикаго, 1967. – 5 лютого.
- Крутянський смолоскип // Гомін України. – Торонто, 1966. – 29 січня.
- Купчанський Р. На побоевищі // Новий Шлях. – Вінніпег, 1967. – 11 лютого.
- Куровський В. У матерному Києві: Зі споминів Синьожупанця // Вісти з Лугу. – Львів. – 1930. – Ч. 12.
- Куташи І. Пам'яті студентам – героям Крут // Новий Шлях. – Вінніпег, 1967. – 11 лютого; Те саме // Український Голос. – Вінніпег, 1967. – 15 лютого; Те саме // Вільний світ. – Вінніпег, 1967. – 6 лютого.
- Кушнір М. Бій під Крутами // Український комбатант. – На чужині. – Мюнхен, 1958. – Ч. 5–6. – С. 21–27; Українське козацтво. – Торонто, 1982. – Ч. 1. – С. 21–27.
- К-ч І. Думки про Тернопілі // Батьківщина. – Торонто, 1964. – 1 лютого.
- Л. К. Крути // Волинь. – Рівне, 1943. – 31 січня.
- Л. Л. Спогади про події під Крутами // Літературно-науковий Вістник. – Львів, 1926. – Кн. 4. – С. 309–313.
- Лавренко М. Спомини про Крути // Український Голос. Канадійський фармер (Вінніпег). – 1983. – 31 січня.
- Лас В. Помітна культурна подія // Гомін України. – Торонто, 1968. – 30 березня.
- Лебединський М. Крути // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1938. – Ч. 1. – С. 2.
- Левченко С. Фрагменти Визвольної Боротьби: Крути. Київ. Полковник Богун. Останній акт. – Шляйсгайм, 1946. – 56 с.
- Левченко С. Крути // Пробоєм. – Прага, 1943. – Ч. 10. – С. 566–570.
- Лиманець В. Крути: Відродження української стратегії // Табор. – Варшава, 1937. – Ч. 33. – С. 6–12.
- Лиманець В. Крути: відродження української стратегії. – Б. м., Б. р. – 7 с.
- Липовецький І. Крути // Дороговказ. – Торонто, 1967. – Ч. 14–15. – С. 8–9; Те саме // Дороговказ. – Торонто, 1968. – Ч. 19. – С. 4.
- Лисенко А. В річницю крутянського епосу // Волинь. – Рівне, 1943. – 31 січня.
- Лист до редакції // Поступ. – Львів, 1929. – Ч. 5. – С. 188–189 (Спростування сотн. Ол. Тимченка).
- Литвин В. Крути – дороговказ у майбутнє // Національна трибуна. – Нью-Йорк, 1984. – Ч. 5.
- Ливицька-Холодна Н. Розповідь про Крути // Веселка. – Джерсі-Сіті, 1960. – Січень. – С. 10.
- Літинський Р. Правда про Крути і московська фальшивка // Народна воля. – Скрентон, 1970. – 22 січня; 29 січня.
- Літинський Р. Битви за Крути і Київ у документах // Народна воля. – Скрентон, 1970. – 29 січня, 5 лютого.
- Л-ний І. (Лоський І.). Крути: Уривок зі споминів // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч. 2. – С. 2–4; Те саме // Літературно-науковий Вістник. – Львів, 1936. – Кн. 4. – Квітень.
- Логуш М. Поклін Крутянським героям // Новий шлях. – Торонто, 1959. – 23 лютого.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Лоський І. Крути // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч. 2. – С. 2–4; Те саме // Шлях перемоги. – Мюнхен, 1960. – 31 січня, 1960. – 7 лютого.

Лоський Ігор. Спогад: Історія формування Студентського Куреня і опис перебігу Крутянського бою // Літературно-науковий вісник. – Кн. IV. – Львів, 1926, квітень (Подается за виданням: Крутянська подія. – Чікаго, 1972. – С. 27–29).

Лукашевич Л. Роздуми на схилку життя. – Нью-Йорк, С. Баунд Брук: Українське православне видавництво св. Софії, 1982. – С. 59–73.

Лукашевич О. Бюлетень СУ СТА про Крути // Гомін України. – Торонто, 1963. – 25 травня.

М. Б. (Микола Бутович). Із давно пережитого // Календар Червоної Калини на рік 1923. – Львів, 1922. – С. 33–38.

М. Б. Крути: 3 давно пережитого // Українська трибуна. – Варшава, 1922. – Ч. 18. – С. 2–3.

М. В. Чому Крути? // Батьківщина. – Ріміні, 1947. – 26 січня.

М. І. Осяяний дороговказ // Українська трибуна. – Мюнхен, 1948. – 22 січня.

М. К. В 15 річницю Крут // Нова зоря. – Львів, 1933. – Ч. 8. – С. 4, 8.

М. К. В роковини Крут // Америка. – Філадельфія, 1965. – 10 лютого.

М. К. Крутянська Академія в Нью-Йорку // Америка. – Філадельфія, 1965. – 12 лютого.

М. М. Великі події минулого: Історичні спогади // Український Сурмач. – Каліш, Щипйорно, 1923. – Ч. 43. – С. 4–7.

М. Роковини Крут // Краківські вісті. – 1942. – 26 лютого.

М. С. Сотник Сергій Горячко (Некролог) // Тризуб. – Мельборн, 1962. – Ч. 3 (15). – С. 21–22.

М. С. Битви за Крути і Київ у документах // Народна воля. – Скрантон, 1970. – 12 лютого.

М. С. Крути // Крути: Збірка матеріалів. – Мюнхен, 1949. – С. 11–13.

М. С. Ч. Крути // Українське народне слово. – Пітсбург, 1966. – 3 лютого.

М. Ч. Свято Крут у Загребі // Краківські вісті. – Краків, 1943. – 4 березня.

Маланюк С. Крути: Народини нового українця. – Прага, 1941. – 31 с.

Маморський М. Тернопіли і Крути // Веселка. – Джерсі-Сіті, 1961. – Січень. – С. 10–11.

Мамчур Т. У роковини бою під Крутами // Америка. – Філадельфія, 1967. – 28 січня.

Марта. Ми присягали! // Вагра. – Париж, 1939. – Ч. 2. – С. 1.

Мартос Б. Останній з козацького роду // Студентський шлях. – Львів, 1933. – № 10–12. – С. 291–293.

Мартос Б. Наймолодші // Студентський шлях. – Львів, 1933. – № 10–12. – С. 287–291.

Мартос Б. Останній привіт Україні // Студентський шлях. – Львів 1933. – № 10–12. – С. 293–294.

Мартос Б. 3 листів до редакції // Америка. – Філадельфія, 1967. – 15 лютого.

Мартос Б. Крути // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1968. – 16 лютого.

Мартос Б. Крути // Український Голос. – Вінніпег, 1968. – 6 березня.

Мартос Б. Правда про Крути // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1965. – 18 серпня.

Михайлик М. Виступ 1-ої Української Військової Школи: 3 рукописів пор. Михайла Михайлика // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч. 3. – С. 18–22; Те саме // Вісті. – Мюнхен, 1958. – Ч. 1–2. – С. 2–4.

Михайлик М. День 16 січня 1918 р. (ст. ст.): 3 рукописів пор. Мих. Михайлика // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч. 2. – С. 11–13.

Михайлик М. День 29 січня 1918 року. – Львів, 1932.

Михайлик М. Напередодні бою під Крутами // Шлях перемоги. – Мюнхен, 1967. – 29 січня.

Михалевич В. На Крутянському полі // Гуртуймося. – Прага, 1933. – Ч. 10. – С. 20–21.

Мірчук П. Трагічна перемога. – Торонто, 1954.

Мірчук П. Ціною юнацької крові // Українська Державність, 1917–1920. – Філадельфія, 1967. – С. 183–188.

Місяць радості і болю: Різдво і Крути // Студентське слово. – Джерсі-Сіті, 1959. – 17 січня.

Млиновецький Р. Генеза Крутянської трагедії // Крути: Збірка матеріалів. – Б. м., Б. в., 1947. – С. 6–20.

Мойсєєва Л. «Молися, сину, за Україну його замучили колись» // Шлях перемоги. – Мюнхен, 1963. – 27 січня.

Молодь про Крути // Студентське слово. – Джерсі-Сіті, 1962. – 17 березня.

Монкевич Б. Бій під Крутами // Поступ. – Львів, 1929. – Ч. 2. – С. 59–65; Те саме // Молоде життя. – Мюнхен, 1928. – Ч. 1–2; Те саме // Молоде життя. – Мюнхен, 1929. – Ч. 3; Те саме // Український Голос. – Перемишль, 1930. – Ч. 4.

Монкевич Б. 3 листів до редакції // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч. 6. – С. 9.

Н. П. Крути / Крути / КРМУН. – 1950. – С. 12–13; Те саме // Філомеля Д. Український літопис або Календар історичних подій. – Вінніпег, 1950. – С. 13.

Н. р. Пером і шпагою // Студентський шлях. – Львів, 1933. – Ч. 2–3. – С. 51–56.

На теми дня: У хвості націоналістів // Наш клич. – Львів, 1933. – Ч. 5.

Наддніпрянець В. Крути // Криниця: Календар – альманах на ювілейний 1948 рік. – С. 53–54.

Наймолодші: Нарис // Студентський шлях. – Прага, 1933. – Ч. 10–12. – С. 287–291.

Наказ на свято Крут Красного Проводу ОУН. 1946 // Шлях перемоги. – Мюнхен, 1971. – 24 січня.

Незломним мандрівникам // Дорога. – Львів, 1943. – Ч. 2. – С. 19.

Не легенда, а дійсність // Шлях перемоги. – Мюнхен, 1964. – 2 лютого.

О. Г. Роковини Крут в Чикаго // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1962. – 21 лютого.

Оглоблин М. Думками в минуле // Нова Україна. – Харків, 1942. – 3 лютого.

О. Д. Січневі річниці // Визвольний шлях. – Лондон, 1952. – Ч. 1 (52). – С. 3–7.

О. Д. Чому Крути? // Визвольний шлях. – Лондон, 1950. – Ч. 1 (28). – С. 14–16.

О. К. Герої, що полягли під Крутами // Календар «Провидіння». – Філадельфія, 1938. – С. 157–158.

Оборона Крут // Народна воля. – Скрантон, 1962. – 25 січня.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Одержимість сучасних крутянців // Шлях перемоги. – Мюнхен, 1972. – 30 січня.

О-ко В. Лицарі // Українська трибуна. – Мюнхен, 1948. – 22 січня.

О-ко В. Слава героям України. Крути // Авангард. – Мюнхен, 1948. – Ч. 13.

Ол. У XIV Роковини бою під Крутами // Діло. – Львів, 1932. – 9 лютого.

Ольшинка Я. Зі сну збудилась Україна // Крути: Реферат. – Б. м., Б. р. – С. 8–9.

Орлигора Лев Т. Крути // Трибуна сумівця. – Торонто. – Ч. 5 (246). – Б. р.

Орлик Б. Крути // Бібліотека «Студентського шляху». – Львів. – Ч. 2. – Б. р.

Останній з козацького роду: Нарис // Студентський шлях. – Прага, 1933. – Ч. 10–12. – С. 291–293.

Останній привіт Україні: Нарис // Студентський шлях. – Прага, 1933. – Ч. 10–12. – С. 293–294.

П. Борис. Чому Крути. – Львів, 1939.

П. К. Крутянські герої // Крути: Збірка матеріалів. – Б. м., Б. в., 1947. – С. 4–5.

Пам'яті героїв // Українська думка. – Лондон. 1961. – 26 січня.

Пам'ять про Крути // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1962. – 30 січня.

Панахида за поляглих під Крутами у Холмі // Краківські вісті. – Краків, 1942. – 26 лютого.

Пасічник Д. Крути – Париж // Студентський Вістник. – Прага, 1926. – Ч. 7–8. – С. 28–30.

Петрик І. В річницю Крут // Крути: Реферат. – Б. м., Б. р. – С. 9.

Під Крутами: 29 січня 1918 р. // Календар Українського Голосу. – 1951. – С. 51–53.

Повторення Крут – наша згуба // Трибуна сумівця. – Торонто, 1954. – 30 січня.

Подорожній. Навпростець і манівцями: Свідчення ворога про героїв Крут // Вісті. – Харків, 1926. – Ч. 199; Те саме // Шлях перемоги. – Мюнхен, 1961. – 29 січня.

Поклін українському героїству // Народна воля. – Скрантон, 1963. – 31 січня.

Похвальна дискусія // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1965. – 25 серпня.

Правда про Крути // Вільне слово. – Торонто, 1973. – 31 березня.

Прага – героям з під Крут // Краківські вісті. – 1942. – Ч. 27.

Прибитківський Р. Поклін Крутянським Героям // Новий шлях. – Вінніпег, 1951. – 14 березня.

Присутній. Крутянські роковини в Оттаві // Гомін України. – Торонто, 1962. – 17 лютого.

Приходи В. Крути // Гуртуймося. – Прага, 1930. – С. 15–18.

Про пам'ятні марки у річницю бою під Крутами: «У 33-річчя бою під Крутами»; «У 40-річчя бою під Крутами»; «У 45-річчя бою під Крутами» // Каталог українських недержавних марок. – Б. м., Б. в., 1984. – С. 69, 133, 174.

Проект таблиці-пам'ятника в честь полеглих під Крутами студентів, що мала бути вмурована в стіні Українського Академічного Дому у Львові в 16-у річницю бою під Крутами // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1936. – № 2. – С. 1.

Прокоп Л. Крути в уяві молодих // Америка. – Філадельфія, 1968. – 27 березня.

- Проток (Пронюк) М.* І далі баламутять українських людей Крутянською трагедією // *Наша мета*. – Торонто, 1992. – Ч. 5. – С. 4–5.
- Прохода В.* Крути // *Готуйсь*. – Торонто, 1930. – Ч. 4. – С. 15–18.
- Пундик Ю.* Крути – день української молоді // *У полум'ї дружнього слова: Збірник вибраних статей*. – Париж: видання «Українського Слова», 1983. – С. 315–318.
- Пухнатий Н.* Свято Крут в Буенос-Айресі // *Наш клич*. – Буенос-Айрес, 1958. – 27 лютого.
- Р. Володимир.* Крутянці // *Вісник*. – 1966. – Ч. 2. – С. 20.
- Р. Є.* В 40-річчя Крут: За світовий український фронт проти Москви // *Шлях перемоги*. – Мюнхен, 1958. – 26 січня.
- Р. Степан.* За волю України: В 15 роковини боїв української молоді проти московського наїзду на вулицях Києва та під Крутами // *Каменярі*. – Львів, 1933. – Ч. 2, 3.
- Рахманний Р.* Бій під Крутами – обвинувачення Москві // *Вогні самостійної України*. – Видання Пластової Станиці у Монреалі, 1978. – С. 48–51.
- Риндик С.* Герої мученики і герої переможці // *Свобода*. – Джерсі-Сіті, 1965. – 6 серпня.
- Рихтицька Д.* Крутянці // *Шовкова косиця*. – Детройт, 1992. – С. 26.
- Ріпецький С.* Бій під Крутами в світлі української історіографії // *Голос Комбатанта*. – Нью-Йорк, 1959. – Ч. 2. (8). – С. 3–5.
- Ріпецький С.* Деякі вигадані й суперечні твердження про бій під Крутами // *Голос Комбатанта*. – Нью-Йорк, 1959. – Ч. 3 (9). – С. 14–18.
- Роковини Крут* // *Україна* – Чикаго, 1948. – Ч. 1. – С. 10–12.
- Ром.* Крути: У нерівному бою Ви впали // *Ілюстрований Календар Провісти*. – Буенос-Айрес, 1955. – С. 89.
- Романенчук Б.* Бій під Крутами. – Львів, 1932. – С. 5–15.
- Романенчук Б.* Крути: (В чотирнадцять роковини геройського безумства українського студентства) // *Студентський шлях*. – Львів, 1932. – Ч. 1 (9). – С. 2–5.
- Романенчук Б.* Тим, що впали під Крутами. – Вогні. – Львів, 1932. – Ч. 3. – С. 33–34.
- Рубчак Б.* «І ваші очі сяяли вічністю...» // *Молода Україна*. – Торонто, 1957. – Ч. 35. – С. 4–8.
- С. В.* Крути // *Костопільські вісті*. – 1942. – 1 лютого.
- С. В.* 50-річчя бою під Крутами // *Календар-альманах «Українського Голосу»*. – Вінніпег, 1968. – С. 58–59.
- С. О.* Крутянська кров // *Шлях молоді*. – Львів, [Мюнхен], 1948. – Ч. 1 (8). – С. 6–7; *Те саме* // *Самостійна Україна*. – Чикаго, 1949. – Ч. 1 (12). – С. 5–6.
- С. Ю.* Крути – День української молоді // *Промінь*. – Джерсі-Сіті, 1957. – Ч. 2 (19).
- Сагайдачний П.* Відповідь нації // *Нова Україна*. – Харків, 1942. – 1 лютого.
- Садовський М.* Кров молоді за Україну // *Новий шлях*. – Торонто, 1966. – 19 лютого.
- Садовський М.* Крути й Базар // *На варті*. – Торонто, 1951. – Ч. 1. – С. 3–7.
- Садовський М.* Про вас легенди житимуть: Героїка Крут // *«Ідея і чин» Спілки Української Молоді*. – Мюнхен, 1966. – Січень.
- Салковський О.* Експансія червоної Москви в Україну // *Українська Трибуна*. – Варшава, 1921.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Самійленко С. Крути: Спогади // Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді. – Торонто, 1962. – Ч. 10. – С. 9–10; Те саме // Прометей. – 1961. – 2 лютого.

Самчук У. Крути // Волинь. – Рівне, 1942. – 25 січня.

Самчук У. 3 промови, виголошеної на ювілейному святі Зимового походу у Празі 18 грудня 1934 року // Гуртуймося. – Прага, 1934. – Ч. 1. – С. 15–16.

Світлий приклад Крутянців // Шлях молоді. – Вінніпег, 1961. – Ч. 1 (99) // Гомін України. – Торонто, 1962. – 10 лютого.

Світлі річниці // Шлях перемоги. – Мюнхен, 1965. – 31 січня.

Святування історичних роковин у Ярославі // Краківські вісті. – Краків, 1941. – 12 лютого.

Свято Крут // Краківські вісті. – Краків, 1942. – 15 лютого.

Святочний звіт – поклін української молоді героям Крут. – Нью-Йорк, 1953.

Севериненко В. Фрагменти зі свята Крут // Новий шлях. – Торонто, 1966. – 19 лютого.

Сенс Крутів // Канадійський фермер. – Вінніпег, 1962. – 29 січня; Те саме // Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді. – Торонто, 1962. – Ч. 10. – С. 29.

Сидоренко Т. Героям Крутів // Голос Молоді. – Лондон, 1953. – Ч. 2. – С. 29.

Символ Крут // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1970. – 30 січня.

Січень – місяць української молоді // Смолоскип. – Париж, 1953. – Ч. 1 (25).

Січень // Промінь. – Джерсі-Сіті, 1957. – 2 лютого.

Січневі роковини: бій під Крутами // Неділя. – Львів, 1936. – Ч. 4. – С. 1.

Скоропад В. Свято Крут (Монреаль, Форт Вільям) // Гомін України. – Торонто, 1968. – 16 березня.

Слаутич Я. Крутянці // Визвольний шлях. – Лондон, 1987. – Ч. 2. – С. 175.

Смерть д-ра І. Лоського // Мета. – Львів, 1936. – 7 червня.

Смовський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917–18 році // За державність. – Варшава, 1935. – Зб. 5. – С. 137–157.

Смотрицький П. Про бій під Крутами // Дніпрова хвиля (Кременчук). – 1942. – 29 січня.

Соханівський В. Ще про Тернопілі і Крути // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1967. – 18 лютого.

Старицька-Черняхівська Л. 3 промови на похороні поляглих у бою під Крутами. 19 березня 1918 р. // Бюлетень СБУВ. – Торонто, 1962. – Ч. 10. – С. 3.

Стахів М. Перша советська республіка в Україні. Битва за Київ. – Нью-Йорк – Детройт – Скрептон, 1956. – С. 125–130.

Степан Р. За волю України (В 15 роковини боїв української молоді проти московського наїзду на вулицях Києва та під Крутами) // Каменярі: Голос молоді. – Львів, 1933. – Ч. 2. – С. 3–4; Ч. 3. – С. 4–5.

Степаненко М. Пам'ятай, що ми вже мали Крути // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1962. – 30 січня.

Стефанів З. Військові сили Часів Центральної Ради // Історія Українського Війська. – Львів, 1936. – Вінніпег, 1953. – С. 404–406.

Стефанів З. Перша війна з більшовицькою Росією // Українські Збройні Сили 1917–21 рр.: Бібліотека «Українського Комбатанта», Париж: СУВ, 1947. – Ч. 1. – С. 68–74.

- Стефанів З.* Спартанські «комуністи» // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1967. – 18 лютого.
- Стефанів З.* Українські збройні сили 1917–1921 рр. – Ч. 1: Доба Центральної Ради й Гетьманату. – Б. м.: СУВ. – 1947. – С. 71–74.
- Студент Сидір Пурак-Пуриченко // Око. – Каліш. – 1921. – Ч. 21. – С. 6.
- Студентська молодь і битва коло Крутів // Народна воля. Скрантон. США. – 1969. – 30 січня.
- Сушко Я.* Крутянська Академія в Балтиморі // Українське слово. – Париж, 1958. – 23 лютого.
- Тимченко О.* З листів до редакції // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч. 3. – С. 3.
- Трагедія під Крутами // Соборна Україна. – Відень, 1922. – Ч. 5. – С. 1.
- У 70-ліття бою під Крутами // Народна воля. – Скрантон, 1988. – 28 січня.
- У боротьбі за українську державність: Крути – перемога над смертю // Наш клич. – Буенос-Айрес, 1960. – 28 січня.
- У п'ятнадцяту річницю бою під Крутами // Мета. – Львів, 1933. – Ч. 6.
- У річницю Крут // Вільне слово. – Торонто, 1963. – 2 лютого.
- У роковини бою під Крутами // Америка. – Філадельфія, 1966. – 9 лютого.
- У роковини Крут // Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді. – Торонто, 1960. – Ч. 3 (6).
- Удовиченко О.* Перша боротьба за Київ (1917–1918) // Військова справа. – 1927–1928. – Ч. 1. – С. 8–14.
- Удовиченко О.* Загибель Студентського куреня під Крутами // Військова справа. – Париж, 1928. – Ч. 2. – С. 5–8.
- Удовиченко О.* Україна у війні за державність: Уривок // Вінніпег. – 1954. – С. 19–22.
- Українська молодь проти марксизму-ленінізму: Герої з-під Крут // Шлях перемоги. – Мюнхен, 1971. – 24 січня.
- Учасник.* Крути: Уривок із спогадів учасника // Український Прометей. – Детройт, 1954. – 29 січня.
- Феденко П.* Більшовицька окупація України в 1918 році // «Український рух у ХХ ст.». – Лондон: Наше Слово, 1959. – С. 139–142.
- Федюк С.* Крути – українські Тернопіли // Батьківщина. – Ріміні, 1946. – Ч. 3 (16). – 29 січня.
- Філопович В.* Герої-переможці // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1965. – 26 серпня.
- Філопович В.* Українські Тернопіли – Крути // Гуртуймося. – Прага, 1930. – Ч. 4. – С. 11–15.
- Філопович В.* Трагедія Крут // Маньджурський вістник. – Харбін, 1933. – Ч. 11. – С. 4.
- Філопович В.* Крути // Український комбатант. – 1958. – Ч. 5–6. – С. 16–24.
- Фіголь А.* Бій під Крутами: В 13-ту річницю // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч. 2. – С. 2–6.
- Фіголь А.* Бій під Крутами: Напрвесні великих днів // Студентський шлях. – Львів, 1933. – Ч. 10–12. – С. 4–6.
- Фіголь А.* Крути (В 15 роковини бою): До історії культу українських Тернопілів // Студентський Шлях. – Львів, 1933. – Ч. 10–12. – С. 4–6.
- Фіголь А.* Крути // Студентський шлях. – Львів, 1933. – Ч. 1. – С. 4–11.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Фіголь А. Бібліографічні джерела до історії бою під Крутами // Студентський шлях. – Львів, 1934. – Ч. 1–2. – С. 15–23.

Філомеля Д. Український літопис або Календар історичних подій. – Вінніпег, 1950.

Француженко-Вірний М. З нагоди 22-го січня і Крут // Молода Україна. – Торонто, 1999. – Ч. 444. – С. 3–4.

Харків – Героям Крут // Краківські вісті. – Краків, 1942. – 5 травня.

Хом'як Р. Л. Пам'ять про Крути – знак нового Часу // Свобода. – Парсипані, 2003. – 7 лютого.

Хроніки // Краківські вісті. – Краків, 1940. – 18 лютого.

Царинник В. У домі національної культури // Нова Україна. – Харків, 1942. – Ч. 19. – 3 лютого.

Ценівський М. Не порівнюймо Крутів із Термопілами // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1966. – 28 грудня; 29 грудня.

Ценівський М. Ще про Термопіли // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1967. – 31 січня.

Черовик І. До українця – емігранта // Гуртуймося. – Прага, 1934. – Ч. 11. – С. 8.

Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 рік. – Прага, 1932. – С. 31–32, 35.

Чіпка Г. Терновим Шляхом: Пам'яті Ігоря Лоського // Діло. – Львів, 1936. – Ч. 120.

Чолій І. Пам'яті Осипа М. Твердовського // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч. 2. – С. 16.

Чупринка Г. В часі борні // Сніп: Український декламатор. – Т. 2. – Ч. 3. – Вінніпег, 1938. – С. 120.

Шандрук П. Термопіли – Крути // Гуртуймося. – Прага, 1934. – Ч. 2. – С. 1–2.

Шара-Волянська Л. «Молися, сину, за Україну його замучили колись»: Незабутній пам'яті мого Батька // Шлях Перемоги. – Мюнхен, 1959.

Шарій І. Січовики під Крутами // Альманах Українського Народного Союзу. – Парсипані, 1998. – С. 159–163.

Шевченко О. На Аскольдовій горі // Смолоскип. – Париж, 1950. – Лютий.

Шкарупа Ю. Аверкій Гончаренко // Вісті Комбатанта. – Торонто – Нью-Йорк. – 1974. – Ч. 5. – С. 31–32.

Шквал П. За перемогу // Молода Україна. – Торонто, 1962. – Ч. 95–96. – С. 33–34.

Шкільник М. Україна у боротьбі за державність 1917–21 рр. // Торонто, 1971. – С. 76–77, 80–81.

Шкрумеляк Ю. В роковини бою під Крутами // Крути / КРМУН. – С. 6.

Шкрумеляк Ю. Присяга українського юнацтва в роковини бою під Крутами (1918 – 29 січня 1938 р.) // Ювілейний Календар «Просвіти» на рік 1938. – Львів, 1938. – С. 102; Те саме // Шлях перемоги. – Мюнхен, 1960. – 31 січня, 7 лютого.

Шраменко Роман. Героям Крут // Промінь. – Джерсі-Сіті, 1956. – Ч. 1 (10).

Штикало Д. Апологія безумства // Студентський шлях. – Львів, 1932. – Ч. 5–6.

- Шугай І.* Про Миколу з Студентського куреня // Веселка. – Джерсі-Сіті, 1959. – Січень. – С. 6–7.
- Щербак М.* Майдан Софії // Українське Козацтво. – Торонто, 1982. – Ч. 1. – С. 21.
- Ю. С.* Крути – день української молоді // Промінь. 1957. – Ч. 2 (19); Те саме // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1957. – 2 лютого.
- Юрченко О.* До 40-річчя бою під Крутами // Мета. – Мюнхен, 1958. – Ч. 1. – С. 3–9.
- Я. Р.* У великі роковини // Вогні: Місячник для української молоді. – Львів, 1933. – Р. III. – Ч. 6 (25). – С. 4–5; Те саме // Студентський шлях. – Львів, 1933. – Ч. 1 (21). – С. 7.
- Янів В. М.* Чотирнадцяті роковини героїського безумства // Український Голос. – 1932. – 28 лютого.
- Янів В.* Бій під Крутами // Студентський Шлях. – Львів, 1933. – Ч. 10–12.
- Янів В.* Бій під Крутами. – Львів, 1934. – 34 с.
- Янів В.* Думки з нагоди Крутянського бою // Час. – Фюрт, 1949. – 6 лютого.
- Янів В.* Чи ти розумієш цю Велику Дату?.. // Молоде життя. – Мюнхен, 1950. – Ч. 1. – С. 6–7.
- Янов М.* Кіш УВК в Чернігові: Уривок зі спогадів // Українське Козацтво. – Торонто, 1973. – Ч. 1. – С. 15–19; 1973. – Ч. 2. – С. 28–35.
- Ярославич В.* Наш шлях в майбутнє вкажуть Крути // На зміну. – Мюнхен, 1949 (48). – Ч. 1. – С. 1–5.
- A la bataille de Krouty: A l'occasion du 33-e Anniversarie. – Paris: Les Etudiants Ukrainiens, 1951. – Р. 4.
- Battle of Kruty heroes remembered // The Ukrainian Weekly. – Parispanny, USA. – 2004. – 8 February.
- Pidhainy Oleh, Pidhainy Olexandra. The Battle of Kruty, January 29, 1918 // Pidhainy O., Pidhainy O. The Ukrainian Republic in the Great East-European Revolution: A Bibliography. – Part II. – Toronto; New York. – 1975. – Р. 176–183.

Сучасні вітчизняні видання

- Ананченко Т.* «І ти, і я, і кожен з нас...» // Чорноморські новини. – 2007. – 27 січня.
- Антонич Б. І.* Крутянська пісня // Календар «Просвіти» на 1993 р. – Ужгород, 1993. – С. 38.; Те саме // Повстанська ліра. Сурмачі. Похід. На постої. – Львів, 1992. – С. 11.
- Антончик Л.* Крути – наша слава, наша історія // Українська культура. – 2004. – № 1. – С. 36–37.
- Баглай Й.* «Як ви умирали, вам дзвони не грали...» // Карпатська Україна. – 1993. – 28 січня.
- Багрій Л.* Пам'яті героїв Крут // Позакласний час. – 2005. – № 23–24. – С. 34–35.
- Бердник М.* На одного реального героя Крут приходить 16 мифов // 2000. – 2006. – 1–7 септембрі.
- Берко П.* Крути. Смерть і воскресіння // Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 1–2. – С. 13–15.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Бій відлунав... – Чернігів, 2006. – 96 с.

Білецький Р. Замітки про Курінь охорони Центральної Ради і Студентський Курінь // Рідний край. – Львів. – 1991.

Білокінь С. Крутяни // На службі Клію: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності / Гол. ред. М. Брайчевський, О. Домбровський, І. Гирич. – Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів: Українське Історичне Товариство, 2000. – С. 444–459; Те саме // Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Іст.-культурол. Т-во «Герої Крут» / Упоряд. Я. Гаврилюк. – Київ: Вид. центр «Просвіта», 2010. – С. 700–731.

Білокінь С. Останній шанс? // Літературна Україна. – 1993. – № 5. – С. 3.

Бобровник А. Бій під Крутами: думка історика // Захід. – 2005. – 27 січня.

Божко О. Крути в документальних свідченнях // Київська старовина. – 1996. – Ч. 2–3. – С. 47–55.

Божук Г. За волю і долю України // Новини Закарпаття. – 1998. – 31 січня.

Бойко В. Чернігів // День. – 2009. – 30 січня.

Бойко Л. С. День пам'яті Героїв Крут (29 січня 1918) // Календар знаменних і пам'ятних дат. – 2003. – С. 49–51.

Бойко О. Крути (бій під Крутами) // Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – Київ, 2002. – С. 376–377.

Бойко О. Символ українського героїзму: бій під Крутами: факти й оцінки // День. – 2008. – 2 лютого.

Бойко О. Д. Бій під Крутами: історія вивчення // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 43–54.

Бойко О. Героїчна сторінка Української революції. Бій під Крутами // Історія в сучасній школі. – 2013. – № 1. – С. 44–47.

Бойко О., Демченко Т., Бутко С. Бій під Крутами: факти проти легенди // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – Вип. 3. – Київ: Інститут історії України, 2008. – С. 18–30.

Бондарук Л. Уроки Крут // Шлях перемоги. – Київ, 2000. – 2 листопада.

Бордійчук Н. Виставу «Вони пішли у безсмертя» богунівці присвятили героям Крутів // Хрещатик. – Київ, 2003. – 4 лютого.

Булах Г. Крути – трагедія і перемога духу // Сільські вісті. – 2005. – 28 січня.

Букет Є. Крути – 86 років потому... // Слово Просвіти. – Київ, 2004. – 5–11 лютого.

Букет Є. Вони боронили державність на першому рубежі: (95-та річниця бою під Крутами) // Слово Просвіти. – Київ, 2013. – 31 січня – 6 лютого.

Вакуленко О. Крути: історія і сьогодні // Слово Просвіти. – 2005. – № 5–3. – С. 4.

Василенко О. Герої Крут: день, коли київська молодь намагалася зупинити московську навалу біля станції Крути, – один із трагічніших в українській історії // Столиця. – 2005. – 28 січня.

Верига В. Бій під Крутами // Самостійна Україна. – Київ, 2003. – Ч. 1–3.

Вечерський В. Трагедія під Крутами: Штрихи до біоґр. В. Примакова // Демократична Україна. – 2000. – 4 лютого.

Вівчар Б. Герої Крут у нашій пам'яті // Галичина. – 2009. – 29 січня.

- Вівчар Б.* Через Крути до Майдану: до річниці бою українських спартанців // Галичина. – 2005. – 29 січня.
- Вірний М.* 22 січня і Крути // Вечірній Київ. – Київ, 1998. – 28 січня.
- Войтко В.* По кривавій, по дорозі нам іти у світ... // Журавлик. – 2008. – № 1. – С. 7.
- Волга Л.* Наша пам'ять про героїв Крут // Урядовий кур'єр. – 1998. – 22 грудня.
- Вшановано пам'ять героїв Крут // Голос України. – 2008. – 30 січня.
- Гайворон І.* Ми не забудемо Крути // Літературна Україна. – 2006. – 2 березня.
- Гвозь М.* «Крути і ми» // Українське слово. – 2007. – 31 січня–6 лютого.
- Герої Крут // Смолоскип України. – 2003. – Ч. 1 (90).
- Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року / Упор. І. Ільєнко. – Дрогобич: Відродження, 1995. – 348 с.
- Герої Крут: Трагічні події 29 січня 1918 року та вшанування пам'яті (до 91-ї річниці подій). Документи, фотодокументи та публікації преси. – Київ: Український інститут національної пам'яті, 2009 (Електронне видання).
- Героїка трагедії Крут / Упор. В. І. Сергійчук, Я. Гаврилюк. – Київ: ПП Городенський, 2004. – 352 с.
- Героїка трагедії Крут / Упор. В. І. Сергійчук. – К.: Україна, 2008. – 464 с.
- Гиндя В.* Сказки патріотів // Корреспондент. – 2008. – № 17. – С. 49–55.
- Гиргула І.* Крути: не тільки слава, а й біль і сором // Високий замок. – 1996. – 30 січня.
- Голубко В.* Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.
- Гончаренко А.* Бій під Крутами // Вільне слово. – 2000. – 26 січня; 2005. – 26 січня.
- Гончаренко А.* Серце зі сталі і дух із граніту // Військо України: центральний друкований орган Мін. оборони Укр. / Міністерство оборони України. – Київ, 2012. – № 1/2 (138). – С. 84–87
- Горак В.* Драма біля станції Крути (Київської обл. – 1918 р.) // День. – 2006. – 5 травня.
- Горелов В., Чечкань І.* Аналіз тактичних і вогневих особливостей бою під Крутами 16 (29) січня 1918 року // Воєнна історія. – 2008. – № 1.
- Горобчук Б.* Перемога українського духу: вечір пам'яті героїв Крут // Літературна Україна. – 2008. – 14 лютого.
- Гриневич В. Я., Гриневич Л. В.* Слідча справа М. А. Муравйова: Документальна історія. – К., 2001. – 336 с.
- Гуренко Л.* А чи закінчився бій під Крутами? // Персонал Плюс. – 2006. – 25–31 січня.
- Гузю Г.* У Львові постане пам'ятник Героям Крут // Високий замок. – 2003. – 1–2 лютого.
- Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – Київ, 1991. – 240 с.
- Грушевський М. С.* Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. – Київ: Либідь, 1992. – 245 с.
- Де і з ким можна вшановувати пам'ять загиблих під Крутами (перелік заходів) // Історична правда. – 2011. – 28 січня / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/01/28/19293/>

Бій під Крутами в національній пам'яті

Денисюк К. Крути як символ жертовності і заклик до єднання // Урядовий кур'єр. – 2009. – 30 січня.

Дециньський Л., Голубко В. З історії створення збройних сил Української Народної Республіки (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // Розбудова держави. – 1996. – № 6.

Дмитренко Н. 85-річні ангели // Україна молода. – 2003. – 31 січня.

Дмитренко О. Чого нас вчать Крути: 29 січня. Україна вшанувала подвиг Героїв Крут // Шлях перемоги. – 2004. – 4 лютого.

Дудик М. К. Крутянські спартанці, або як нищили цвіт нації // Позакласний час. – 2007. – № 12. – С. 9–16.

Журба Н. Питається вітер в смерті, кому треба нині вмерти // Україна молода. – 2002. – 30 січня.

Заремба В. На Аскольдовій могилі український цвіт // Січеславський край. – 1998. – № 2. – С. 2.

Зарицький В. Крутянська подія. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 78 с.

Захистити святі сторінки історії: вшанування // Урядовий кур'єр. – 2008. – 5 лютого.

Зеленина О. Бойня под Крутами: история одного предательства // Время. – 2003. – 18 февраля.

Зінкевич О. Трагедія Крут: кризь призму минулого й сучасного // Літературна Україна. – 2008. – 31 січня.

Зятьєв С. «Нема любові понад ту, що окропила кров'ю Крути...» // Народна армія : центральний друкований орган Міністерства оборони України. – Київ, 2013. – 29 січня.

Нагірняк З. // Шлях Перемоги. – 2009. – 4 лютого.

Зубрис Г. Юрий Вороной // Комсомольская правда в Украине. – 2005. – 17 сентября.

Іванів Д., Остерська М. Кров. Цвіт. Визнання // Україна молода. – 2010. – 30 січня.

Іванус М. Героїзм і трагедія Крут // Молода Галичина. – 1993. – 28 січня.

Івченко В. Подвиг під Крутами і міф про «Варяг» // Науковий світ. – 2006. – № 1. – С. 11–13.

Ільєнко І. За волю і долю України // Літературна Україна. – 1993. – 28 січня.

Ільєнко І. Відсвіт Крутянського Чину // Літературна Україна. – Київ, 1994. – 17 лютого.

Ільєнко І. Подзвін не змовкає // Дніпро. – 1996. – № 3–4. – С. 79–85.

Ільченко Р. Мій прапрадід загинув під Крутами. Мандрівка по пам'ятних місцях Чернігівщини // Mandry. Navigator: український туристичний журнал. – Київ, 2010. – № 3 (50). – С. 18–21.

Історія січових стрільців: воєнно-історичний нарис. – Київ, 1992. – 345 с.

Календар знаменних і пам'ятних дат. – Київ, 2003. – № 1. – С. 49–51.

Капустін В. Крути згадай – про молодь подбай // Народна армія. – Київ, 2000. – 1 лютого.

Капустін В. Вечір, який схвилював усіх // Слово Просвіти. – Київ. – 2003. – 26 лютого.

Керівництво України відзначило річницю бою під Крутами // Свобода. – 2004. – 6 лютого.

- Кирик Л.* Гіркий урок українського державотворення: 85 років трагедії під Крутами // Освіта. – 2003. – 22–29 січня.
- Кирилюк В.* Справа № 242: Іван Шарий та інші // Літературна Україна. – 1993. – 30 вересня.
- Кириєнко О.* Юні оборонці Батьківщини: виступ проти війська муравйовців студенти Кирило-Мефодіївської гімназії ухвалили на загальних зборах // Хрещатик. – 2007. – 26 січня.
- Ковалевська Є.* «Концерт для Ангелів»: З неба на землю // Смолоскип України. – Київ, 2007. – Ч. 2 (139).
- Коваленко В.* Вони в той день нікого не боялись: Герої Крутів // Столиця. – 2003. – 31 січня–6 лютого.
- Коваленко О.* «Ми рвали одвічні пута...» // Київ. – 1994. – Ч. 8–9. – С. 144–148.
- Ковальчук Б.* Спомин про Великий Чин // Україна. – 2008. – 14 лютого.
- Коваль Я.* Смолоскипи нашої пам'яті // Молода Галичина. – 1993. – 2 лютого.
- «Коли стають до зброї діти, народ цей не перемогти...»: І досі надихає митців гарячий бій під Крутами // Хрещатик. – 2004. – 29 січня.
- Кононенко П., Улянич В.* Пам'ятна записка Президенту України Ющенку В. А. [про відновлення історичної правди про бій під Крутами 29 січня 1918 р.] // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 214–219.
- Конончук І.* Крути: погляд крізь роки // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2008. – Вип. 6 (9). – С. 46–58.
- Кот С.* Крути і ми // Українське слово. – 2003. – 30 січня–5 лютого.
- Кочевська Л.* Гортаючи сторінки історії: [Про трагедію під Крутами (кінець січня 1918 р.) і більшовицький терор у Києві в лютому 1918 р.] // Українське слово. – 1994. – 19 травня.
- Кравс Є.* Пам'ятаємо Крути // День. – 2009. – 31 січня.
- Кравчук А.* Крути нашої долі // Волинська газета – 2007. – 18 січня.
- Кривава трагедія в Києві // Студентський вісник. – 1994. – Ч. 4 (4).
- Крижанівська Т.* Бій під Крутами // Вісник книжкової палати. – 2003. – № 1. – С. 46–47.
- Криштальський А.* «Я воював під Крутами...»: На Волині живе чи не останній учасник бою під Крутами // Народна трибуна. – 1992. – 12 лютого.
- Крути: історія сьогодення: [Про бій під Крутами 29 січня 1918 року] / Підгот. О. Конечний // Слово Просвіти. – 2005. – 3–9 лютого.
- Крути – слава і смуток народу // Демократична Україна. – 2004. – № 10. – С. 6.
- Крути // Історія війн і збройних конфліктів в Україні: енциклопедичний довідник. – Київ, 2004. – С. 263–264.
- Крути. Пам'яті героїв Крут / упор. Осип і Надія Зінкевичі. – Київ: Смолоскип, 2011. – 62 с.
- Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Іст.-культурол. Т-во «Герої Крут»; упоряд. Я. Гаврилюк. – Київ: Вид. центр «Просвіта», 2010. – 880 с.
- Крути: 29 січня 1918 р. / упор. О. Бойко; передмова І. Юхновський. – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2007. – 96 с.
- Крути: Збірка у пам'ять героїв Крут / Упор. Зінкевич О., Зінкевич Н. – Київ: Смолоскип, 2008. – 422 с.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Крути: проблема державотворення – від доби Української революції 1917–1921 років до сьогодні: матеріали Всеукр. наук. конф., Крути, 29 січня 2009 р. – Чернігів–Ніжин: Сівєрщина, 2011. – 136 с.

Крути: честь і трагедія України // Час. – 2002. – 25–31 січня.

Кузик В. Відлуння героїки Крут // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 1. – С. 90–91

Кузьменко І. Воля під Крутами // Літературна Україна. – Київ, 2003. – 6 лютого.

Кузьменко М. Концерт для Янголів // Шлях перемоги. – 2006. – 22 лютого.

Кульова В. «На Аскольдовій могилі український цвіт...»: у бою під Крутами полягли київські студенти й учні, що 1918-го стали на захист незалежності своєї Вітчизни // Хрещатик. – 2007. – 26 січня.

Кульова В. Героям Крут: на Аскольдовій могилі і на Лук'янівському цвинтарі подвигу київських студентів та гімназистів віддали шану високопосадовці України і її столиці, депутати всіх рівнів, громадські діячі та молодь // Хрещатик. – 2006. – 31 січня.

Кульова В. Українські Фермопіли: їх часто порівнюють зі спартанцями, котрі до загину боролися за свободу, захищаючи Фермопіли від перських завойовників // Урядовий кур'єр. – 2007. – 30 січня.

Кульчицький С. Бой под Крутами // Днепровская панорама. – 1997. – 29 январа; Те саме // Слобідський край. – 1997. – 28 січня.

Курінний В. Героям – вічна слава: очільники держави і столиці поклали квіти до пам'ятного знака Героям Крут на Аскольдовій могилі та взяли участь у панакхиді за загиблими // Вечірній Київ. – 2010. – 2 лютого.

Лавренко С. «Крути – це воскресіння, по довгих століттях, обірваній Полтавою визвольної війни...»: 29 січня в Україні відзначають День пам'яті героїв Крут // Голос України. – 2005. – № 17. – С. 12.

Левенок І. На честь Героїв Крут: Українська Народна Партія в Чернігові звернулася до міськради з пропозицією перейменувати одну з вулиць міста на честь Героїв Крут // Народне слово. – 2008. – 17–23 січня.

Леонтович О. Це вогненне слово – Крути // Урядовий кур'єр. – 2003. – 29 січня.

Леонов І. Меморіал через 89 років встановлять героям Крут: Поки що презентовано лише проект кургану з червоною колоною: [Проект меморіалу «Пам'яті героїв Крут» презентували на тій самій іст. залізн. ст. «Крути» на Чернігівщині] // Україна молода. – 2005. – 29 жовтня.

Липовецький С. Крути: право на могили: свобода – це й можливість вшанувати поховання героїв // Україна молода. – 2006. – 28 січня.

Литвин М. Р., Науменко К. Є. Українські Січові Стрільці: до 500-річчя козацької слави. – Київ: Знання, 1992. – 48 с.

Литвин М. Пам'яті героїв Крут // Літературна Україна. – Київ. – 2004. – 12 лютого.

Литвин М. Чорнів, червонів потолочений сніг, день славу писав Україні // Слово Просвіти. – 1998. – 2 лютого.

Литвин С. Опір українського війська російсько-більшовицькій агресії у січні 1918 року // Воєнна історія. – 2008. – № 1 (37). – С. 25–41.

Литвин С. Військо Української Центральної Ради: до і після станції Крути. – Воєнна історія. – 2011. – № 1 (55). – С. 7–24.

Литвиненко О. Зі славою святих: незабаром Україна відзначатиме сумну і водночас урочисту дату – 88-му річницю героїчної трагедії під Крутами // Сільські вісті. – 2005. – 1 листопада.

Лісовський В. Вони стали на захист Батьківщини: пам'яті героїв Крут // Шкільна бібліотека. – 2008. – № 12. – С. 43–45.

Лопушинський І. «Віддали життя герої за нашу свободу»: (До 80-річчя трагедії під Крутами) // Дивослово. – 1997. – № 12. – С. 36–39.

Луків М. Крути // Дніпро. – 1992. – Ч. 1. – С. 3.

Любарець А. Бій під Крутами в історичній пам'яті. Як експлуатується міф // Історична правда. – 2012. – 29 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/01/29/70470/>

Маковицька С. Удар під Крутами // Україна молода. – 2008. – 16 лютого.

Маланюк Є. Крути: національна дата // Галичина. – 2007. – 27 січня.

Малик Я. Бій під Крутами // Волинь. – 1993. – 28 січня; Те саме // Закарпатська правда. – 1993. – 4 лютого.

Мартинов В. Злочів'яни – Герої Крут // Народне слово. – 2004. – 30 листопада.

Малик Я. Їх у бій вела любов // Світ молоді. – 1993. – 29 січня; Те саме // Франкова криниця. – 1993. – 29 січня.

Малик Я. Незламністю обезсмерчені // За вільну Україну. – 1998. – 29 січня.

Мартос Б. Крути. Останній привіт Україні // Воєнна історія. – 2008. – № 1 (37).

Матейчук Р. Розстріляний цвіт України // Гуцульський край. – 2009. – 30 січня.

Махно Т. Пам'яті героїв Крут // Українська газета плюс. – 2007. – 25 січня.

Маховський О. Курган нашої слави і скорботи: Днями на Чернігівщині розпочнеться зведення меморіалу «Пам'яті героїв Крут» // Вечірній Київ. – 2005. – 29 жовтня.

Махун С. Погано вивчений урок історії // Дзеркало тижня. – Київ, 2007. – 26 травня–1 червня.

Мизак Н. Бій під Крутами: Сторінки нашого відродження // Буковина. – 1993. – 28 січня.

Миколайчук Н. Украдена молодість // Без цензури. – 2004. – 2 грудня.

Миронов В. Відчайдушні з багнетами // Україна молода. – 2008. – 29 січня.

Михальчук В. С. Петлюра та Українська національна революція. – Київ, 1995. – 357 с.

Мищенко І. Безневинно покарані // Українська культура. – 2006. – № 9. – С. 3.

Моисеев С. На Украине // Полк рабочей Москвы. – М.: Воениздат. – 1960. – С. 14–22.

Могильницька Г. «Понад Крутами – вічність у сурми сурмить!» // Дивослово. – 2008. – № 1. – С. 25–27.

Музиченко Я. «Смолоскипи» й «вогнегасники». Героїв Крут «запалили батьки». Хто ж погасив їхніх антиподів? // Україна молода. – 2004. – 29 січня.

Музиченко Я. Було триста – буде три мільйони: Як пластуни бережуть пам'ять героїв Крут // Україна молода. – 2005. – 27 січня.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Музиченко Я. Ластівки над Крутами // Україна молода. – 2006. – 26 серпня.
Музиченко Я. Кров і Крути: учора Україна вшанувала пам'ять студентів-героїв // Україна молода. – 2007. – 30 січня.

Музиченко Я., Дмитренко Н. Крута правда. Вона є сумною, як свідчить відзначення 86-ої річниці бою під Крутами // Україна молода. – 2004. – 31 січня.

Назарова Г. Крути – частина нашого серця // Без цензури. – 2004. – 30 січня – 5 лютого.

На Аскольдівій могилі встановили пам'ятник Героям Крут (Фото) // Історична правда. – 2012. – 13 січня / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2012/01/13/68812/>

«Нас тут триста, як скло, товариства лягло» // Літературна Україна. – 1993. – 28 січня.

Непереможність Крут // Урядовий кур'єр. – 2009. – 29 січня.

Нестерчук М. Пам'ять про Крути // Слово Просвіти. – 2006. – 2–8 лютого.

Ніковський А. Ронсеваль і Крути // Український форум. – Київ, 2004. – 17 травня.

Обрин С. Нас було тільки триста... // Позакласний час. – 2004. – № 23–24. – С. 73–75.

Обушний О. «Бій під Крутами – це урок, який потрібно вивчити й запам'ятати»; розмову вели Валерій Литовченко, Сергій Павленко // Голос України. – 2008. – 1 лютого.

Олтаржевська Л. Крути: Осмислення театром // Україна молода. – Київ, 2003. – 4 лютого.

Онищенко Н. Пам'ять про Крути // Слово Просвіти. – 2006. – 2–8 лютого.

Омельченко В. Під Крутами Росія чавила Україну // Українська газета. – 1995. – № 2. – С. 8.

Останній крутянець // Волинь. – 1992. – 18 серпня.

Остерська М. Кров. Цвіт. Визнання // Україна молода. – 2010. – 30 січня.

Палій О. Бій під Крутами: героїчний вчинок і державна зрада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=612

Пам'ять про героїв жива // Літературна Україна. – 1995. – № 5. – С. 1.

Пам'яті юнаків-героїв, замордованих під Крутами: Слово в часі похоронів героїв Крут, виголошене 19-го березня 1918 року в Києві // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. – 2005. – № 11, 12. – С. 15–16.

Пам'ять про юнаків-героїв не згине повік // Слово Просвіти. – 2003. – 4 лютого.

Панченко В. Владимир и Юрий: две ипостаси трагедии // День. – 2004. – 24 января.

Пахолко О. Україна або смерть: з такими словами на вустах вмирили герої Крут // Експрес. – 2004. – 29 січня – 5 лютого.

Пахолко О. «Шкода, що можу вмерти за Україну тільки раз» – з такими словами йшли на вірну смерть патріоти своєї країни: бій під Крутами 1918 року та інші події // Експрес. – 2006. – 2–9 лютого.

Петренко В. Бій під Крутами: Народження нового міфу // 100 великих загадок історії України. – Київ, 2008. – С. 308.

Після багатьох років чекання // Урядовий кур'єр. – 2006. – 29 серпня.

Плачинда С. «Тридцять катів на одного студента молодого...»: 85 років тому під Крутами відбувся нерівний бій з московською навалою // Столиця. – 2003. – 24–30 січня.

- Пляченко А.* На смерть йшли свідомо // Одеські вісті. – 1998. – 5 лютого.
Подвиг українських юнаків під Крутами – символ національної честі // Шкільна бібліотека. – 2006. – № 12. – С. 31–32.
- Пойда С., Досяк Б.* На Аскольдовій могилі український цвіт... // Шлях перемоги. – Київ, 2003. – 13–19 лютого.
- Похорон оборонців станції Крути Південно-Західної залізниці. 7 березня 1918 р. Київ [Образотворчий матеріал] // Україна. Віхи історії / Авт.-упоряд.: В. Томазов, О. Ясь. – Київ, 2001. – С. 266.
- Прилюк В.* Крути як символ // Україна молода – Київ, 2013. – 29 січня.
- Прокопченко Л. Я.* Твоє ім'я – то символ перемоги // Позакласний час. – 2006. – № 1–2. – С. 87–90.
- Проценко О., Чепинога В.* Крути, або «мажор» трагізму української історії // Молода нація: Альманах. – Київ: Смолоскип, 1996. – Ч. 1. – С. 151–157.
- Пшеничний М.* Крути, Крути – не забути... // Слово просвіти. – Київ, 2013. – 31 січня–6 лютого.
- Радовський В.* Вмерли зі славою святих: 29 січня минає 75 років від дня бою під Крутами // Високий замок. – 1993. – 28 січня.
- Ребрик А.* Бій під Крутами: про міфи і про правду / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/bij-pid-krutami-pro-mifi-i-pro-pravdu.html>
- Резолюція мітингу на вшанування пам'яті юних героїв, що загинули за волю України в 1918 році під Крутами // Українське слово. – 1995. – № 6. – С. 1.
- Ріпецький С.* Українське Січове Стрілецтво. – Львів: НТШ, 1995. – С. 229.
- Росляк Р.* «Коли ви вмирали, вам дзвони не грали...»: До Дня пам'яті Героїв Крут // Народна армія. – 2003. – 29 січня.
- Росляк Р.* «На Аскольдовій могилі поховали їх...» // Народна армія. – Київ, 2003. – 3 березня.
- Савків Л.* «На Аскольдовій могилі український цвіт...» // Свобода. – 2003. – 28 січня.
- Салига Т.* «...На Аскольдовій могилі – український цвіт...» // Дзвін. – Львів. – 1993. – Ч. 2–3.
- Салига Т.* Їхня кров і любов: нотатки про героїв Крут // Літературна Україна. – 2008. – 24 січня.
- Самійленко М.* Не встоїмо // Сповідь. – Київ, 1992. – С. 13–14.
- Сергієнко І.* Бій під Крутами: подвиг чи жертвоприношення // Вечірні вісті. – 2004. – 6–12 лютого.
- Сергійчук В.* Крути як відродження українства // Урядовий кур'єр. – 2010. – 29 січня.
- Сидоржевський М.* Туга за свободою: До річниці бою під Крутами // Літературна Україна. – 2007. – № 4. – 1 лютого.
- Сич О.* Круті Крути – 2006: 25 серпня – символічно на другий день після 15-ї річниці Української Незалежності – відбулося урочисте відкриття меморіального комплексу Героям-крутянам // Шлях перемоги. – 2006. – 6 вересня.
- Сім'я Г. Іх було триста...* // Вільне життя. – 1993. – 29 січня.
- Скальський В.* Дворянин, попович і селянин (три біографії загиблих під Крутами) // Історична правда. – 2012. – 29 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/01/29/70466/>

Бій під Крутами в національній пам'яті

Скорина О. Бій під Крутами: як це було // Українська столиця. – 2007. – 2–8 лютого.

Скорина О. Крути. Тут кров юнацька пролилася... // Демократична Україна. – 2007. – № 17. – С. 8.

Скоробогатько С. По дорозі по кривавій нам іти у світ?..: 29–30 січня. Україна відзначала 80-ту річницю битви під Крутами // Сільські вісті. – 1998. – 3 лютого.

Скоробогатько С. Крути: трагедія і застереження // Сільські вісті. – 1999. – 2 лютого.

Скоробогатько С. Крути: трагедія і застереження // Сільські вісті. – 2001. – 30 січня.

Скоробогатько С. По дорозі по кривавій ідемо у світ // Сільські вісті. – 2004. – 29 січня.

Скоробогатько С. Хай нашу єдність осяває слава Крутів: Про вшанування пам'яті юних героїв, що загинули 87 років тому // Сільський час. – 2005. – 1 лютого.

Скоробогатько С. «Червоні сніг на полі...»: до 88-ї річниці героїчної трагедії під Крутами // Сільські вісті. – 2006. – 27 січня.

Скоробогатько С. Будувати Українську Україну // Сільські вісті. – 2006. – 31 січня.

Скоробогатько С. Пошануймо знову ту славу!: знов наблизився до нас день святий і вікопомний – річниця бою під Крутами // Сільські вісті. – 2007. – 26 січня.

Скоробогатько С. «Найсвятіше з наших бойовищ»: сьогодні Україна відзначає 90-ту річницю вікопомного бою під Крутами // Сільські вісті. – 2007. – 29 січня.

Скоробогатько С. Весна гряде: невеселі, а все ж оптимістичні роздуми після відзначення Дня Пам'яті Крутів // Сільські вісті. – 2007. – 1 лютого.

Скринский В. Неусвоенный урок? Похоже, да // Днепровская правда. – 1998. – 3 февраля.

Скрипник А. По кому подзвін? // Літературна Україна. – Київ, 1991. – 14 листопада.

Слава Героїв Крут не згасне // Урядовий кур'єр. – 2005. – 29 січня.

Солдатенко В. Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // Укр. іст. журн. – 1992. – № 5. – С. 38–51.

Солдатенко В. Ф. Українська революція: Історичний нарис. – Київ: Либідь, 1999. – С. 422–423.

Солдатенко В. Крути: ще раз про історію, політику та кон'юктуру // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 2005. – Вип. 28. – С. 87–105.

Солдатенко В. «І справжні, не фальшиві фарби»? Крути: спроба історичної інтерпретації // Дзеркало тижня. – 2006. – 28 січня–3 лютого.

Солдатенко В. Ф. «Жертви урядової легковажності». Про бій під Крутами і політичні маніпуляції навколо нього // Комуніст України. – 2006. – № 1. – С. 64 – 72.

Солдатенко В. Ф. Це було під Крутами // Народна армія. – 2006, 27–28 січня.

Солдатенко В. Ф. Правда про бій під Крутами і політичні маніпуляції навколо нього // Червоний прапор. – Рівне. – 2012. – № 1.

Солодько П. Бій під Крутами – зразок доблесті юних максималістів / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/interview/52109-pavlo-solodko-bij-pid-krutami-zrazok-doblesti-yunih-maksimalistiv.htm>

Сорока Ю. Бій під Крутами. 1918. – Київ, 2012. – 120 с.

Співвітчизники ще мають оцінити подвиг під Крутами // Демократична Україна. – 2007. – 30 січня.

«Спом'янімо в пісні славу Крутів...»: (Спогади Спиридона Довгаля) // Про-світа. – Ніжин, 1995. – № 16–17.

«Спом'янімо славу Крутів» // Деснянська правда. – 1993. – 29 січня.

Станція надії: 29 січня 1918 року на землі біля станції Крути лишилися майже 300 загиблих українців. Молодих українців, у яких було попереду все життя // Голос України. – 2007. – 27 січня.

Старицька-Черняхівська Л. Пам'яті юнаків-героїв, замордованих під Крутами // Літературна Україна. – 1993. – 28 січня; Те саме // Історичний календар. – 2003. – С. 83–85.

Сулик Ю. Більше, ніж перемога: Крути – слово коротке і повне змісту // Сільські вісті. – 2008. – 14 лютого.

Суровцева Н. Спогади. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – С. 78.

Сушинський Б. Крути: трагедія і уроки // Одеські вісті. – 2006. – 11 лютого.

Східняк С. Крути: 86 років потому // Українська газета. – 2004. – 5–11 лютого.

Сюндюков І. Урок для влади: Вчора в Україні згадували героїв Крут // День. – 2008. – 30 січня.

Тимошенко В. Жертовний подвиг не вмирає // Київська правда. – 2005. – 28 січня.

Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – Київ–Львів, 1996. – С. 174–182.

Тинченко Я. Правда о героях Крут: 87 лет назад под Киевом полягли в бою студенты и гимназисты // Киевские ведомости. – 2005. – 29 января.

Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – Книга 1. – К., 2007. – 536 с.

Тинченко Я. Українські збройні сили: березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). – К., 2009. – С. 81–86.

Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної республіки (1917–1921). – Книга 2. – К., 2011. – 424 с.

Тинченко Я. Життя після Крут. Як склалася доля учасників січневого бою // Історична правда. – 2011. – 28 січня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/28/19369/>

Тинченко Я. Незламний герой Крут // Український тиждень. – 2013. – № 4 (272).

Титаренко Л. «Сходять нам ваші негасні сонця...» // Голос України. – 2003. – 21 травня.

Титов В. Ігор Лоський // Хроніка-2000. – 1994. – С. 118–135.

Тесло А. «На Аскольдовій могилі український цвіт...»: Пам'яті героїв Крут // Слобідський край. – 2006. – 28 січня.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Тканко В. «Про Крути треба не кричати, а говорити тихо» // День. – 2004. – 29 січня.

Ткаченко І. Їх – юних сміливців лиш жменька була – із серцем зі сталі і духом з граніту: Григорій Піпський – герой Крут // Визвольний шлях. – 2001. – № 1. – С. 63–80.

Ткаченко І. Кривавляться стіни Крут // Дзвін. – 2002. – № 1. – С. 120–127.

Ткаченко І. Крути – зоря нової доби // Слово Просвіти. – 2004. – Ч. 5. – 29 січня. – 4 лютого.

Ткачук М. Героям Крут – вулицю у Києві: Українські патріоти вшанували загиблих гімназистів // Україна молода. – Київ, 2003. – 31 січня.

Толокін В. Герої Крут чи обдурені бунтівники?! // Робітничка газета. – 2007. – 3 лютого.

Трагедія й звиягя Крутів // День. – 2010. – 29 січня.

Трагедія Крутів крізь призму минулого і сучасного: Програма Міжнародної науково-теоретичної конференції / Міністерство оборони України; Інститут журналістики. – Київ: Освіта, 1995. – 8 с.

Трофімова Наталія. «Про Крути треба не кричати, а говорити тихо, щоб розбудити совість...», вважає віце-губернатор Чернігівщини Віктор Тканко // День. – 2004. – 29 січня.

Туркея А. «На Аскольдовій могилі український цвіт...»: Сьогодні – 85 років Крутянської трагедії // Україна молода. – 2003. – 29 січня.

Туркея А. Перед цими юнаками завжди відчинені двіри раю // Столиця. – 2005. – 4–10 лютого.

Українська революція 1917–1921 рр.: подвиг героїв Крут: матеріали наукових читань (24 січня 2008) / Відп. ред. В. Ф. Верстюк. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – 173 с.

Улянич В. Правда про бій під Крутами. – Воєнна історія. – 2008. – № 1 (37). – С. 8–10.

Файзулін Я. Бій під Крутами: як відрізнити правду від міфів // Тиждень. – 2012. – 29 січня.

Файзулін Я. «В 300 шагах от поезда их расстреляли разрывными пулями» // Країна. – 2013. – № 3 (156). – С. 52–57.

Фігурний Ю. 29 січня – свято української національної звиягя, день мужніх оборонців Батьківщини // Українознавство. – 2004. – Число 1–2. – С. 394–396.

Фіщенко Н. Любіть Україну, як вірні сини... // Позакласний час. – 2004. – № 23–24. – С. 69–72.

Харчук Н. Відлуння бою під Крутами стукає у наші серця // Столиця. – 2004. – 5 лютого.

Хома І. Я. Бій під Крутами на тлі українсько-більшовицького протистояння в грудні 1917 – березні 1918 рр. // Вісник національного університету «Львівська політехніка». «Держава та армія». – № 652. – 2009. – С. 102–107.

Цап С. Тернистими шляхами в ім'я держави // Самостійна Україна. – 1993. – 27 січня.

Царська Е. Герої захищали Україну // Оптиміст. – 2003. – 4 березня.

Цивірко М. Вшанували героїв Крут: урочистим покладанням квітів до пам'ятного знака Героям Крут, що в парку «Аскольдова могила», вшанували сьогодні загиблих студентів // Вечірній Київ. – 2007. – 30 січня.

- Чапуга С., Ходан І.* Під Крути йшли галичани: Про бій 29 січня 1918 р. біля залізничної станції Крути на Чернігівщині // Галичина. – 1997. – 28 січня.
- Червак Б.* Пам'ятник Героям Крут як докір нашим політикам // Історична правда. – 2012. – 13 січня / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2012/01/13/68778/>
- Чечило В.* Трагедія, яка стала «лівим» святом: українці вшанували 90-ту річницю бою під Крутами, а комуністи відзначили 90-річчя Січневого збройного повстання // Хрещатик. – 2008. – 30 січня.
- Чичкань І., Горелов В.* Крути захищали не тільки студенти й гімназисти: до бою залучили юнкерів Першої юнацької військової школи імені Богдана Хмельницького // Хрещатик. – 2008. – 29 січня.
- Шалата М.* Безсмертна слава Крутів // Шалата М. Година для праці настала. – Кн.1. – Дрогобич, 1997. – С. 25–32.
- Шалата М.* Під Крутами, 1918 // Літературна Україна. – 2008. – 7 лютого.
- Шершель Л.* Любов і пам'ять не можна розстріляти... // Гуцульський край. – 2008. – 26 січня.
- Шибіко Т.І.* На Аскольдовій могилі поховали їх... // Позакласний час. – 2006. – № 23–24. – С. 25–28.
- Щербина Д.* Крути: день пам'яті чи політична реклама? // Вечірній Київ. – 2006. – 31 січня.
- Юсип Д.* Українські Фермопіли: [До 75-річчя битви під Крутами] // Галичина. – 1993. – 29 січня.
- Ющенко відкрив Меморіал пам'яті Героїв Крут // Самостійна Україна. – 2006. – 1–14 вересня.
- Яворський І.* Дотик крутянського болю: до 90-ї річниці подвигу героїв Крут // Урядовий кур'єр. – 2008. – 29 січня.
- Яїцький І.* День слави і скорботи: 29 січня назавжди в історію українського народу за власну державність: [Вшанування пам'яті героїв Крут] // Літературна Україна. – 1999. – 11 лютого.
- Як сніги покриють землю // Народна творчість та етнографія. – 1993. – Ч. 1. – С. 18.
- Яремчук А.* Немеркнучі Крути // Українська культура. – 2006. – № 6. – С. 24–25.

Художні твори

- Байдаченко А.* День перед вічністю. – Київ, 2002. – 69 с.
- Битинський М.* Крути: Поема // Гуртуймося. – Прага, 1933. – Ч. 10. – С. 25–29.
- Берко В.* Над Крутами // Київ. – 1994. – № 11–12. – С. 70–71.
- Богданенко Б.* Крути // Студентське слово. – Джерсі-Сіті, 1955. – Ч. 2.
- Боєслав М.* Крути // Визвольний шлях. – Лондон, 1952. – Ч. 1 (52). – С. 7; Те саме // Шлях молоді. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1958. – С. 98; Те саме // Новий шлях. – Вінніпег, 1967. – 11 лютого.
- Бора Б.* Вірність // Бора Б. Буремні дні. – Торонто–Лондон: Накладом Братства кол. вояків 1-ої укр. дивізії УНА, 1982. – С. 65.
- Бора Б.* Крутянці // Бора Б. Твердь і ніжність. – Лондон, 1972. – С. 37–38.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Бора Б. Прославлення // Бора Б. Твердь і ніжність. – Лондон, 1972. – С. 79–81.

Бора Б. Ти ідеш // Вісті. – Мюнхен, 1957. – Ч. 11–12. – С. 3; Те саме // 50: Ювілейний збірник. – Кліфтон, 1993. – С. 43.

Булах Г. Крути: Фрагменти поеми // Літературна Україна. – 1996. – 1 лютого.

Бурко Д. На вічну пам'ять мученикам // Голос Полтавщини. – 1942. – 11 січня.

Верес М. Крути // Сенотаф. – Торонто, 1962. – С. 58–59; Те саме // Молода Україна. – Торонто, 1963. – Ч. 100. – С. 5.

Високим словом поезії // Героїка трагедії Крут / Упор. В. І. Сергійчук. – К.: Україна, 2008. – С. 353–415.

Гарасевич А. Крути // Сенотаф. – Торонто, 1962. – Ч. 13. – С. 58; Те саме // Український декламатор. – Київ: Смолоскип, 2006. – С. 174.

Гармаш М. 29 січня 1918 // Свобода. – Джерсі-Сіті, 1970. – 30 січня.

Гординський С. Рік 1918 // Гординський С. І переливи барв, і динамічність ліній. – Львів, 1990. – С. 195–197.

Горлач Л. Крути // Літературна Україна. – 2007. – 25 жовтня.

Дажбожич. Крути // Український декламатор. – Київ: Смолоскип, 2006. – С. 175.

Деклямації на свято Крут // Сніп: Український декламатор. – Вінніпег, 1938. – С. 119–132.

Завадович Р. Три сотні під Крутами // Веселка. – Джерсі-Сіті, 1961. – Січень.

Зінкевич О. Літопис Крутів: Інсценізація. – Балтимор, 1959. – 4 с.

Зоріла золотом заграва // Народна творчість та етнографія. – 1993. – Ч. 1. – С. 18.

Льненко І. Подзвін не змовкає // Дніпро. – Київ, 1996. – № 3–4. – С. 79–85.

Качалуба М. Пам'яті Усусусів // Качалуба М. Наш талант: Поезії. – Париж, 1975. – С. 22–23.

Костів-Гуска Г. Крути: Поезія // Літературна Україна. – Київ, 2005. – № 4. – С. 2.

Кость-Костенко С. Безсмертному загонові // Сенотаф. – Торонто, 1962. – С. 59.

Кобрин Я. Поїзд у безсмертя: оповідання, присвячене героям Крут // Світ дитини. – 2008. – № 1. – С. 10.

Кравченко У. Під Крутами // Сніп: Український декламатор. Ч. 3. – Вінніпег, 1938. – С. 123–124; Те саме // Просвіта, 1991. – Грудень; Те саме // Календар-альманах «Українського Голосу». – Вінніпег, 1968. – С. 60.

Купчинський Я. Крути // Смолоскип. – Париж, 1950. – Лютий.

Куць М. Крути: Поема, поезії, переклади. – К., 2004. – 320 с.

Лавренко М. Лицареві Крут Панасові Стеценкові // Альманах Українського Народного Союзу на ювілейний рік 1968. – Джерсі-Сіті-Нью-Йорк, 1968. – С. 192.

Лавренко М. В той день: Посвята боєві під Крутами // Календар «Слово» на ювілейний 1968 рік. – Торонто, 1968. – С. 59.

Лавренко М. Крути // Віра. – Нью-Йорк, 1978. – Ч. 4; Український декламатор. – Київ: Смолоскип, 2006. – С. 181.

Лебединський М. Крути // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1938. – Ч. 37. – С. 2.

- Левченкова С.* Легенда Крутів: З недрукованої поеми «Крути» // Календар Канадійського Фармера на рік 1960. – С. 46.
- Легіт А.* Знайте, садисти, несіть!... // Легіт А. Вибрані поезії. – Лондон, 1990. – С. 159.
- Легіт А.* Місяць над Україною // Легіт А. Вибрані поезії. – Лондон, 1990. – С. 27.
- Лисовецька Х.* Дитяча молитва на 29 січня // Українське дошкілля. – Київ: Смолоскип, 2006. – С. 317.
- Лисянський Б.* Легенда // Гуртуймося. – Прага, 1934. – Ч. 12. – С. 8–10.
- Литвин М., Кобець О.* На Крути: пісня // Позакласний час. – 2005. – № 23–24. – С. 33.
- Лобовик І.* Крути // Літературна Україна. – 2002. – 3 жовтня.
- Лубська О.* Розірвалася нитка розлуки // Віра. – 1978. – Ч. 4.
- Лубська О.* Розірвалася нитка розлуки // Віра. – Нью-Йорк, 1978. – Ч. 4.
- Лятуринська О.* (Оксана Печеніг). Дума про скривавлену сорочку // Гуртуймося. – Прага, 1933.
- Маланюк Є.* Балада про Василя Тютюнника // Нова Україна. – 1941. – Грудень.
- Маланюк Є.* З «Варягів» // Маланюк Є. Поезії. – К., 1992. – С. 68.
- Маланюк Є.* Молитва // Поезії. – Нью-Йорк: НТШ в Америці, 1954. – С. 192.
- Мирославич М.* Крути: Історична драма на 3 дії. – Львів, 1938. – 33 с.
- Мовчанюк Г.* Крути: поема. – Вінниця: О. Власюк, 2011. – 22 с.
- Мурович Л.* Крути // Шлях перемоги. – Мюнхен, 1972. – 30 січня.
- М'ястківський А.* Під Крутами // Літературна Україна. – 1994. – 17 березня.
- Оверкович М.* Крути: Поема // Гуртуймося. – Прага, 1933. – Ч. 10. – С. 25–29.
- Олесь О.* Під Крутами // Поезії. – Кн. IX: Кому повім печаль мою. – Львів, 1931. – С. 20–23; Те саме // Літературний Львів. – 1992. – Ч. 2.
- Олесь О.* Як леви боролись вони за народ // Філомеля Д. Український літопис або Календар історичних подій. – Вінніпег, 1950. – С. 13.
- Ольшинка Я.* Зі сну збудилась Україна // Крути: Реферат. – Б. м., Б. р. – С. 8–9.
- Паламарчук Д.* Осії. Глава XIV (Закінчення) // Дніпро. – 1991. – Ч. 7. – С. 78.
- Петрик І.* В річницю Крут // Крути: Реферат. – Б. м., Б. р. – С. 9.
- Печеніг О.* Дума про скривавлену сорочку: Присвячується Крутам // Готуйсь. – 1933. – Ч. 10. – С. 9–12.
- Письменний В.* Бій під Крутами // Освіта. – 1995. – 1 лютого.
- Письменний В.* Найвища любов: (Фрагмент): Вірш про Крути // Українське слово. – 1995. – 26 січня.
- Пісня про героїв Крут (народна)* // Самостійна Україна. – 1993. – 10 лютого.
- Покальчук Ю.* Крутосхил: Оповідання // Літературна Україна. – 1992. – 5 листопада.
- Половецький П.* Крути: Світлій пам'яті крутянських героїв // Самостійна Україна. – 2003. – Ч. 1, – С. 2.
- Рафальський В.* Термопіли // Рафальський В. Слухай, моя Україно!: Поезії. – Дрогобич, 1992. – С. 112.

Бій під Крутами в національній пам'яті

Славутич Яр. З перехрестя крутих доріг: Поезії // Основа. – 1995. – № 29. – С. 80–87.

Степаненко М. Пам'ятай, що ми вже мали Крути // Свобода, – 1962. – 30 січня.

Стефанович О. Крути // Самостійна Думка. – Чернівці, 1934. – Ч. 1. – С. 7–8; Те саме // Сніп: Український декляматор. – Вінніпег, 1938. – Т. 2. – Ч. 3. – С. 129–131; Те саме // Філомеля Д. Український літопис або Календар історичних подій. – Вінніпег, 1950. – С. 13; Те саме // Вперед, Україно. – Париж. – С. 133; Те саме // На варті. – Торонто, 1951. – Ч. 1. – С. 8.

Стефанович О. Крутянцям // Життя. – Аугсбург. – 1949. – Ч. 1, – С. 10; Те саме // Сеногаф. – Торонто, 1962. – С. 67.

Стефанович О. Слава вічна // Календар – альманах Нового Шляху на 1950 рік. – Вінніпег, 1950. – С. 121–122.

Стефанович О. Вічна слава // Шлях перемоги. – Мюнхен, 1958. – 26 січня; Свобода. – Джерзі-Сіті, 1959. – 17 січня.

Стефанович О. Вони злились в єдину гаму // Самостійна Україна. – Чикаго, 1962. – Ч. 5. – С. 1.

Стефанович О. Пам'яті О. Ольжича // Стефанович О. Зібрані твори. – Торонто, 1975.

Тичина П. Героям Крут // Українські Вісті. – Новий Ульм, 1967. – 2 квітня; Те саме // Сніп: Український декляматор. – Т. 2. – Ч. 3. – Вінніпег, 1938. – С. 124.

Тичина П. Зразу ж за селом... // Просвіта. – Ніжн, 1995. – № 16–17. – С. 2.

Тичина П. Пам'яті тридцяти // Нова Рада. – Київ, 1918. – 21 березня; Те саме // Календар «Просвіти» на 1993 рік. – Ужгород, 1993. – С. 38.

У нетлінному слові // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року / Упор. І. Льенко. – Дрогобич: Відродження, 1995. – С. 234–334.

Хміль І. Крути // Хміль І. Гомін Полісся. Поезії. – Вінніпег, 1960. – С. 152–153.

Холодний М. Крути. – Львів, 2003. – 14 с.

Храплива Л. Крути // Далеким і близьким. – Нью-Йорк, 1972. – С. 52–56.

Храплива Л. Крутянцям // Сеногаф. – Торонто, 1962. – С. 68.

Храплива Л. Маків цвіт: Сцена на річницю бою під Крутами // Готуйсь. Нью-Йорк, 1967. – Січень. – С. 10–14.

Храплива Л. Наш спомин // Свобода. – Джерзі-Сіті, 1964. – 25 січня.

Черняк О. Плач: Юним полеглим героям // Черняк О. Сонячна мальвія. – Київ: Задруга, 2005.

Чуринка Г. В часі борні: Вірш // Визвольний шлях. – 1996. – № 5. – С. 515.

Щербак М. Герої Крут // Збаразький С. Крути: У 40-річчя Великого Чину. – Мюнхен, 1958. – С. 100.

Щербак М. Майдан Софії // Українське козацтво. – Торонто, 1982. – Ч. 1. – С. 21.

Юриняк А. Пам'яті Крутянців // Українська газета. – Рим, 1960. – 29 січня.

Юрійв Г. Слово Крутянця // Новий Шлях. – Вінніпег, 1967. – 11 березня.

Яблонська Г. Зоря нової доби: Вони пішли в безсмертя – пам'яті героїв Крут: П'єса. – Київ, 2002. – 22 с.

Яворський І. Розп'яті Крути // Освіта. – Київ, 1993. – 27 січня.

Яворський І. Крути: дотик болю // Літературна Україна. – 2013. – 31 січня.

Янів В. З братських могил // Янів В. Шляхи. – Мюнхен, 1951. – С. 58–61.

Янів В. Зійшлись, зіллялись народу путі... // Янів В. Шляхи. – Мюнхен, 1951. – С. 8.

Янів В. Із циклу «Україні» // Янів В. Шляхи. – Мюнхен, 1951. – С. 8.

Янів В. Крути // Сенотаф. – Торонто, 1962. – С. 69; Те саме // Сніп: Український декляматор. – Т. 2. – Ч. 3. – Вінніпег, 1938. – С. 121–122.

Янів В. Крути: 3 вірша призначеного для академії в роковини бою під Крутами // Літературно-науковий вісник. – 1932. – Кн. 2. – С. 169–170.

Янів В. Крути: В роковини бою під Крутами // Ілюстрований Календар Українського Голосу на 1935 рік. – Вінніпег, 1935. – С. 174.

Яшун В. Поляглому під Крутами // Визвольний шлях. – Лондон, 1987. – Ч. 1. – С. 4.

ЗМІСТ

Постанова Верховної Ради України «Про відзначення подвигу героїв бою під Крутами» від 16.05.2013 р. № 261-VII	3
Від упорядників	6
<i>В. Ф. Солдатенко, О. М. Любовець. Бій під Крутами: історія, символ, пам'ять</i>	7
Сучасні офіційні документи	
Розпорядження Президента України «Про вшанування пам'яті Героїв Крут» від 24.01.2003 р. № 12/2003-рп	28
Розпорядження Президента України «Про вшанування пам'яті Героїв Крут» від 21.01.2006 р. № 10/2006-рп	28
Указ Президента України «Про вшанування пам'яті Героїв Крут» від 15.01.2007 р. № 15/2007	29
Указ Президента України «Про відзначення 90-ї річниці подвигу Героїв Крут» від 25.11.2007 р. № 1014/2007	30
Указ Президента України «Про вшанування подвигу Героїв Крут» від 22.12.2008 р. № 1188/2008	31
Указ Президента України «Про відзначення річниці подвигу Героїв Крут» від 01.12.2009 р. № 985/2009	31
Слово Президента України В. Ф. Януковича до Українського народу у День пам'яті Героїв Крут. 29.01.2011 р.	32
Звернення Президента України у День пам'яті Героїв Крут. 29.01.2012 р.	33
Звернення Президента до Українського народу у День пам'яті Героїв Крут. 29.01.2013 р.	33
Список встановлених учасників бою під Крутами	34
Відображення бою під Крутами у тогочасних документах і пресі	
Студентський курінь стрільців	40
Постанова зборів студентів-галичан Українського народного університету	40
Комітет галичан-студентів	41
На защиту Украины	41
Добровольческие полки	42
Від організаційного комітету студентського куреня	42
Общая картина большевистского наступления	43
Від організаційного комітету студентського куреня	43
До українського студентства	43

Комітет галичан-студентів	44
Від організац. комітету студентського курія у. с. с.	44
Відозва	44
Донесення М. Муравйова в Раду Народних Комісарів і В. Антонову- Овсієнку про розгром військ Центральної Ради під ст. Крути	45
Пораз[к]а Петлюри	45
С українського революційного фронту (Письмо красногвардейца)	46
Оголошення родини Соколовських про розшук сина Андрія, котрий пропав безвісти в бою під Крутами	47
Лист до редакції	47
Наказ № 49 по Військовому міністерству УНР про утворення комісії для з'ясування обставин бою під Крутами.....	48
Оголошення про збір відомостей про долю січових стрільців зі студентського куреня	48
Збори родичів студентів і школярів, загиблих під Крутами, для обговорення питання про перепоховання тіл	49
Похорон забитих козаків	49
Рішення Малої Ради перепоховати тих, що загинули під Крутами, в Києві	49
Вшанування пам'яті забитих стрільців	50
Малая рада	50
Погибшие под Бахмачем	50
Комітет по влаштуванню похорону студентів-січовиків	51
Повідомлення про рішення комітету Всеукраїнської фельдшерсько- акушерської спілки про вшанування січових стрільців студентського куреня у справі похорону вбитих у бою під Бахмачем студентів.....	51
Повідомлення Української Громади студентів Університету про участь у похороні січових стрільців студентського куреня, загиблих під Крутами	51
Жалобне повідомлення родини Шульгиних про смерть В. Шульгина	52
С. Ш. Трагедія на Крутах	52
З приводу замітки «Трагедія на Крутах»	53
Оголошення про час і місце похорону Січових стрільців студентського куреня та список загиблих	53
Жалобне оголошення комітету Всеукраїнської фельдшерсько-акушерської спілки про смерть семи членів спілки, убитих у бою під Крутами, з повідомленням про день і місце похорону	54
Жалобне оголошення президії центрального органу студентів Університету св. Володимира про смерть В. Шульгина та про час і місце похорону	54
Похорони студентів-казаків	55

Виступ О. Степаненка і повідомлення про вшанування Малою Радою пам'яті загиблих під Крутами. Мала Рада	55
Промова М. Грушевського під Центральною Радою на похоронах січовиків студентського куреня	57
Похорони студентів і гимназистів-сечевиків	57
Похорон студентів-січовиків	58
Похорон стрільців студентського куреня	59
<i>Ю. Д.</i> Два похорони	59
Жалобне оголошення домового комітету вулиці Монастирської в м. Києві про смерть В. Шульгина і Л. Дмитренка	61
На пам'ятник жертвам у Крутах	61
<i>В. Дурдуківський.</i> Плач за дітьми	62
Похорон жертв більшовицького варварства	63
<i>Валеріан Поліщук.</i> Над свіжою могилою	63
<i>Сергій Єфремов.</i> Дорогою ціною. Ясній пам'яті Володимира Шульгина	64
<i>В. Анський.</i> Шануймо пам'ять героїв	65
Про надходження пожертвувань на пам'ятник жертвам у Крутах.....	67
<i>Всеволод Чаговець.</i> Pro patria mori	67
Протокол засідання педагогічної ради 2-ої української гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства	69
Пам'яті жертв під Крутами	70
<i>Л. Старицька-Черняхівська.</i> Пам'яті юнаків героїв, замордованих під Крутами	71
Наказ № 131 по Головному штабу Військового міністерства УНР про розформування студентського куреня Українських січових стрільців і демобілізацію студентів Українського Народного Університету	74
Повідомлення про надходження коштів на пам'ятник Січовим стрільцям студентського куреня	74
Збори батьків.	75
Про надходження коштів на пам'ятник загиблим під Крутами 13 квітня 1918 р.	75
Збори батьків	75
Оголошення комітету з влаштування похорону убитих під Крутами про збори родичів і товаришів	76
Пам'яті забитих під Крутами. Відозва	76
Оголошення про панахиду на Аскольдовій могилі	77
Мистецтво в справі збудування пам'ятника борцям за незалежність України	77
Справа з пам'ятником борцям за незалежність України	78
На Аскольдовій Могилі	78
Відношення директора Другої української гімназії до Міністерства освіти УНР	78

Оголошення про панахиду на Аскольдовій могилі	79
Заява Володимира Білхарського до педагогічної ради Другої української гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства	
Уривок	79
Пам'ятник	80

Спогади та статті

<i>Н. Григорійв.</i> Крути	82
<i>Антін Крезуб.</i> Українські Тернопілі (В десяту річницю бою під Крутами)	86
<i>Олександр Удовиченко.</i> Загибель студентського куреня під Крутами	90
<i>М. Битинський.</i> Из новітніх легенд	93
«Кривавий хрест». В 12-ту річницю бою під Крутами, дня 30 січня 1918 р.	97
<i>Атаназій Фіголь.</i> Бій під Крутами (В 13-ту річницю)	100
<i>Учасник.</i> Крути (Свято української молоді)	106
<i>Володимир Михайло Янів.</i> В чотирнацяті роковини геройського безумства (Вступне слово виголошене 7. II. 1932. р. у Львові на Академії, присвяченій вшануванню пам'яті бою під Крутами)	108
<i>Я. Р.</i> У Великі роковини	111
<i>Атаназій Фіголь.</i> Крути (В 15-ті роковини бою)	112
<i>Микола Битинський.</i> До 15-ї річниці бою під Крутами	115
<i>Павло Шандорук.</i> Тернопілі – Крути	125
<i>М. Вірленко.</i> Легенда лицарів абсурду (В 16 роковини бою під Крутами)	127
<i>Г. Л.</i> Наше минуле – наше наступне (До роковин бою під Крутами)	129
<i>М. Р-ДК.</i> Крути	136
Роковини бою під Крутами	138
Під Крутами	139
<i>Віктор Царинник.</i> У домі Національної Культури	140
Повідомлення про святкування дня героїв Крут	142
І створили Крути ... Створили їх своєю ідейністю, своїм завзяттям на малій, незнаній досі залізничній станції, що з того часу стала українськими Тернопілами (За рядками газетних повідомлень воєнної пори)	144
<i>Андрій Лисенко.</i> В річницю крутянського епосу	148
<i>Таня Матейців.</i> Бій під Крутами	149
<i>П. Д-в.</i> Сенс крутянських подій	153
Пам'ятаймо Крути!	155
<i>П. Козаченко.</i> Герої Крут	157
Культ пам'яті героїв-юнаків і студентів, полеглих під Крутами	161

<i>Василь Рудко</i> . Наша традиція Крутів	162
Порив і кров молоді	166
Їх було триста	168
1918 – Крути – 1958	169
<i>Михайло Садовський</i> . Кров молоді за Україну	171
В 40-річчя бою під Крутами. Заклик Координаційної Ради Комісії Молодечих Організацій м. Нью Йорку до українського громадянства	176
Крути зобов'язують	177
<i>Степан Ріпецький</i> . Бій під Крутами в світлі української військової історіографії	178
Пам'ять про Крути	182
<i>Г. Д.</i> Незабутні Крути (Спогади учасника бою 29 січня 1918 року)	183
<i>Дмитро Вох</i> . Джерзі Ситі відзначило 50 роковини Крут	186
<i>Борис Мартос</i> . Крути.	188
<i>Степан Ріпецький</i> . П'ятдесятиліття бою під Крутами (Історична оцінка).	184
Студентська молодь і битва коло Крутів	191
<i>Р. Літинський</i> . Правда про Крути і московська фальшивка	192
Бої за Крути і Київ у документах)З нагоди роковин бою під Крутами).	
Як фальшують теперішні наемники Москви історію боїв за Крути і Київ ...	195
<i>Роман Рахманний</i> . Бій під Крутами – обвинувачення Москві	200
<i>Роман Кочубинський</i> . Українські Термопіли (У 60-річчя Крутянського бою)	203
<i>В. Захарович</i> . Крути	204
<i>Юрій Пундик</i> . Крути – день української молоді	208
У 70-ліття бою під Крутами	210
<i>Анатолій Скрипник</i> . По кому подзвін?	212
<i>Микола Плав'юк</i> . Крути	215
<i>Данилюк Михайло</i> . Крути	217
Фотодокументи	219
Бібліографія	249

Наукове видання

БІЙ ПІД КРУТАМИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ

Засновник
Український інститут національної пам'яті

Відповідальна за випуск **Л. Гаркавенко**
Редактор **О. Діденко**
Комп'ютерне верстання
та виготовлення оригінал-макета **Д. Ярошенка**

Формат 60x84/₁₆. Ум. друк. арк. 16,74
Тираж 100 пр. Зам. № 396

ДП «НВЦ «Пріоритети»
01014, м. Київ, вул. Командарма Каменєва, 8, корп. 6
тел./факс: 254-51-51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3862 від 18.08.2010

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідає автор.
Усі права застережено. Переклади і передруки матеріалів збірника дозволяються
лише за згодою авторів і редакції.
